

2

КНІВ • 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Єдність партії та народу — запорука успішного будівництва комунізму
- Діяльність партійних організацій України по вихованню і зміцненню дисципліни праці
- Визвольна війна 1643—1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова
- До 100-річчя від дня народження Р. Люксембург (добірка)
- До 100-річчя від дня народження Лесі Українки
- Чому Богдан Хмельницький самотитулувався по-різному
- Переселення українців у Далекосхідний край у 1850—1916 рр.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу XXIV съезду КПСС и XXIV съезду КП Украины.* М. Е. Голубков. Единство партии и народа — залог успешного строительства коммунизма. В. К. Василенко. Деятельность партийных организаций Украины по воспитанию и укреплению дисциплины труда в период коммунистического строительства (1961—1970 гг.).*** Ю. А. Пинчук. Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в оценке Н. И. Костомарова. Сообщения. *К 100-летию со дня рождения Розы Люксембург.* И. М. Кулинич. Роза Люксембург и революционное движение в Германии. И. Д. Кундюба. Роза Люксембург и польское рабочее движение.*** П. И. Загороднюк, И. Ф. Надольный. Общественно-политические взгляды Леси Украинки (К 100-летию со дня рождения). В. Е. Лобурец. Преодоление безработицы на Украине — великое завоевание социализма (1921—1930 гг.). Б. И. Яценко. Где и когда написано «Слово о погибели Рускыя земли»? Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On the XXIV Congress of the C.P.S.U. and the XXIV Congress of the C.P. of the Ukraine.* M. E. Golubkov. Unity of Party and People—a Pledge of the Successful Building of Communism. V. K. Vasilenko. The Activity of Party Organizations of the Ukraine in Educating and Strengthening the Labour Discipline in the Period of Communist Building (1961—1970). Yu. A. Pinchuk. Liberation War of 1648—1654 and Reunification of the Ukraine with Russia as Estimated by N. I. Kostomarov. Communications. *On a Centenary of Rosa Lyuksemburg's Birthday.* I. M. Kulinich. Rosa Lyuksemburg and Revolutionary Movement in Germany. I. D. Kundyuba. Rosa Lyuksemburg and Workers Movement in Poland. P. I. Zagorodnyuk, I. F. Nadolny. Social and Political Views of Lesya Ukrainka. (On the Centenary from Birthday). V. E. Loburets. Overcoming of Unemployment in the Ukraine—Great Gain of Socialism (1921—1930). B. I. Yatsenko. Where and When "Slovo o pogibeli Ruskiya zemli" was Written? Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (120)

ЛЮТИЙ

1971

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПСР

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

- М. Є. Голубков — Єдність партії та народу — запорука успішного будівництва комунізму 3
- В. К. Василенко — Діяльність партійних організацій України по вихованню і зміцненню дисципліни праці в період комуністичного будівництва (1961—1970 рр.) 10

* * *

- Ю. А. Пінчук — Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова 17

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 100-річчя від дня народження Рози Люксембург

- І. М. Кулинич — Роза Люксембург і революційний рух у Німеччині 28
- І. Д. Кундюба — Роза Люксембург і польський робітничий рух 36

* * *

- П. О. Загороднюк, І. Ф. Надольний — Суспільно-політичні погляди Лесі Українки (До 100-річчя від дня народження) 44
- В. Є. Лобурець (Полтава) — Подолання безробіття на Україні — велике завойовання соціалізму (1921—1930 рр.) 48
- Б. І. Яценко (Ужгород) — Де і коли написане «Слово о погибели Руския земли»? 55

ЗАМІТКИ

- В. П. Шкура — Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню молодих робітників у 1951—1955 рр. 61
- В. М. Кабузан (Москва) — Переселення українців у Далекосхідний край в 1850—1916 рр. 65
- А. З. Барабой — Чому Богдан Хмельницький самотитулувався по-різному? 70
- С. І. Лисова — Про народні читання на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. 74
- М. М. Алексієвець — Здійснення в НДР ленінських принципів соціалістичної перебудови сільського господарства 80

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- П. М. Шморгун — Ще раз про революційну пропаганду народників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. 88

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Л. Д. Адамська (Дніпропетровськ) — Про атеїстичну пропаганду на промислових підприємствах Дніпропетровщини 91
- І. Т. Артеменко (Кіровоград) — Зміцнення зв'язків армії та народу в період Великої Вітчизняної війни (За матеріалами Кіровоградської та Дніпропетровської областей) 92
- І. Я. Жученко — Допомога Радянських військ народним комітетам Закарпаття 94

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- А. П. Марков (Кременчук Полтавської області) — Питання культури українського народу XVII—XVIII ст. 96

С. А. Таранушенко—Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст.	103
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

І. Г. Майдан—До 50-річчя укладення радянсько-афганського договору про дружбу	108
І. П. Фостій (Чернівці)—До 80-річчя від дня народження С. Г. Галицького	109
Є. Ф. Безродний—Уільям Фостер на Україні (До 90-річчя від дня народження)	112
Ф. П. Погребенник—Лесь Мартович (До 100-річчя від дня народження)	113
В. М. Кулаковський—Василь Григорович-Барський і його записки (До 270-річчя від дня народження)	114
Ф. Ш.—Академік М. В. Нечкіна	118

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Т. М. Кольяк—Літературна спадщина В. Я. Чубаря (До 80-річчя від дня народження)	120
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. С. Зашкільняк, Г. М. Кипаренко—А. Ф. Костин, В. И. Ленин—создатель партии нового типа	127
С. М. Антонюк—Ленин и Польша. Проблемы, контакты, отклики	128
В. І. Клоков—С. Афтенюк, Д. Елин, А. Коренев, И. Левит. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.	130
П. В. Михайлина (Чернівці), І. П. Стафійчук (Чернівці)—В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук. Північна Буковина, її минуле і сучасне	131
П. Ф. Щербина (Кам'янець-Подільський)—Б. В. Виленский. Судебная реформа и контрреформа в России	134
В. О. Маркіна, З. І. Мухіна—П. Г. Козловский. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII—XVIII в.	135
Ф. П. Шевченко—Єжі Львовель. Польша, якої не знаємо	137

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР	139
Н. І. Черв'якіна-Корольова—Міжреспубліканська наукова конференція «Ленінізм і актуальні питання боротьби проти буржуазної ідеології»	140
Н. В. Комаренко—Історія історичної науки: підсумки, плани, завдання	141
Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ)—Друга Прикарпатська історико-краєзнавча наукова конференція	142
Єлена Бояджієва (Болгарія), Методі Петров (Болгарія)—Ювілей болгарського журналу «Исторически преглед»	144
А. С. Василенко—Радяться історики столиці	145
Г. І. Шаповалов (Запоріжжя), Є. Р. Спинов (Запоріжжя)—Про підводні археологічні дослідження біля о. Хортиця	146
В. В. Кравченко—Захист докторської дисертації П. М. Калениченком	148

ДОДАТОК

Від з'їзду до з'їзду (Публікації співробітників Інституту історії АН УРСР)	149
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калиниченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31
Український історичний журнал, № 2, 1971.

Виходить ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова

Коректор Н. І. Сухомлинська

БФ 04578. Здано до складання 29.1 1971 р. Підписано до друку 12.11 1971 р. Папір № 2, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 13,48. Тираж 9104. Замовлення К-203.

Адрес редакції: Київ—1, Кірова, 4;
Издательство «Научная мысль», Киев—4, Репина, 3;
Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19.
Печат. листов 10,0; тираж 9104, цена 40 коп.

Статті

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

М. Є. ГОЛУБКОВ

ЄДНІСТЬ ПАРТІЇ ТА НАРОДУ — ЗАПОРУКА УСПІШНОГО БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Повідомлення про скликання чергових XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України сприйнято комуністами, всіма трудящими республіки з величезним інтересом і натхненням. Готуючи гідну зустріч цим видатним подіям, трудящі Радянської України знову і знову демонструють свою згуртованість і непохитну вірність ідеям ленінської партії, свою готовність йти з нею до повної перемоги комунізму.

У світі не було і немає іншої партії, яка користувалась би такою безроздільною підтримкою народу, якою користується Комуністична партія Радянського Союзу. Розум, честь і совість нашої епохи — так назвав Комуністичну партію Радянського Союзу В. І. Ленін. У своїй багатогранній діяльності вона керується вченням класиків марксизму-ленізму про роль народних мас в історичному процесі, в створенні всіх матеріальних і духовних благ. Силу партії В. І. Ленін завжди вбачав у нерозривному зв'язку з масами, підкреслюючи, що «тільки той переможе і вдержить владу, хто вірить у народ, хто порине в джерело живої народної творчості»¹, що партія непереможна, якщо вона вміє «зв'язатися, зблизитися, до певної міри, коли хочете, злитися з найширшою масою трудящих, в першу чергу пролетарською, але також і *непролетарською* трудящою масою»².

Історія Комуністичної партії — це історія безперервного розширення і зміцнення її зв'язків з масами. Ще в період створення Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» головною турботою було завдання «як налагодити тісний зв'язок з масою, зблизитися з нею, навчитися бути виразником її кращих прагнень, навчитися бути їй близьким та зрозумілим і вести її за собою»³.

КПРС виникла і розвивалась спочатку як вища форма організації робітничого класу, а пройшовши великий шлях, стала вищою формою

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 254.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

³ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 20.

суспільно-політичної організації всього радянського народу, оскільки весь народ внаслідок великих соціальних перетворень перейшов на позиції робітничого класу, розділяючи його історичну місію будівника нового суспільства.

Єдність партії і народу — запорука успішного здійснення завдань комуністичного будівництва. «Комуністична партія Радянського Союзу, — говорить в Статуті КПРС, — є бойовий випробуваний авангард радянського народу, який об'єднує на добровільних началах передову, найбільш свідому частину робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції СРСР»⁴. Це визначення відображає зміни, які відбулися в Радянській країні. Ідеологія робітничого класу — марксизм-ленінізм — стала пануючою, її поділяють всі верстви населення. В нашій країні комунізм і народ злилися воедино.

Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РСФСР, присвяченому сторіччю від дня народження В. І. Леніна, відзначав, що «у нас нема і не може бути іншої політичної сили, яка була б здатна з такою повнотою і послідовністю враховувати, поєднувати і координувати інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь нашого суспільства, як це робить Комуністична партія. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу»⁵.

Комуністична партія, будучи керівною і спрямовуючою силою суспільства, здійснює зв'язок з масами насамперед через масові організації трудящих. Це — Ради депутатів трудящих, професійні спілки, комсомол, наукові, оборонні, спортивні, різні види кооперації та інші масові організації, які об'єднують десятки мільйонів членів. Кожна з них веде роботу в певній галузі. Партійні організації спираються на них, як на своїх помічників, спрямовують їх роботу і тим самим проводять політичну лінію партії, здійснюють свою керівну роль.

Переконалим свідченням нерозривної єдності партії і народу є вибори до Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і автономних республік, а також місцевих Рад депутатів трудящих. В останніх виборах до Верховної Ради СРСР у червні 1970 р. взяли участь 153 171 213 чол., що становить 99,96% від загального числа виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних до Ради Союзу голосувало 99,74%, до Ради національностей — 99,64% від загального числа виборців⁶.

На Україні у 1969 р. до місцевих Рад депутатів трудящих обрано понад 425 тис. чол. Робітники і колгоспники становлять 71% від загальної кількості обраних депутатів, 13% — працівники науки, культури, освіти, охорони здоров'я⁷.

Всю свою роботу Ради ведуть, спираючись на широкі маси трудящих. Керівництво Радами з боку партійних комітетів насамперед проявляється у зміцненні радянських органів досвідченими кадрами, здібними на ділі здійснювати лінію партії, у вихованні їх в дусі відповідальності за доручену справу і непримиренного ставлення до недоліків.

По лінії виробничій партія зв'язана з народом при допомозі професійних спілок. В їх рядах на Україні налічується 17 млн. чол.⁸ Про-

⁴ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 190.

⁵ Л. І. Брежнев. *Справа Леніна живе і перемагає*, К., 1970, стор. 36.

⁶ «Радянська Україна», 17 червня 1970 р.

⁷ «Під прапором ленінізму», 1970, № 21, стор. 27.

⁸ «Комуніст України», 1970, № 1, стор. 36.

фесійні спілки, названі В. І. Леніним школою управління, господарювання, школою комунізму. Вони безпосередньо залучають трудящих до управління виробництвом, організують їх творчу ініціативу, керують соціалістичним змаганням і рухом за комуністичну працю, виховують трудящих в дусі комуністичного ставлення до праці. Вони дбають про поліпшення організації праці і відпочинок трудящих, борються за додержання радянських законів про працю. Сила професійних спілок — у партійному керівництві.

Тісний зв'язок з радянською молоддю партія здійснює через ленінський комсомол. У складі ЛКСМУ перебуває понад 4 млн. 350 тис. юнаків і дівчат⁹. Заслуга нашої партії полягає в тому, що вона зуміла організувати молодь під своїм прапором і нагромадила великий досвід керівництва молодіжним рухом в умовах будівництва соціалізму і комунізму: «Партійні організації,— вказував перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест,— приділяють все більше уваги комсомольським організаціям, допомагають їм в роботі. Як добра, чуйна і дбайлива мати, вся наша партія плекає і виховує молоде покоління — свою зміну і надію, майбутнє нашої великої Батьківщини»¹⁰.

Комсомол допомагає партії озброювати молодь марксистсько-ленінською теорією, виховувати юнаків і дівчат сміливими, працелюбними, до кінця відданими справі комунізму. Вирішальною умовою успішної роботи комсомолу є партійне керівництво.

Поліпшуючи діяльність громадських організацій, проявляючи постійну турботу про розширення їх активу, Комуністична партія забезпечує собі міцні зв'язки з трудящими масами. Але партія зв'язана з народом не тільки через громадські організації. Як відомо, роботу в масах ведуть усі партійні організації, зокрема первинні, які є основою партії. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XXIII з'їзді партії говорив, що «первинні парторганізації з своєю широкою сіткою цехових організацій і партійних груп відіграють вирішальну роль у перетворенні в життя політики партії, у вихованні комуністів, зв'язують партію з масами, діють там, де йде безпосередній процес будівництва і творення. Тепер у партії налічується понад 320 тисяч первинних партійних організацій; вони є майже на всіх підприємствах і в установах»¹¹. Як провідник політики партії в масах первинна партійна організація «веде роботу безпосередньо серед трудящих, згуртовує їх навколо Комуністичної партії Радянського Союзу, організовує маси на перетворення в життя політики партії, на боротьбу за побудову комунізму»¹², — записано в Статуті КПРС.

Важливе значення для зміцнення зв'язків партії з масами, для перемоги комунізму має ідейне виховання трудящих. Спираючись на великий досвід виховної роботи, партія висуває тепер завдання формування комуністичного світогляду у всіх радянських людей, і в першу чергу у всіх комуністів. «Йдучи ленінським шляхом, партія добивається, щоб усі комуністи свідомо засвоїли основи марксизму-ленінізму, щоб їх ідейність діставала свій вияв у практичній участі в загальнонародній справі комуністичного будівництва. Партія виховує в кожному комуністі, в кожній радянській людині палкого патріота, який віддає всі свої сили на благо Батьківщини, і разом з тим — переконаного інтернаціоналіста»¹³.

⁹ «Комуніст України», 1970, № 4, стор. 57.

¹⁰ П. Ю. Шелест. Історичне покликання молоді, К., 1969, стор. 106—107.

¹¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 74.

¹² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 204.

¹³ Л. І. Брежнев. Справа Леніна живе і перемагає, стор. 37—38.

Формування комуністичного світогляду відбувається в обстановці гострої класової боротьби двох світових систем — соціалізму і капіталізму, боротьби двох ідеологій. Тому вся виховна, ідеологічна робота партії проникнута класовим змістом, вона послідовно й чітко визначає свої позиції. У практичній роботі партійні організації виховують політичну пильність у радянських людей, нетерпиме ставлення до аполітичності, міщанських настроїв, приватновласницьких пережитків, піднімають їх на активну боротьбу проти нігілістичного ставлення до завоювань соціалізму, проти проникнення в радянське середовище дрібнобуржуазних, ревізіоністських, опортуністичних поглядів.

Партія вчить, що в боротьбі проти буржуазної ідеології не може бути політичної пасивності, байдужості, нейтралізму, що вона повинна бути при всіх обставинах безкомпромісною в зв'язку з тим, що це боротьба класова, боротьба за людину, за її гідність, свободу, за зміцнення позицій соціалізму і комунізму. Комуністична свідомість і комуністична мораль прищеплюються радянським людям в школах і вузах, в сітці партійної освіти, в процесі активної участі у виробничому і громадсько-політичному житті країни. Посилення ідейно-виховної роботи сприяє зміцненню єдності партії і народу, побудові комунізму.

Радянський народ на протязі багатьох десятиріч переконувався, що Комуністична партія є справжнім виразником корінних інтересів трудящих. Непорушним законом життя і діяльності кожної партійної організації стали слова В. І. Леніна про те, що комуністи «повинні жити в гущі робітничого життя, знати його вздовж і впоперек, уміти безпомилково визначити в усякому питанні, в усякий момент настроїв маси, її справжні прагнення, потреби, думки, вміти визначати, без тіні фальшивої ідеалізації, ступінь її свідомості і силу впливу тих чи інших передсудів і пережитків старовини, вміти завоювати собі безмежне довір'я маси товариським ставленням до неї, дбайливим задоволенням її потреб»¹⁴.

Постійне зміцнення зв'язків з народом партія і зараз розглядає як найважливіший принцип. У промові на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю Казахської РСР, Л. І. Брежнев підкреслив, що сила нашої партії у тісному зв'язку з масами, що «у непорушному єднанні з народом черпає вона могутню енергію, непохитну волю і силу. В цій єдності — запорука всіх наших успіхів, всіх наших перемог»¹⁵.

Зростання масштабів і складність завдань комуністичного суспільства, піднесення творчої активності мас, залучення нових мільйонів трудящих до управління державними справами і виробництвом, дальший розвиток соціалістичної демократії, необхідність посилення комуністичного виховання трудящих — все це обумовлює зростання ролі партії як провідної і спрямовуючої сили радянського суспільства, покликаной забезпечити правильне керівництво всією творчою діяльністю радянських людей, надати їй організованого, планомірного, наукового характеру. Партійна політика — народна політика не тільки за змістом, а й за тими демократичними методами, способами, прийомами, з допомогою яких вона втілюється в життя.

Успішне перетворення політики партії в життя сприяє дальшому підвищенню авторитету Комуністичної партії в масах.

Відносини партії з народом будуються на взаємному довір'ї, а тому як політичне, так і господарське керівництво, виключає голе адміністрування. Керівники, які адмініструють, неминуче відриваються від мас, втрачають їх довір'я.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 159.

¹⁵ «Радянська Україна», 29 серпня 1970 р.

У сучасних умовах в діяльності партії все більше зростає роль методу переконання і громадського впливу. Тому партія вимагає, щоб вся робота наших керівників, в тому числі і адміністративна, яка спирається на силу наказу і розпорядження, несла елементи переконання, виховання. Переконання має необхідне як при здійсненні великих перетворень, так і при вирішенні на перший погляд невеликих завдань. «Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити,— вчив В. І. Ленін,— тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»¹⁶. Тільки при цій умові будуть ще більше зростати, розширюватись і зміцнюватись зв'язки з масами.

Важливу роль у зміцненні єдності партії і народу відіграє обізнаність партійних організацій з становищем справ громадського і виробничого життя. В. І. Ленін вважав, що ніяке інше джерело інформації не може дати такого правдивого і всебічного уявлення про живу дійсність як спілкування з комуністами і безпартійними. Його девізом був заклик приділяти більше уваги тому «як робітничі і селянська маса на ділі будує щось нове у своїй буденній роботі»¹⁷. Все життя і діяльність Володимира Ілліча служать прикладом тісного зв'язку з масами, вміння вчитися у мас. Партія і зараз дотримується ленінського ставлення при виробленні партійних рішень. У кожному рішенні Центрального Комітету партії втілений досвід робітників, колгоспників, інтелігенції, їх думи, сподівання. У липні 1970 р. Пленум ЦК КПРС всебічно проаналізував розвиток сільського господарства в країні за останнє десятиріччя. Були відзначені успіхи трудівників сільськогосподарського виробництва, викриті недоліки у керівництві ним, а також визначені шляхи дальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Рішенню, схваленому на Пленумі, передувала величезна робота щодо вивчення, перевірки стану справ на місцях, були враховані побажання, поради працівників сільського господарства. Ось чому завдання дальшого піднесення сільського господарства стали справою всієї партії, всього народу.

Нерозривний зв'язок з народом, вивчення досвіду мас є характерною рисою ленінського стилю в роботі. Партія домагається, щоб цим стилем оволодівали всі працівники, щоб вся діяльність державних і громадських організацій сприяла залученню народних мас до управління виробничими, громадськими і державними справами. Партія постійно турбується про те, щоб максимально розкривати творчі можливості всіх ланок нашої загальнонародної держави, кожного трудящего, всемірно розвивати соціалістичну демократію.

Комуністична партія Радянського Союзу, ставши правлячою партією у Жовтні 1917 року, зразу ж зробила свої плани, наміри, діяльність відкритими для народу. Свої економічні плани, передз'їздівські матеріали вона виносить на широке всенародне обговорення. Так, лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення використання резервів виробництва та посилення режиму економії в народному господарстві обговорювали партійні організації, колективи трудящих, колгоспники. У республіці було проведено по обговоренню листа понад 96 тис. зборів робітників і службовців, на яких виступило близько 900 тис. чол., внесено понад 300 тис. пропозицій¹⁸. По внесених пропозиціях тільки на Запорізькому трансформаторному заводі було впроваджено 883 заходи з умовним річним економічним

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 79.

¹⁸ «Правда», 12 листопада 1970 р.

ефектом 1.134 тис. крб.¹⁹ На підприємствах Миколаєва у першому кварталі 1970 р. зекономлено 433 т чорних і кольорових металів, 4 млн. тис. квт.-годин електроенергії, значна кількість хімічної сировини і палива. Понад план одержано прибутків 1 млн. 409 тис. крб., знижена собівартість продукції на 555 тис. крб. П'ятимісячний план по реалізації продукції виконано на 105,8%. Понад план реалізовано продукції на 12 млн. крб.²⁰

Статут партії вимагає, щоб кожний комуніст повсякденно зміцнював зв'язок з масами, своєчасно відгукувався на запити і потреби трудящих, роз'яснював безпартійним масам зміст політики і рішень партії, був передовиком виробництва. Так поступають тисячі комуністів, які працюють в народному господарстві. Машиніст тепловозу, член Дружківського міськкому партії Б. А. Гончаренко вніс пропозицію, реалізація якої дозволила прискорити обіг вагонів проти норми на 0,6 години. Бригадир мулярів дружківського метизного заводу — член КПРС П. Г. Давиденко домогся скорочення строку ремонту нагрівальних печей. Лише по одному цеху економічний ефект становив близько 2 тис. крб.²¹ У результаті чесного партійного ставлення до державних обов'язків, працюючи ініціативно, з більшовицьким вогником, комуніст має моральне право вчити безпартійних, підтягувати відстаючих, згуртовувати і вести вперед безпартійні маси. Вони не тільки вчать маси, але й вчаться у них.

Зміцнення зв'язку з трудящими в той же час не означає спускатися до рівня відсталих елементів. Видатний державний і партійний діяч М. І. Калінін говорив, «Плестися у хвості за масами — це теж «зв'язок» з масами. Тобі скаржаться на те, на інше, а ти підтакуєш, разом плачеш у жилетку... А до тебе прислухаються, і це декому мабуть, може спочатку і сподобатися»²².

Зміцнювати зв'язки з народом — значить перш за все вносити в маси соціалістичну свідомість, організовувати їх, рухатись вперед, ставити перед ними ясні цілі і завдання.

Партія зобов'язує кожного комуніста бути активним її агітатором. У групових і особистих бесідах з робітниками і колгоспниками комуністи ведуть агітацію як з приводу важливих політичних подій, так і з інших питань, які хвилюють трудящих.

Комуністи доводять до відома керівників про справедливі претензії трудящих, завжди і скрізь проявляють чуйність і увагу до потреб радянських людей.

Джерелом могутності радянського соціалістичного ладу є те, що він створює всі умови для активної, творчої діяльності народних мас. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест в промові на партійній конференції макіївських металургів у жовтні 1970 р., характеризуючи період після XXIII з'їзду КПРС, відзначив, що «за ці роки ще більше зросла керівна і спрямовуюча роль нашої партії, зміцніли її зв'язки з масами. В партії і країні дедалі більше утверджується атмосфера діловитості і високої вимогливості, що багато в чому сприяє розвитку творчої ініціативи комуністів, усіх трудящих, досягненню нових успіхів у виконанні народно-господарських планів»²³.

Вагомий вклад у зміцнення економічної могутності СРСР вносить Радянська Україна. Загальний обсяг промислового виробництва в рес-

¹⁹ «Индустриальное Запорожье», 15 липня 1970 р.

²⁰ «Комуніст України», 1970, № 7, стор. 63.

²¹ «Социалистический Донбасс», 29 липня 1970 р.

²² «Партийное строительство», 1942, № 8, стор. 6.

²³ «Радянська Україна», 31 жовтня 1970 р.

публіці у 1970 р. за попередніми даними у 8 разів перевищив рівень 1940 р. і в 1,8 раза — довоєнний випуск промислової продукції в усьому Радянському Союзі. Промисловість республіки достроково, в другій половині жовтня 1970 р. завершила п'ятирічку за загальним обсягом виробництва. За п'ять років обсяг продукції зріс на 49,5%, передбачених контрольними цифрами. Дві третини приросту промислової продукції досягнуто за рахунок підвищення продуктивності праці²⁴.

У 1970 р. в Українській РСР вироблено 138,3 млрд. кіловат-годин електроенергії, 207 млн. т вугілля, 13,9 млн. т нафти, 60,9 млрд. кубічних метрів газу, 111 млн. т залізної руди, 41,2 млн. т чавуну, 46,6 млн. т сталі, 37,5 млн. т прокату, 4,5 млн. т сталевих труб. Промисловість республіки вносить належний вклад в дальше технічне оснащення сільськогосподарського виробництва. У минулому році виготовлено сільськогосподарських машин у 1,8 раза більше, ніж у 1965 р., мінеральних добрив 11,7 млн. т проти 7,3 млн. т у 1965 р. За 1966—1970 роки, за попередніми даними, виробництво тканин збільшилось в 1,5 раза, верхнього трикотажу — в 2,1 раза, взуття шкіряного — в 1,6 раза, олії — в 1,4 раза, молочної продукції — в 1,8 раза, консервів — в 1,6 раза. Випуск товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку зріс у 2,2 раза.

У 1970 році Україна твердо закріпилася на першому місці серед країн Європи за абсолютними розмірами виплавки чавуну і сталі, виробництву прокату, видобутку залізної руди, газу, цукру. Про промисловий потенціал Української РСР переконливо свідчать такі дані: на її долю припадає 0,44% території і 1,3% населення земної кулі, а дає вона 7—10% світового виробництва чавуну, сталі, тракторів, вугілля, цукру²⁵.

В епоху науково-технічної революції, у житті з'являється багато нового — виникають нові галузі науки і виробництва, нові професії і нові відносини між людьми. І для того, щоб краще пізнати ці нові процеси розвитку соціальних відносин, своєчасно підтримати виникнення нового, прогресивного в будь-якій галузі людської діяльності, партія все більше розширює зв'язки з масами. Це дає можливість не тільки збагачувати маси новими знаннями, правильним розумінням політики партії, а й перевіряти дійовість нових теоретичних положень практичним досвідом мас.

Результатом багаторічної діяльності нашої партії є безроздільне визнання усім народом її керівної ролі.

XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України підіб'ють підсумки ідеологічної, політичної і економічної діяльності комуністів і всього народу, визначають перспективи розвитку на нове п'ятиріччя. На честь цих історичних подій шириться соціалістичне змагання. В республіці налічується 2 млн. 500 тис. комуністів²⁶. Це величезна сила, здатна створити в кожному колективі атмосферу політичного і трудового піднесення, творчості, забезпечити партійний вплив на всіх ділянках господарського і культурного будівництва, що сприятиме зміцненню єдності партії і народу, успішному будівництву комунізму.

²⁴ «Правда України», 7 листопада 1970 р.

²⁵ «Правда України», 11 вересня 1970 р. «Радянська Україна», 6 лютого 1971 р.

²⁶ «Радянська Україна», 30 листопада 1970 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВИХОВАННЮ І ЗМІЦНЕННЮ ДИСЦИПЛІНИ ПРАЦІ В ПЕРІОД КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1961—1970 рр.) *

Розв'язуючи всесвітньо-історичне завдання — будівництво комуністичного суспільства, Комуністична партія Радянського Союзу спирається на теоретичну базу марксизму-ленізму, керується настановами і заповідями великого Леніна, зокрема, положеннями про необхідність, суть, значення та особливості дисципліни праці при соціалізмі та комунізмі; настановою, що головною метою всієї організаторської та виховної роботи є підвищення свідомості мас, роз'яснення їм найважливіших принципів нової соціалістичної дисципліни, переконання мас у тому, що трудова дисципліна «є гвоздь всього господарського будівництва...»¹

В сучасних умовах, коли вирішальним у господарському розвитку нашої країни є підвищення ефективності суспільного виробництва, питання виховання та зміцнення дисципліни праці посідають значне місце в діяльності партії, її місцевих організацій. Ефективність суспільного виробництва залежить від багатьох факторів: організації виробництва, технічної оснащеності, впровадження новітніх досягнень науки і техніки, але, як вчив В. І. Ленін, «умовою економічного піднесення є і підвищення дисципліни трудящих...»²

У рішеннях XXIII з'їзду КПРС, вересневого (1965 р.), грудневого (1969 р.) Пленумів ЦК КПРС, у Постанові ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Тульської області по вихованню соціалістичної дисципліни праці в колективах промислових підприємств та будов», у листі ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ від 12 лютого 1970 р. «Про поліпшення використання резервів виробництва та посилення режиму економії в народному господарстві» підкреслюється, що піднесення ефективності суспільного виробництва, економічна реформа, що здійснюється в країні, по-новому ставлять питання ведення всього народного господарства, вимагають покінчити з безгосподарністю і марнотратством, посилити повсюдно режим економії, постійно шукати й використовувати всі виробничі резерви, виховувати у кожного трудівника почуття ощадливого господаря, високу трудову дисципліну.

В. І. Ленін розглядав встановлення повсякденної свідомої дисципліни праці не як одноразовий акт, а як результат наполегливого тривалого виховання, як найважче, але й найбагатородніше завдання Комуністичної партії і народу, яке «ні в якому разі не може бути розв'язане героїзмом окремого пориву, а вимагає найтривалішого, найупертішого, найтруднішого героїзму масової і *буденної* роботи»³.

* За матеріалами діяльності партійних організацій промислових підприємств республіки.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 457.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 224.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 376.

Особливу рису дисципліни праці в умовах нового суспільства Володимир Ілліч вбачав у її свідомому характері. «Комуністична організація суспільної праці...,— писав він,— тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих...»⁴. Свідома дисципліна праці означає, що маси знають, розуміють в ім'я чого, для якої мети вони підкорюються її вимогам. Передумови такої свідомої організованості закладені в самому соціалістичному устрої. «Комуністичне будівництво,— говориться в Програмі КПРС,— вимагає високої організованості, чіткості і дисципліни, які забезпечуються не шляхом примусу, а на основі розуміння громадського обов'язку, визначаються всім укладом комуністичного суспільства»⁵.

Важливе місце в підвищенні дисципліни трудящих посідає прийнята 9 грудня 1966 р. Постанова ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Тульської області по вихованню соціалістичної дисципліни праці в колективах промислових підприємств та будов»⁶. Розвиваючи далі ленінські положення та враховуючи нові, конкретні історичні умови, партія в постанові дає обґрунтоване визначення соціалістичної дисципліни праці. В постанові наголошується, що в новому розумінні дисципліна праці — це не тільки боротьба за зовнішнє дотримання правил внутрішнього розпорядку того чи іншого підприємства, а, насамперед, піклування про те, щоб з дня на день праця ставала продуктивнішою та ефективнішою, по-науковому організованою, щоб правильно використовувалися матеріальні та моральні стимули до праці, щоб у кожного трудівника виховувалось почуття господаря свого підприємства, своєї країни.

Для виконання постанови в республіці були проведені пленуми обкомів, міськомів, райкомів партії, збори партійних та профспілкових організацій, на яких розроблялись та приймались конкретні заходи, спрямовані на виховання дисципліни праці. Велика увага зверталась на піднесення рівня виховної роботи, посилення її цілеспрямованості, на виховання радянських людей у дусі поваги та любові до суспільно-корисної праці, непримиренності до порушників трудової дисципліни.

Відомо, що при соціалізмі праця не перетворилась ще в першу життєву потребу людей. Трапляються окремі працівники, які порушують виробничу і трудову дисципліну, безвідповідально ставляться до своїх обов'язків, до праці. Так, у промисловості республіки в 1965 р. непродуктивні витрати робочого часу становили майже 15,4 млн. людино-днів, тобто в процесі виробництва протягом року не брало участі понад 57 тис. робітників⁷. Тільки на підприємствах Дніпропетровської області в 1969 р. через простої, прогули, запізнення втрачено 863 тис. людино-днів. За рахунок подолання цих втрат можна було б додатково отримати продукції на 64 млн. крб.⁸

Наведені приклади показують, що боротьба з безгосподарністю, з невиробничими втратами робочого часу, виховання свідомої дисципліни праці є актуальним практичним завданням. Грудневий (1969 р.) Пленум ЦК КПРС, зважаючи, що зміцнення дисципліни праці вимагає в сучасних умовах особливої уваги, запропонував посилити контроль за додержанням законів, за неухильним виконанням встановлених планів, активізувати боротьбу проти антигромадських явищ. Обласні, міські та районні комітети партії постійно тримають ці питання в центрі уваги,

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

⁵ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. III, К., 1962, стор. 258.

⁶ «Справочник партийного работника», выпуск 7, М., 1967, стор. 311—316.

⁷ «Блокнот агітатора ЦК КП України», 1967, № 5, стор. 28.

⁸ «Днепропетровская правда», 14 січня 1970 р.

здійснюють заходи для ліквідації існуючих недоліків. Наприклад, в 1970 р. Кримський обком КП України заслухав і обговорив питання про роботу Керченської міської парторганізації по використанню резервів виробництва і посиленню режиму економії на промислових підприємствах і про роботу Севастопольської міської партійної організації по підвищенню відповідальності керівних кадрів за виконання державних планів, зміцнення економіки виробництва і підвищення дисципліни праці⁹. Важлива роль у реалізації цих завдань належить первинним партійним організаціям, яких на Україні працює понад 61 тис.¹⁰ Вони охоплюють усі без винятку галузі народного господарства, діють у гущі трудових колективів, мають можливість безпосередньо впливати на кожного робітника.

Важливою формою виховання дисципліни праці, що пройшла перевірку часом, залишаються робітничі збори, де шліфується комуністична свідомість радянських людей, виховуються почуття відповідальності за загальну справу, ідейна переконаність.

Партійні організації, а під їх керівництвом і громадські, постійно дбають про проведення робітничих зборів бригад, дільниць, цехів, загальнозаводських зборів, на яких порушуються питання впровадження нової техніки, передових методів праці, раціонального використання машин та устаткування. Значного досвіду у цій справі набула партійна організація Харківського тракторного заводу. Тут систематично обговорюються питання про дотримання всіма членами колективу режиму робочого дня, підвищення продуктивності праці, використання резервів виробництва, економії та бережливості, раціонального використання устаткування. Внаслідок цього на заводі постійно зростає продуктивність праці, перевиконуються народногосподарські плани. Лише за п'ять місяців 1970 р. порівняно з тим же періодом минулого року випуск продукції на заводі зріс на 8,6%¹¹.

Певну роль у зміцненні дисципліни праці відіграють постійно діючі виробничі наради, на яких накреслюються шляхи поліпшення внутрізаводського та цехового планування, впровадження нової техніки, вдосконалення технології виробництва, підвищення якості продукції, зниження її собівартості; вносяться конкретні пропозиції щодо вдосконалення виробничого процесу. Всього на Україні в 1965 р. налічувалося понад 22 тис. загальнозаводських та цехових постійно діючих виробничих нарад, у роботі яких брало участь 940 тис. чоловік, в тому числі 650 тис. робітників¹². Значно зросла їх роль в умовах здійснення економічної реформи. На 1 січня 1970 р. 1 млн. 109 тис. чол., з них 731 тис. робітників, працювали в 28 139 таких нарадах. Тільки протягом першого півріччя 1970 р. 72 773 засідання ухвалили 178 451 пропозицію щодо поліпшення виробничого процесу та зміцнення дисципліни праці, з них впроваджено у виробництво 142 тис.¹³

Партійні організації домагаються, щоб жодне порушення трудової та виробничої дисципліни не проходило повз увагу робітників, колективу. Прикладом може бути парторганізація донецької шахти ім. Абакумова. Тут кожне порушення трудової і виробничої дисципліни обговорюється на робітничих зборах бригади, дільниці, а потім — на цехових зборах, які рекомендують адміністрації міру покарання¹⁴.

⁹ «Радянська Україна», 29 листопада 1970 р.

¹⁰ «Комуніст України», 1970, № 4, стор. 14.

¹¹ «Красное знамя», 24 червня 1970 р.

¹² Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 457.

¹³ Поточний архів Української Республіканської Ради професійних спілок за 1970 р.

¹⁴ «Правда Украины», 11 лютого 1970 р.

Досвід учить, що обговорення в колективі, на робітничих зборах виробничих, політичних, морально-етичних питань, принципова критика недоліків у роботі сприяють зростанню свідомості мас, їх трудової та політичної активності. Виступаючи на XIX Московській міській партійній конференції (березень 1968 р.), Л. І. Брежнев наголосив на тому, що і в сучасних умовах необхідно підвищувати роль робітничих зборів, на яких, насамперед, мають обговорюватись найголовніші питання виробництва, питання зміцнення дисципліни праці¹⁵.

Життя стверджує, що найкращий результат у виховній роботі досягається тоді, коли вихователем виступає весь колектив, який одверто й вимогливо говорить порушникові дисципліни праці про його недостойну поведінку. Так, на Вінницькому хімічному комбінаті ім. Свердлова широко використовується «Трибуна громадської думки», головна мета якої — залучити робітників до вирішення найважливіших питань виробництва та побуту, до боротьби з негативними явищами. «Трибуна» виникла з ініціативи партійно-господарського активу комбінату і проводиться регулярно — один раз на місяць у Палаці культури при широкому залученні робітників та членів їх сімей. На порядок денний «Трибуни» виносяться питання про хід виконання плану цехами, окремими бригадами, про якість продукції, економію сировини та матеріалів, про виховання робітників у дусі свідомого ставлення до праці. Спеціальні засідання присвячуються боротьбі з порушниками трудової дисципліни. Для того, щоб забезпечити явку цієї категорії робітників, партійній організації комбінату доводиться попередньо проводити значну організаційну роботу. Активні учасники «Трибуни» відвідують сім'ї порушників, особливо молодих робітників, і добираються такого становища, щоб на збори-засідання «Трибуни» разом з порушником прийшов хто-небудь з членів сім'ї. Такі збори позитивно діють на свідомість робітників і їх ставлення до праці¹⁶.

Про вплив колективу на порушників трудової і виробничої дисципліни свідчать цікаві дослідження соціологів Харкова. Вони опитали 5 тис. робітників та інженерно-технічних працівників великих машинобудівних підприємств міста. На основі аналізу анкет, документів, статистичних даних зроблено висновок, що такі засоби громадського впливу як індивідуальні бесіди, обговорення на робітничих зборах дають більший ефект у боротьбі з порушниками дисципліни праці, ніж адміністративні заходи. 65% загального числа опитаних вважають заходи громадського впливу ефективнішими¹⁷. На Харківському заводі кондиціонерів цю думку висловило 90% опитуваних¹⁸.

Партійні організації підприємств та шахт м. Макіївки Донецької області протягом останніх років майже не застосовували адміністративних засобів покарання щодо порушників дисципліни. В той же час внаслідок активізації впливу громадськості число прогулів, запізньов та інших порушень дисципліни праці з 1968 до 1970 рр. скоротилось на підприємствах міста на 40%, на шахтах — на 56%¹⁹.

Все це свідчить про те, що в справі зміцнення і виховання дисципліни праці найважливішу роль відіграє систематична, цілеспрямована ідейно-виховна та масово-політична робота партійних і громадських організацій.

Значної шкоди народному господарству республіки завдає плінність кадрів. Лише з промислових підприємств Харківської області в

¹⁵ «Правда», 30 березня 1970 р.

¹⁶ С. А з а р о в. Основна ланка, К., 1965, стор. 44.

¹⁷ «Рабочая газета», 10 вересня 1970 р.

¹⁸ «Красное знамя», 29 липня 1965 р.

¹⁹ «Социалистический Донбасс», 18 лютого 1970 р.

1962 р. звільнився кожний четвертий робітник²⁰. На промислових підприємствах Запоріжжя в 1969 р. перейшли на іншу роботу 58 тис. чоловік, а на деяких підприємствах склад виробничників змінився паноліовину²¹.

Партійні організації республіки ведуть значну роботу по вивченню і усуненню такого становища. Так, Жовтневий райком КП України Києва з допомогою партійно-господарського активу, глибоко вивчивши питання плинності кадрів на промислових підприємствах району, з'ясував, що з роботи звільнялися за власним бажанням близько 30% працюючих, з числа яких 70% — з виробничим стажем 1—3 роки²², тобто переважно молодь, яка ще не встигла набути певної спеціальності, кваліфікації. Основними причинами цього явища є недоліки в організації і нормуванні праці, в роботі по підвищенню кваліфікації, у створенні необхідних культурно-побутових та житлових умов, а також те, що деякі первинні партійні організації не створили атмосфери нетерпимості навколо «літунів» та порушників виробничої дисципліни, не приділяють достатньої уваги виховній роботі серед молоді.

Посилюючи роботу по зміцненню дисципліни праці, партійні організації республіки за останні роки виробили багато нових різноманітних форм виховної роботи. За їх ініціативою створено ряд самодіяльних організацій трудящих, а саме: ради робітничої честі, ветеранів праці, по роботі з підлітками, громадські відділи кадрів, дисциплінарні комісії тощо.

Надійним помічником партійних організацій у справі виховання та зміцнення дисципліни праці стали, зокрема, ради робітничої честі. На Харківщині ініціаторами створення рад робітничої честі в 1963 р. виступили робітники та інженерно-технічні працівники турбогенераторного цеху заводу «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна. До складу ради увійшли кращі виробничники, ветерани праці, головою був обраний ударник комуністичної праці, комуніст М. Е. Рижков²³. У своїй практичній діяльності рада оперативно реагувала на випадки безгосподарського ставлення до устаткування, інструментів, неекономного витрачання матеріалів, сировини, неякісного виконання роботи, грубого поводження з товаришами; систематично обговорювала факти порушення дисципліни праці, простою устаткування з вини робітника. Партком заводу детально вивчив діяльність цього органу, схвалив починання і рекомендував усім цеховим парторганізаціям поширити корисний досвід. Виконуючи рішення парткому, в кожному цеху заводу була створена рада робітничої честі, члени якої проводили також систематично бесіди з новим робітничим поповненням, організовували зустрічі з передовиками виробництва, кращими людьми підприємства, цехів, давали рекомендації відділу кадрів заводу про оформлення робітника в той чи інший цех. Коли робітник подавав заяву про звільнення, з'ясовували причини цього; багато робили вони і для створення нормальних умов праці, навчання, побуту трудівників.

Харківський обком КП України схвалив ініціативу колективу заводу «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна, зазначивши, що ради робітничої честі є новим громадським органом, який своєю діяльністю сприяє комуністичному вихованню трудящих, піднесенню їх трудової активності, зміцненню і вихованню свідомої дисципліни праці²⁴. Ради робітничої

²⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10924, оп. 2, од. зб. I, арк. 23.

²¹ «Радянська Україна», 20 серпня 1970 р.

²² Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 5, арк. 52.

²³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10924, оп. 4, од. зб. 31, арк. 17.

²⁴ Там же, арк. 18.

честі завоювали визнання, швидко почали створюватися і активно працювати на багатьох підприємствах республіки.

Заслужовує на увагу діяльність ради старійшин, створеної в 1963 р. за ініціативою комуністів Київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна з числа ветеранів праці — кадрових робітників і пенсіонерів. Очолив її представник однієї з робочих династій заводу, комуніст М. С. Радченко²⁵. Під керівництвом партійної організації заводу рада проводила бесіди з молодими робітниками, стежила за їх навчанням, підвищенням кваліфікації, виконанням виробничих планів. Свої засідання рада старійшин проводила безпосередньо у цехах, бригадах у присутності представників адміністрації та громадських організацій. Значне місце в її роботі займали питання розгляду кожного випадку порушення дисципліни праці, вивчення і з'ясування причин звільнення робітників з заводу. Діяльність ради старійшин сприяла зменшенню кількості порушень трудової дисципліни і звільнень з заводу робітників за власним бажанням. Наприклад, лише за шість місяців 1963 р. члени ради розглянули 202 заяви про звільнення. І в результаті проведеної роботи 98 робітників залишились в колективі²⁶.

Певного досвіду в боротьбі з порушниками трудової дисципліни, у вихованні свідомого, комуністичного ставлення до праці набув колектив Крюківського вагонобудівного заводу Полтавської області, зокрема, його дисциплінарні комісії. Заводська комісія складається з 5 комуністів на чолі із заступником директора заводу по кадрах і побуту комуністом А. П. Ревенком. Жодне порушення трудової дисципліни на заводі не проходить повз її увагу. Добре зарекомендувала себе дисциплінарна комісія півкратно-механічного цеху, очолювана Героем Соціалістичної Праці комуністом М. С. Шаповалом. Так, слюсар відділу головного механіка В. Панікарський після тримісячної роботи захотів піти з заводу. Розбираючи його заяву, комісія з'ясувала, що причиною звільнення були незадовільні умови роботи. Члени комісії — секретар партбюро цеху В. Г. Залевський, токар комуніст О. Ф. Бейгул, ветеран заводу токар А. П. Будній та інші, порадившись, вирішили влаштувати В. Панікарського в гуртожиток, закріпити за ним постійне робоче місце. Ці заходи допомогли молодому робітникові залишитись у колективі, відчуті перед ним відповідальність²⁷.

Виховання почуття відповідальності, свідомої дисципліни праці можна розпочати ще під час приймання на роботу. З цією метою на багатьох підприємствах республіки практикуються особисті бесіди інспекторів по кадрах, представників партійних, комсомольських та профспілкових організацій, начальників цехів з новим поповненням колективу. На великих промислових підприємствах існують своєрідні громадські відділи кадрів. До їх складу входять переважно представники партійно-господарського активу, які під час бесіди з кожним, хто приходить влаштовуватись на роботу, з'ясовують чим цікавиться людина, чим вона захоплюється, яка спеціальність її цікавить тощо, а водночас розповідають про історію підприємства, його трудові здобутки, традиції, порядки; допомагають молодому робітникові обрати спеціальність, влитись до виробничого колективу.

Одним з численних прикладів позитивного досвіду роботи з новими робітниками служить практика партійної організації Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева. З новоприбулим

²⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 127, арк. 132.

²⁶ «Арсеналець» (орган дирекції, партійної, профспілкової та комсомольської організацій Київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна), 19 липня 1963 р.

²⁷ «Зоря Полтавщини», 28 лютого 1970 р.

тут ведуть розмову члени громадського відділу кадрів, члени бригади, в якій йому доведеться працювати. Під час таких бесід новий робітник знайомиться з характером, змістом своєї роботи, йому розповідають про можливості загальноосвітнього і виробничого навчання, про культурно-побутове обслуговування на заводі.

Багато цікавого щодо виховання дисципліни праці є і в арсеналі роботи партійних організацій інших підприємств республіки. Це — шефство кадрових робітників над молодими, вечори-зустрічі «Естафета поколінь», спільні збори молодих і кадрових виробничників, вечори трудової слави, урочисте посвячення в звання робітника, зльоти молодих ударників комуністичної праці, кращих виробничників — передовиків і новаторів, тематичні вечори «Комунізм будується працею мільйонів», «Розмова про робітничу честь» та інші.

Практика свідчить, що основним у діяльності партійних організацій щодо зміцнення дисципліни праці є метод переконання. Проте, там, де заходи переконання виявляються недостатніми, застосовується примус, зокрема, товариські суди, що вперше виникли в листопаді 1919 р. і цині стали важливим засобом виховання людей. В. І. Ленін вчив, що з метою підтримання дисципліни закономірним є не тільки переконання, а й примус; наголошував, що примус не обмежується засобами покарання, а в соціалістичних умовах він розрахований на виховання того, хто завинив, і на виховання тих, хто його оточує²⁸. Саме виконанню цієї ленінської вказівки і підпорядкована діяльність такого самодіяльного громадського органу як товариські суди. В 1963 р. на Україні їх діяло 34 тисячі²⁹. Діяльність товариських судів систематично обговорюється на засіданнях бюро обкомів, міськомів партії, на партбюро первинних організацій. Наприклад, у січні 1964 р. на бюро Київського обкому КП України було заслухано питання про заходи щодо поліпшення роботи товариських судів м. Києва та області³⁰. Було вирішено у всіх районах міста й області створити районні громадські ради товариських судів, щоб подавати систематичну допомогу громадським товариським судам, вивчати, узагальнювати та поширювати кращий досвід їх роботи.

Важливу роль у дальшому зміцненні і вихованні дисципліни праці покликані відіграти Основи законодавства Союзу РСР про працю, прийняті першою сесією Верховної Ради СРСР восьмого скликання, шостий розділ яких присвячений трудовій дисципліні. Зокрема, стаття 51 зобов'язує робітників і службовців працювати чесно, дотримуватись дисципліни праці, сумлінно виконувати свої трудові обов'язки³¹. Ці правила вперше закріплені в радянському законодавстві.

Перед партійними організаціями поставлене завдання виховувати у радянських трудівників дисципліну праці не формальну, а свідому, невіддільну від активності, творчості та ініціативи, виховувати людей, які всю свою творчу енергію віддають виробництву, справі комуністичного будівництва. А для цього, говорячи словами В. І. Леніна, необхідно працювати, не покладаючи рук, над зміцненням порядку, діловитості, організованості, дисципліни³².

* * *

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 411.

²⁹ М. П. Череди́нченко. Товариські суди Української РСР, К., 1964, стор. 30.

³⁰ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 193, арк. 12, 74.

³¹ «Радянська Україна», 16 липня 1970 р.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 135, 235—236.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 1648—1654 рр.
І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ
В ОЦІНЦІ М. І. КОСТОМАРОВА

У травні 1967 р. наша країна і прогресивна громадськість усього світу відзначили 150-річчя від дня народження видатного вітчизняного і слов'янського вченого М. І. Костомарова. Як відомо, він багато зробив, дослідивши ряд найважливіших проблем з історії України і Росії, виявив і проаналізував широке коло першоджерел, вніс чималий вклад в джерелознавство.

Важливе місце в історіографічній спадщині М. І. Костомарова посідають праці «Про причини та характер унії в Західній Росії», «Думки про історію Малоросії», «Богдан Хмельницький» та ін., в яких висвітлюються визвольна війна 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі і возз'єднання України з Росією. Заслужують на увагу його погляди на становище України напередодні визвольної війни та причини її виникнення, на процес підготовки повстання та його рушійні сили, показ ним керівників повсталого українського народу, виклад воєнних дій.

В історіографії середини ХІХ ст. з цих питань існували суперечливі погляди. Дворянські та більшість буржуазних істориків зображували визвольну боротьбу народних мас України як нібито реакційний за характером бунт простолюду, і, навіть, як боротьбу між українським та польським народами. Основною причиною визвольної війни вони вважали релігійний мотив, не розуміли або навмисно замовчували наявність серйозних соціальних суперечностей в країні, намагалися затушовувати класову боротьбу, що точилася в українському суспільстві.

Заслуга М. І. Костомарова полягає в тому, що він один з перших в українській історіографії вважав визвольну війну закономірним, неминучим явищем, яке було підготовлене попередніми десятиріччями і вилилось у боротьбу українського народу проти соціального, національного та релігійного гніту. Нерідко історик визначає визвольну війну як «козацьку революцію»¹ і навіть як селянське повстання проти польської та місцевої шляхти².

М. І. Костомаров вважав, що українські землі були не з'єднані з Польщею, а приєднані до неї «з кровопролиттями», і український народ відбивався від унії «завзято і відчайдушно». «Люблінська унія щодо Південної Русі (України.— Ю. П.) була зовсім не з'єднанням,— писав він,— а приєднанням. Тут не було ні рівності між обома народами, ні взаємної свободи, хоч і були блискучі фрази, як рівний з рівним, вільний з вільним»³.

Всупереч польській дворянсько-буржуазній історіографії, що виставляла царювання короля Владислава ІV як золотий вік в історії Польщі, М. І. Костомаров розглядав цей період як «золотий вік

¹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 7, т. XVII, Спб., 1905, стор. 41.

² Там же, т. XVIII, стор. 379.

³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., 1928, стор. 82, 151.

особистої шляхетської свободи», що дійшла межі, за якою наступало для неї самознищення.

В економічній галузі вчений бачив прояв «свободи» в тому, що шляхтич не був зв'язаний ніякими державними повинностями, в той час як за короля Сігізмунда III дворянство ще сплачувало в казну поземельний податок. З юридичного боку кожен власник був повноправним господарем, самостійним і самодержавним. Він міг не тільки будувати замки, утримувати військо, але навіть вести війну. А над своїми підданими мав безапеляційне, абсолютне «право життя і смерті, і міг правити з усім свавіллям азіатського деспота»⁴.

Українські магнати та шляхта, які у М. І. Костомарова часто виступають як «русское (руське — Ю. П.) дворянство», все більше ополячувались, ставали чужими для народу, який «був у них під владою та свавіллям, тим більше безмежним та важким, чим більше руські дворяни ставали схожими на поляків»⁵. На наш погляд, історик перебільшував значення процесу «ополячування» експлуататорського класу у погіршенні становища народних мас. Та, незважаючи на це, було б спрощенням вважати, що він «категорично заперечував наявність класових суперечностей в історії України»⁶. Саме з цього питання розгорнулась гостра боротьба в літературі між М. І. Костомаровим і польськими шляхетсько-націоналістичними та російськими буржуазно-шовіністичними істориками, які засуджували визвольний рух українського народу проти феодально-кріпосницького гніту, вважали головною причиною війни 1648—1654 рр. релігійне гноблення українського народу польською шляхтою, або несправедливе ставлення до нього лише окремих власників.

Полемізуючи з російським буржуазним істориком великодержавного напрямку Г. Карповим, учений відзначав, що людина з вірою в небесне живе на землі і терпить утиски та образи не в одних лише релігійних, а і в «життєвих умовах». Основою причин виникнення визвольної війни він вважав боротьбу народних мас за «права та вільності». Під цим історик, насамперед, розумів прагнення селян користуватися землею як своєю власністю, «звільнитися від панської юрисдикції, від панських підстарост, дозорців, орендарів, від панських поборів та податків», «безборонно вступати в козацтво», а також «домагання міщан не підлягати обмеженням у судах, промислах, торгівлі»⁷. У відповіді польському буржуазно-націоналістичному історичу М. Грабовському, який виправдував та ідейно обгрунтовував колонізаторську, загарбницьку політику польської шляхти на Україні, М. І. Костомаров наполегливо відстоював думку, що головною причиною збудження українського народу проти Польщі було гноблення його «з боку власників»⁸. До такого висновку історик дійшов після вивчення багатьох невідомих до того часу архівних матеріалів і сміливо відкинув свої помилкові погляди 40-х років, коли під впливом української дворянської історіографії вважав, що гноблення селян, утиски козаків і т. ін. були тільки побічними мотивами до збудження, а головною причиною «цього народного повстання була віра»⁹.

Досліджуючи еволюцію поглядів М. І. Костомарова, ми бачимо, що вони прогресують. Він цілком вірно відзначав, що в першій поло-

⁴ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, Спб, 1904, стор. 110.

⁵ Там же, стор. 23.

⁶ В. И. Астахов. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.), Харьков, 1965, стор. 400.

⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 238.

⁸ Етнографічні писання Костомарова, К., 1930, стор. 269.

⁹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 32.

вині XVII ст. різко посилюлося захоплення українських земель польською шляхтою, а сполячені потомки українських феодалів зреклися народності своїх предків і своєю батьківщиною вважали Річ Посполиту.

Одночасно підкреслювалось, що прагнення шляхетства до веселого життя «тісно були поєднані з рабством народу і навіть витікали з останньої умови». Шляхтич тому з таким завзяттям віддавався бенкетам та утіхам, що у нього «були раби, живі машини, за допомогою яких йому легко було діставати засоби для життя». Особливу увагу історик звертав на свавілля власників та розквартированих польських коронних військ. Підлеглого селянина поміщик міг карати смертю, не відповідаючи за це ні перед ким. Крім звичайної панщини, «холоп був обтяжений різними роботами» та «обкладений поборами». Магнати тримали при своїх маєтках багато шляхтичів, які існували за рахунок пана і зовсім нічого не робили, і все це «падало на селянський клас»¹⁰.

Польська шляхетсько-націоналістична історіографія характеризувала становище народних мас так, нібито вони під правлінням панів благоденствували. М. І. Костомаров неодноразово виступав на сторінках газет та журналів проти подібних тверджень, що грубо перекручували історичну правду. На жаль, його міркування з цього питання розцінювались інколи як «різкі випадки проти поляків»¹¹, а польський народ нібито зображувався «одвічним ворогом православного українського народу»¹².

Хоча М. І. Костомаров і не піднявся до марксистського розуміння значення народних мас в історії і не завжди чітко визначав поняття народ, він не ототожнював народ і націю і розглядав відносини між українцями і поляками, як і іншими слов'янськими народами, з класових позицій. «Коли малоруський мужик не любить поляка, то поляка-пана або його економа-шляхтича,— писав історик,— не любить так, як, природно, не любити рабу свого деспота, працівнику — експлуататора, що закабляє його труд і його душу». Але такі ж самі стосунки, підкреслював він, у «малоруського мужика» є «і з поміщиками великоруського походження і з своїми малорусами»¹³.

М. І. Костомаров докладно зупиняється на характеристиці становища українського міщанства та інших шарів населення. Широкі маси міського населення — ремісники (за Костомаровим цехові) та дрібні торговці, писав він, були обкладені державними податками і їх життя було занадто тяжким. Водночас учений відзначав, що в тих містах чи повітах, де верховодили власники, становище цих верств населення було ще гіршим. Володільці піклувались тільки про свою тимчасову користь, «вважали підлеглих гірше усяких рабів і, будучи католиками, грабували й убивали беззахисних православних міщан та цехових»¹⁴.

Як відомо, М. І. Костомаров не був атеїстом, але в своїх творах викривав релігійну верхівку як гнобителів народу, показував, що нижче православне духовництво підтримувало ідею визвольної боротьби українського народу.

У листі до І. У. Палімпсестова * від 17 березня 1882 р. з Петер-

¹⁰ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 30, 117.

¹¹ В. И. Астахов. Назв. праця, стор. 403.

¹² Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова, К., 1959, стор. 94.

¹³ Н. Костомаров. Крашанка г. Кулиша.— «Вестник Европы», 1882, т. IV, кн. 8, стор. 732.

¹⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 26.

* І. У. Палімпсестов — близький знайомий М. І. Костомарова, протягом 17 років був секретарем і редактором «Записок» Товариства сільського господарства Південної Росії.

бурга М. І. Костомаров писав: «Мимоволі згадуєш Миколу Гавриловича (Чернишевського.— *Ю. П.*), який бувало у суперечках зі мною казав: «...адже ж ваше християнство не те, якого бажають монахи і попи. Ви їм все ж таки не догодите, а люди прогресивні скажуть, що це було колись гарно, та тепер застаріло, як пшениця, що була знайдена у муміях, яка ніяк не могла принести плодів і розповсюдитись через спроби завести її породу на сучасному ґрунті»¹⁵.

Характеризуючи становище класів і верств українського суспільства, історик відзначав, що великі феодалі, спокушені особистими вигодами, стали католиками і ворогами православ'я, як і ворогами «батьківщини та єдинокровного народу»¹⁶. «Сини Острозького,— писав він,— моляться в католицьких костьолах. Князь Ієремія (Вишневецький.— *Ю. П.*) мучить православних, примовляючи: нехай вони почувають, що вмирають»¹⁷.

Особливу увагу М. І. Костомаров звертав на козацтво, «озброєне, міцне, що становило цвіт та матеріальну силу руського (читай: українського.— *Ю. П.*) народу»¹⁸. Разом з тим історик недостатньо обґрунтовано проводив паралель між козацькою радою і стародавнім віче. Нерідко в його працях зустрічаються твердження, що тільки козаки були «єдиними борцями за православну віру та руську (українську — *Ю. П.*) народність»¹⁹.

Якщо цю тезу розглядати у відриві від тексту, від конкретно-історичних умов і не брати до уваги авторське розуміння козацтва в деяких випадках у більш широкому значенні, ніж стан, то безумовно можна прийти до висновку, нібито для М. І. Костомарова «не існує соціальних відмінностей»²⁰, а націю він розумів «як єдиний безкласовий організм»²¹. Але, коли ми візьмемо до уваги те, що козак в середині XVII ст. означав, на думку історика, не вільного молодця, а «бунтівного холопа»²², а ряди козацтва поповнювалися з простого народу, і прості козаки були пригнічені нарівні з ним, то цілком зрозумілим стає його висновок: козаки готові були захищати зброєю все, що було дорогим всьому простому народу²³. Він писав, що козаки близькі до селян «і за походженням, і по мові, і по вірі» і є для них «зразком вільного руського (читай: українського.— *Ю. П.*) народу, стати вільним для селянина означало стати козаком»²⁴.

М. І. Костомаров ґрунтовно розповідав про намагання феодалів розколоти козацтво. Вони «почали провадити різку межу між реєстровими і нереєстровими, і тільки перших в малій кількості вважали за законний стан, а останніх за своєвільних». Тим самим гнобителі розраховували ослабити силу опору козацтва і відкрити собі шлях у царство безмежного кріпосницького свавілля. Всіх виключених з реєстра, відзначав він, «суворо зобов'язували коритися панам, в маєностях яких

¹⁵ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, ф. XXII, № 50.

¹⁶ Такий погляд не суперечить висновкам радянських істориків, які, зокрема, зазначають, що ополечені нащадки українських феодалів «...зреклись мови, звичаїв, віри і народності своїх предків і своєю батьківщиною вважали шляхетську Річ Посполиту» (Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 59).

¹⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 26.

¹⁸ Н. І. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 34.

¹⁹ Там же.

²⁰ Л. К. Полухін. Назв. праця, стор. 98—99.

²¹ М. Ілюкович. Н. І. Костомаров и буржуазно-националистическая историография.— «Проблемы марксизма», 1934, № 2, стор. 113.

²² Н. І. Костомаров. Собр. соч., кн. 2, т. IV, Спб., 1904, стор. 49.

²³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 30.

²⁴ Н. Костомаров. Мысли об истории Малороссии.— «Библиотека для чтения», 1846, т. 78, стор. 30.

вони жили», а за найменшу неслухняність «пани жорстоко карали непокірних»²⁵.

На протилежність дворянським і буржуазним історикам, які стверджували нібито Б. Хмельницький почав війну з Польщею за власні кривди, в радянській історіографії доведено, що визвольна війна українського народу є продукт історичного розвитку. М. І. Костомаров ретельно досліджував це питання і прийшов до вірного висновку, відзначивши, що не тільки одна особиста образа, але й тисячі «не могли бути причиною повстання народного, а могли лише сприяти його продовженню та поширенню»²⁶.

М. І. Костомаров — перший історик того часу, хто критично поставився до тверджень польської буржуазної історіографії, за якими нібито політика Владислава IV була спрямована на покращання взаємовідносин з козацтвом, на обмеження діяльності єзуїтів на Україні та захист православ'я від посягань католицької церкви. Оцінюючи відповідь Владислава IV козацьким послам на подані ними скарги: «ви маєте шаблі і можете здобути собі права», М. І. Костомаров писав: «Ця відповідь (якщо тільки вона була в дійсності) говорить зовсім не на користь справедливості поляків відносно Русі. Ця відповідь показує, навпаки, з одного боку, абсолютний розклад громадського порядку в Польщі та несправедливість, що її терпіли ті, які скаржились; з іншого — неспроможність, двоєдушність і підступність короля...»²⁷.

Досліджуючи процес підготовки та хід визвольної війни 1648—1654 рр., учений відобразив це у своїх працях з розумінням того, що український народ був поставлений перед історичною необхідністю піднятися на боротьбу за визволення своєї країни від іноземного гніту. Він відзначав, що причиною заточення Б. Хмельницького у Криловську фортецю була його «тверда рішучість визволити Україну від влади панів»²⁸. Звільнившись за допомогою друзів від ув'язнення, Богдан Хмельницький з групою своїх однодумців у грудні 1647 р. утік на низ Дніпра і там підняв прапор повстання. Наприкінці січня 1648 р. Січ була визволена від польських жовнірів, більша частина реєстрового козацтва перейшла на бік повстанців.

Б. Хмельницький, очоливши цей могутній народний рух, не міг піднятися вище інтересів свого класу, але «він бачив, — говорить вчений, — у народному повстанні зручну нагоду провчити панів надовго і виконати план свій: ослабити польську олігархію» і здійснити з'єднання України з Росією, яке «вже, певно, в голові його було намічено». З самого початку визвольної війни М. І. Костомаров, поряд з мужністю, відвагою та героїзмом мас, показує велику військову майстерність керівників повстання, зокрема, полководницький талант Б. Хмельницького. Гетьман не став чекати наближення польського війська, а обійшов Колак і вирушив назустріч ворогу. В його план входило не допустити з'єднання сил ворога і розгромити його частинами. І цей план був здійснений майстерно.

М. І. Костомаров яскраво висвітлив битви під Жовтими Водами і Корсунем, де були розгромлені шляхетські війська, та вірно оцінив значення цих перших перемог для розгортання всенародного повстання. Вже вся Україна палала, говорив він, і неможливо було стримати народ від боротьби, «хоч би того забажав і сам Хмельницький». Історик вірно визначив козаків, селянство та міську бідноту, як головну

²⁵ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 78.

²⁶ Етнографічні писання Костомарова, стор. 268.

²⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 67.

²⁸ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 141.

рушійну силу визвольної війни. Більшість загонів були з «біглих і непокірних власницьких селян»²⁹, які обирали собі ватажків і били шляхтичів-католиків нарівні з православними панами. Поряд з цим наведено яскраві приклади участі у боротьбі міщан, нижчого духовництва та інших попутників.

Відзначаючи велике значення народного повстання на Україні, М. І. Костомаров звертав увагу на те, що воно швидко поширювалось в Білорусії, де активно діяли селянські загани під проводом Небаби, Кривошапки, Гаркуші та інших. Таким чином, повстання, яке почалося навесні 1648 р. на Запоріжжі, вже влітку того ж року переросло, як показує вчений, у народно-визвольну війну українського та білоруського народів проти гніту панської Польщі.

В історичній літературі вже відзначалося, що в творах М. І. Костомарова внутрішня історія України висвітлювалась дуже нерівномірно³⁰. Але вкрай несправедливо було б стверджувати, що праці вченого мали «не дуже велике наукове значення»³¹. Навпаки, за ним залишається велика заслуга у постановці цілого ряду нових проблем, у визначенні таких факторів історії, які до того часу не знаходили правильного пояснення. Досить вказати на висновок про рушійні сили визвольної війни.

Хід війни М. І. Костомаров ділив на два періоди: перший — до осені 1649 р., коли вона була «епохою всенародної справи»³², другий — від Зборовського миру до її завершення, коли український народ вже не доходив «до такої однодушності»³³. За вірною думкою вченого, Зборовський договір став юридичною основою оформлення козацтва у привілейований стан. У самому козацтві він розрізняє рядових козаків і «козацьких чиновників», які володіли ранговими маєтками. Однак, М. І. Костомаров не зміг піднятися до розуміння того, що «суперечності між старшиною і рядовими козаками не були суперечностями в межах одного класу»³⁴, а виникали з соціальних відмінностей. Звідси випливає помилковий висновок: з осені 1649 р. «виник антагонізм між козаками і посольством»³⁵. На цій підставі вчений проводить рубіж між подіями від Жовтоводської битви до Зборовського миру та подіями, що відбуваються після нього. Відповідно до цього він і викладає хід визвольної війни.

На час перших перемог повсталого українського народу, зазначає історик, припало безкоролів'я в Польщі. Він досконально відображає боротьбу магнатських угруповань в Польщі за кандидатуру на престол, що перешкоджало шляхті об'єднатися, щоб спрямувати всі сили на придушення повстання. Враховуючи, що в той час до Варшави було відряджено козацьке посольство на чолі з Ф. Вешняком, М. І. Костомаров робить висновок: «Хмельницький був не проти дипломатичного примирення з поляками на вигідних умовах»³⁶. Цей висновок ученого був розцінений в літературі, як перекидання історичної дійсності з метою «виставити Богдана Хмельницького повним, закінченим угодов-

²⁹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 174, 181, 200; т. X, стор. 230.

³⁰ В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959, стор. 18.

³¹ Русская историческая литература в классовом освещении. Сб. С предисловием и под редакцией М. Н. Покровского, т. I, М., 1927, стор. 17.

³² Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 8, т. XXI, Спб., 1906, стор. 802.

³³ Там же.

³⁴ Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 209.

³⁵ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 501.

³⁶ Там же, т. IX, стор. 175.

цем у відносинах з польською шляхтою»³⁷. Очевидно, що тут поза увагою дослідника залишилися такі вирази, як «дипломатичного примирення» та «на вигідних умовах», а також не враховано історичні умови, в зв'язку з якими висловлювалось дане твердження.

М. І. Костомаров зробив певний внесок у справу вивчення розвитку державності на Україні в період визвольної війни. Спростовуючи помилкові погляди деяких істориків (М. Устрялова, М. Погодіна та інших), які не визнавали, що під час визвольної війни народжувалась молода українська держава, він ставив питання: «Як це хмельниччина не залишила після себе ніякої суспільної установи? А гетьманщина, що існувала після Хмельницького..., хіба це не суспільна установа?»³⁸ Такий підхід до характеристики історичного минулого українського народу був, безумовно, кроком вперед в історіографії.

У зв'язку з новим нападом панської Польщі влітку 1649 р., говорив М. І. Костомаров, на Україні «відбувався збір цілого народу на війну»³⁹. Таким чином, вчений визначав визвольну війну 1648—1654 рр., як війну всенародну, бо «загальнонародним є той рух,— писав В. І. Ленін,— який виражає об'єктивні потреби всієї країни... Загальнонародним є той рух, який підтримується співчуттям величезної більшості населення»⁴⁰.

Розглядаючи зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького, М. І. Костомаров вірно показав, що гетьман, додержуючи зовні вірно-підданство польському королю, встановив прямі дипломатичні відносини з Кримом, Туреччиною, Молдавією, Угорщиною, Швецією та іншими країнами, не кажучи вже про Росію, з якою зв'язок був встановлений з самого початку визвольної війни. Вміло відвівши удар, який Крим та Польща готували завдати Росії в 1650 р., Хмельницький, на думку історика, заручився її підтримкою і з того часу Росія стала здійснювати постійний дипломатичний тиск на Польщу.

Як відомо, воєнні дії 1651 р. розпочались підступним нападом Польщі на Україну. Висвітлюючи героїчну боротьбу українського народу проти шляхетських гнобителів, М. І. Костомаров віддає належне безстрашним, енергійним і досвідченим у військовій справі сподвижникам Б. Хмельницького — вихідцям з народу І. Богуну, Д. Нечаяу, М. Небабі та іншим.

Битву під Берестечком, коли повстанська армія була оточена і після тривалої оборони вимушена з боями відступити в район Білої Церкви, вчений не вважає воєнним прорахунком українського командування, а бачить в цьому наслідок зради кримського хана.

М. І. Костомаров указує на наявність суперечностей в цей час між окремими соціальними групами та всередині них. І. Виговський та деякі інші шляхтичі «думали помиритися з поляками», були й такі, що не погоджувались нізачо і вважали за ліпше «віддатися Туреччині чи Російській державі», але вся маса «народонаселення готова була краще загинути до останнього, ніж знов признати владу панів». Таким чином, було б помилкою ототожнювати погляди М. І. Костомарова з твердженнями українських націоналістичних істориків про існування «безроздільної демократії» у період визвольної війни.

18 вересня 1651 р. Б. Хмельницький і польський уряд підписали Білоцерківську угоду. В більшості своїх праць М. І. Костомаров об'єктивно розцінював цей трактат і відзначав, що гетьман дививсь на цей

³⁷ О. К. Касименко. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р., К., 1955, стор. 126.

³⁸ Н. І. Костомаров. Собр. соч., кн. 5, т. XIV, Спб., 1905, стор. 626.

³⁹ Н. І. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. X, стор. 273.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 421.

мир «не більш, як на перемир'я, яке він сподівався легко перервати, коли буде потрібно». Поряд з тим, дослідник помилково вважав, що цей мир привів Україну до того становища, в якому вона перебувала до 1648 р.⁴¹

Як відомо, зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького, поряд з іншими цілями, була направлена на зміцнення впливу України в Молдавії з метою відірвати її від союзу з Польщею. Шляхетська Річ Посполита, не бажаючи допустити цього, виступила ініціатором воєнних дій. У травні 1652 р. на рівнині (над Бугом) відбулась битва, яка закінчилась повним розгромом і знищенням польської армії. Ця перемога на Батозькому полі зміцнила українсько-молдавські відносини. Союз України з Молдавією викликав тривогу серед сусідів Молдавії — семигородського князя Юрія Ракоці і волоського воєводи М. Бессараба. У березні 1653 р. шляхетська Польща вторглася на Правобережну Україну з військом, що складалося «з охотників грабувати й розоряти» під керівництвом С. Чарнецького, а восени виступило військо на чолі з самим королем Яном II Казіміром. Наприкінці вересня військо під проводом Б. Хмельницького і кримські татари, очолені Ісламом-Гіреєм III, пішли на зближення з польською армією і великими силами оточили польсько-шляхетський табір під Жванцем. Однак Іслам-Гірей III, не бажаючи допустити перемоги козаків, припинив воєнні дії і почав переговори з польським королем про перемир'я. Зрада кримських татар і загроза нападу коаліції в складі Польщі, Трансільванії, Волощини та Молдавії створили для України несприятливу воєнну обстановку і у Б. Хмельницького, який не міг діяти сам проти поляків, залишалась «одна надія на московського царя»⁴².

М. І. Костомарову вдалося не тільки дати вірний хронологічний виклад воєнних дій, але й піднятися до розуміння того, що головним діячем визвольної війни 1648—1654 рр. були народні маси, які поєднували боротьбу проти соціального гніту з боротьбою за національне і релігійне визволення. «...Не Хмельницький був діючою особою, — писав вчений, — а народ; не Хмельницький закликав народ до повстання, а народна необхідність вивела Хмельницького з бездіяльності»⁴³. Це було новим словом в тогочасній історіографії. М. І. Костомаров у процесі викладу воєнних дій 1648—1653 рр. яскраво показав, що, виступаючи проти польсько-шляхетського гніту, українські селяни, козацтво та міська біднота одночасно вели боротьбу за об'єднання з єдинокровним російським народом.

Дворянські та більшість буржуазних істориків розглядали Переяславську раду та возз'єднання України з Росією, як повернення Росією раніше втрачених земель, як підкорення їх Російській імперії (Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов та інші), або як «політичну помилку» Б. Хмельницького (В. Антонович, М. Грушевський та інші), який зображувався в темних фарбах, а його історичне значення часто принижувалося.

Цінний вклад у висвітлення цих питань вніс М. І. Костомаров, який визначив Переяславську раду, як подію величезного значення для долі «єдинокровних народів», як історично необхідний і неминучий акт, а возз'єднання розцінював, як явище виключно добровільне. «Хмельницький угадав внутрішній зв'язок одноплемінних народів, — писав він, — зрозумів потреби свого краю і визначив його історію згід-

⁴¹ Н. І. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. X, стор. 466; т. XI, стор. 481; Етнографічні писання Костомарова, стор. 57.

⁴² Н. І. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 535, 545, 547.

⁴³ Николай Костомаров. О причинах и характере унии в Западной России, Харьков, 1842, стор. 101.

но з цими потребами. Ось велика заслуга цієї людини. Справа була не на десятки літ, а на цілі віки»⁴⁴.

Історик вбачав, що визвольна війна українського народу переросла рамки українсько-польських відносин і стала подією великого міжнародного значення: вона вплинула на політику багатьох держав, які розраховували поживитися і зміцнитися за рахунок України. Єдиною державою, спроможною захистити український народ від поглинання панською Польщею, була, за його переконанням, Росія, бо Туреччина та Кримське ханство самі були схильні до грабіжництва і руйнування, Швеція і Німецька імперія великими були лише на обіцянки, а Молдавія та Угорщина могли лише співчувати стражданням своїх пригноблених сусідів.

Щоправда, в працях 40-х років (дисертація вченого на ступінь магістра та ін.) М. І. Костомаров припускав перебільшення відмінностей між українським та російським народами у звичаях, мові та висував помилкове положення: «Малоросіяни (українці — Ю. П.) присягли царю, але присягли йому тільки тому, що він і народ його сповідали святу східну віру»⁴⁵. Згодом у вченого з цього питання ми зустрічаємо багато інших тверджень, що не суперечать історичній правді і заслуговують позитивної оцінки. Вже в 1846 р. у праці «Думки про історію Малоросії» він писав: «Але як етнографічна відмінність та політичне роз'єднання не знищили між ними обома (російським і українським народами.— Ю. П.) духовного зв'язку, то історія кожного з них, будь то відмінна та самотня від другої, являє одну загальну ідею: взаємне прагнення обох розірваних частин злитися в одне тіло»⁴⁶.

Простеживши українсько-російські взаємозв'язки з самого початку визвольної війни до Ради 1654 р. в Переяславі, М. І. Костомаров звернув увагу на факти економічної та військової допомоги російського народу українцям, проаналізував цілі та інтереси різних верств українського суспільства у цій війні і вірно визначив, що ідея возз'єднання російського та українського народів виходила, насамперед, від широких народних мас і це народне прагнення знайшло своє завершення на Переяславській раді 8 січня 1654 р. «Зв'язок України з Москвою (Росією.— Ю. П.) був не зовнішній, не державний,— підкреслював історик,— а внутрішній, народний». І далі: «Цей дух Переяславського договору говорить красномовно, що народ південно-руський (український.— Ю. П.)... добровільно побажав з'єднання з великоруським (російським.— Ю. П.) народом; це саме повторив би народ і протягом двохсот років після Переяславського договору, і він повторював це, як тільки траплявся випадок; це саме український народ скаже і зараз»⁴⁷.

М. І. Костомаров показує російсько-українські взаємовідносини 1648—1654 рр. на широкій документальній основі. Він перший увів у науковий обіг відоме звернення (лист) Богдана Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р., яке свідчило про те, що з початку визвольної війни настав новий етап у зв'язках України з Росією.

Дослідник влучно наголошує, що вже у перші місяці повстання Б. Хмельницький, крім прохання надати негайну військову та матеріальну допомогу, ставив завдання домогтися об'єднання українського народу з великим російським народом.

М. І. Костомаров відзначав, що за розвитком українсько-російських відносин, особливо після Зборівської угоди, уважно стежили

⁴⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 154.

⁴⁵ Там же, стор. 35.

⁴⁶ «Библиотека для чтения», 1846, т. 78, стор. 23.

⁴⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 153, 154.

польський і турецький уряди. Поляки «стали сходитись з кримським ханом», щоб діяти об'єднаними силами проти Росії, а султан намагався схилити Хмельницького до прийняття підданства Туреччини. Історик показує, що зблизившись з турецьким двором, «Хмельницький був тоді в силі діяти на підручного Оттоманської Порти, хана кримського, і розірвати союз кримців з Польщею»⁴⁸. Він цілком справедливо вважав, що, граючи на польсько-турецьких суперечностях, гетьману вдалося відвести удар кримських татар по Росії і в той же час добитися відновлення з ними союзу в боротьбі проти Польщі.

Розглядаючи становище України після Зборівського договору, учений все більше наближався до думки, що Україна без підтримки Росії не могла звільнитися від іноземного гніту. У другій половині 1653 р. (в кінці вересня) російський уряд поставив питання про возз'єднання України з Росією на обговорення Земського собору, хоча з цього приводу Собор скликався ще в лютому 1651 р. М. І. Костомаров на відміну від буржуазних великодержавних істориків (М. Данилевський, П. Леонт'єв та інші) вважав, що рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією було наслідком не доброї волі російського царя, а виявом бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові в його боротьбі з панською Польщею.

Виконуючи волю народу та його вимогу возз'єднати Україну з Росією, Богдан Хмельницький скликав на 8 січня 1654 р. «загальну раду в Переяславі». М. І. Костомаров визнавав Переяславську раду козацькою⁴⁹, проте відзначав, що на ній були присутні «різних чинів люди»⁵⁰, і на відміну від звичайних військових чи вузьких старшинських рад, Хмельницький оголосив її відкритою для всіх, «явну всьому народу»⁵¹.

Історик показує, що для визначення політичного і правового становища України після об'єднання з Росією, на початку березня 1654 р. прибули до Москви з «договірними статтями» послы Б. Хмельницького. Разом з тим, сприйнявши як вірогідне твердження С. Величка про те, «що на Переяславській раді читались умови, на яких Малоросія приступила до з'єднання з Московською державою»⁵², М. І. Костомаров і сам допустив помилку: «Ці статті,— писав він,— містили в собі ті ж умови, які призначені були на Переяславській раді»⁵³. Таким чином, акт возз'єднання України з Росією, всупереч історичній дійсності, він розцінював як договір.

Новими і сміливими для того часу були оцінки М. І. Костомаровим історичних діячів, зокрема його концепція про роль Богдана Хмельницького, якого він називав виразником народних прагнень і бажань, «обранцем народу свого, знаряддям потреб свого часу, своєї країни»⁵⁴. Оцінюючи постать великого сина українського народу Б. Хмельницького, М. І. Костомаров визнавав за ним «всесвітньо-історичне» значення, а Переяславський договір розглядав як «...найвизначнішу справу Бог-

⁴⁸ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. X, стор. 354, 360.

⁴⁹ На тій підставі, що на Переяславській раді брали участь всі верстви українського населення: селяни, козацтво, міщани, купецтво, шляхта, духовенство, а в її рішенні виявилися споконвічні прагнення українського народу, радянська історична наука відзначає, що Рада мала «загальнонародний» характер. (Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954, стор. 10; Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 230; Радянська енциклопедія історії України, т. I, К., 1969, стор. 335).

⁵⁰ «Голос», 1871, № 130.

⁵¹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 551.

⁵² Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 232.

⁵³ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 556.

⁵⁴ Николай Костомаров. О причинах и характере унии в Западной России, стор. 101.

дана Хмельницького»⁵⁵. Це була «людина політична, муж ідей», писав історик, людина, яка мала великі достоїнства і високі моральні якості.

Підсумовуючи, слід зазначити, що М. І. Костомаров не був, та й не міг бути цілком послідовним у висвітленні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі та возз'єднання України з Росією. Його праці містять вірні положення і помилкові висновки. Прогресивним і новим у порівнянні з дворянськими істориками було те, що М. І. Костомаров прагнув пояснити «внутрішній зміст» історичних явищ і подій. Він досліджує становище України напередодні визвольної війни, розкриває загарбницьку політику Речі Посполитої та агресивні плани Туреччини й Кримського ханства. Заслуговує на увагу його погляд на становище всіх класів і верств українського суспільства, а також спроба простежити за процесом посилення соціального та національного гніту перед війною та в ході її.

Позитивною стороною праць М. І. Костомарова є також те, що в них зосереджено значний за обсягом документальний матеріал, на основі якого висвітлюється хід воєнних дій, дипломатичні переговори, політичні цілі правлячих кіл зацікавлених держав тощо. Сам факт залучення великої кількості архівних документів, нерідко вперше введених у науковий обіг, детальне і в більшості своїй об'єктивне висвітлення російсько-українських взаємовідносин 1648—1654 рр. свідчить про велику заслугу вченого.

Визвольна війна в його розумінні — це закономірний наслідок попередньої епохи, боротьба українського народу проти соціального гніту, за національне і релігійне визволення від шляхетсько-католицької Польщі.

М. І. Костомаров, по суті, був одним з перших істориків, який в своїх наукових працях критикував експлуататорський лад суспільства, продовжуючи кращі традиції дворян-революціонерів та Кирило-Мефодіївського товариства. Він відверто висловлював думку про те, що доки не буде усунута «несумісність противних начал у суспільному ладі» — влади меншості, «деспотично пануючої над величезною більшістю», до того часу всі розпорядження про визволення народу зводитимуться «з фактичного ґрунту на ґрунт ліберальної риторики»⁵⁶.

Вважаючи народ рушійною силою історії, М. І. Костомаров був поборником політичної рівноправності та єднання слов'янських народів, зокрема, російського та українського. Ніби передбачаючи антинародну суть українського буржуазного націоналізму, який був і залишається в особі націоналістичного охвістя за кордоном (Д. Донцов, Я. Стецько та ін.) заклятим ворогом соціальних сподівань та докорінних життєвих інтересів трудящих України, історик-публіцист писав, що нехай уразить «анафема всіх справжніх дітей» нашої батьківщини, того українця, який «помислить про розривання нашого братерського народного союзу»⁵⁷.

М. І. Костомаров належить до видатних прогресивних буржуазних істориків. Він збагатив і розширив джерелознавчу базу історії Росії, особливо України, і на її основі написав чимало монографічних праць, більшість яких зберігає своє наукове значення і в наш час.

⁵⁵ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 152, 154.

⁵⁶ Н. І. Костомаров. Собр. соч., кн. 7, т. XVIII, Спб., 1905, стор. 670.

⁵⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 155.

Повідомлення

До 100-річчя від дня народження Рози Люксембург

РОЗА ЛЮКСЕМБУРГ І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У НІМЕЧЧИНІ

І. М. КУЛИНИЧ

В 1897 р. після закінчення Цюрихського університету Р. Люксембург переселилася до Німеччини. З того часу все її героїчне життя революціонера аж до трагічної смерті на передовому посту пролетарської революції і діяльність були тісно зв'язані з німецьким робітничим і соціал-демократичним рухом.

У внутрішній боротьбі німецької соціал-демократії Р. Люксембург очолила її ліве крило, виступаючи проти ревізіоністів, зокрема їх ідеолога Е. Бернштейна. Вона послідовно захищала економічні та соціальні інтереси трудящих, зокрема робітничого класу, вела активну пропаганду проти мілітаризму та імперіалістичної війни, виступала за революційне використання парламенту, а також за поєднання парламентських та позапарламентських методів боротьби.

Вороги марксизму-ленінізму типу ренегатів П. Леві, Брандлера, Тальгеймера, Троцького, Б. Каутського намагалися і намагаються використати окремі помилки Р. Люксембург, висуваючи на перший план слабкі місця її світогляду і замовчуючи або применшуючи великі заслуги одного з вождів німецького пролетаріату.

Проте в оцінці революційної діяльності Р. Люксембург завжди необхідно керуватися ленінськими зауваженнями з цього приводу. «Роза Люксембург,— писав В. І. Ленін,— помилялась у питанні про незалежність Польщі; помилялась у 1903-му році в оцінці меншовизму; помилялась в теорії нагромадження капіталу; помилялась, захищаючи в липні 1914 року, поруч з Плехановим, Вандервельдом, Каутським та ін., об'єднання більшовиків з меншовиками; помилялась у своїх тюремних писаннях 1918-го року (причому сама ж по виході з тюрми в кінці 1918 і на початку 1919 років виправила більшу частину своїх помилок). Але, незважаючи на ці свої помилки, вона була й лишається орлом; і не тільки пам'ять про неї буде завжди цінна для комуністів усього світу, але її біографія і *повне* зібрання її творів (з яким неможливо запізнюються німецькі комуністи, виправдані лише почасти нечуваною кількістю жертв в їх тяжкій боротьбі) будуть найкориснішим уроком для виховання багатьох поколінь комуністів усього світу»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 175—176.

Починаючи з 1898 р., Р. Люксембург брала активну участь у всіх найважливіших дискусіях, які вели німецькі соціал-демократи та лідери партій II Інтернаціоналу, нещадно критикувала опортуністів, що намагалися ревізувати вчення Маркса і Енгельса. Коли у січні 1898 р. Е. Бернштейн, підміняючи марксизм реформізмом, висунув на сторінках журналу «Die Neue Zeit» горезвісний лозунг «Рух — все, кінцева мета — ніщо», Р. Люксембург з полум'яною пристрастю революціонера виступила проти нього, К. Шмідта, В. Гейне та інших, опублікувавши першу серію своїх статей під назвою «Соціальна реформа чи революція?», де рішуче відстоювала необхідність класової боротьби і завоювання політичної влади пролетаріатом і визначаючи ревізіонізм як різновидність дрібнобуржуазної реформістської ідеології. «...Бернштейнівська теорія приходить до притуплення капіталістичних суперечностей, — писала вона, — до заліплювання капіталістичних ран, тобто, іншими словами, до реакційного, а не революційного засобу дій і, отже, до утопії. Ревізіоністську теорію в цілому можна схарактеризувати таким чином: це теорія соціалістичного застою в душі вульгарної економії, обгрунтована теорією капіталістичного застою»².

Захищаючи марксистське вчення про завоювання робітничим класом влади, про диктатуру пролетаріату, Р. Люксембург підкреслювала, що для революційної соціал-демократії «соціальна реформа і соціальна революція нерозривно між собою зв'язані, тому що боротьба за соціальні реформи для неї засіб, а соціальний переворот — мета». Опортуністична теорія Бернштейна, відзначала Р. Люксембург, на практиці зводиться до пропозиції відмовитись від соціального перевороту і соціальної реформи із засобу класової боротьби зробити її метою. Критикуючи філософські засади теорії бернштейніанців, Р. Люксембург зауважувала, що Бернштейн «знімає соціалістичну програму з матеріальної основи і ставить її на ідеалістичний фундамент»³.

На Штутгартському з'їзді німецької соціал-демократичної партії (1898 р.) відбулися перші дискусії з приводу ревізіоністських заяв бернштейніанців. А. Бебель, Р. Люксембург, К. Цеткін, К. Каутський виступили проти Бернштейна та його прихильників — Фольмара, Гейне, Фендріха, Фроме, Граднауера. Незабаром після з'їзду Бернштейн виклав свою теорію в книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». В. І. Ленін вбачав у цій теорії величезну загрозу для робітничого руху і соціал-демократії⁴ і разом з тим висловлював глибоку переконаність у неминучій поразці безмежного і *колохливого* опортунізму⁵.

Під час другої дискусії серед німецької соціал-демократії з приводу книги Бернштейна з'явилася друга серія статей Р. Люксембург «Соціальна реформа чи революція?», в яких вона знову засуджувала ревізіоністів марксистського вчення як «вульгаризаторів соціалізму»⁶, заявляючи, що кінцева мета — революція, завоювання пролетаріатом політичної влади.

Іронізуючи з приводу теоретичної безпідставності опортунізму, Р. Люксембург зазначала, що Бернштейн хоче побороти капіталістичний розподіл і сподівається цим шляхом поступово здійснити соціалі-

² Р. Люксембург. Избранные сочинения, т. I. Против реформизма, ч. I, М.-Л., 1928, стор. 76.

³ Там же, стор. 42, 43, 69.

⁴ Володимир Ілліч Ленін. Біографія, К., 1964, стор. 61—63.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 207.

⁶ Р. Люксембург. Избранные сочинения, т. I. Против реформизма, ч. I, стор. 79.

стичний спосіб виробництва, що він «гримить проти захоплення політичної влади як проти бланкістської теорії насильства», а, насправді, політичний світогляд ревізіонізму, як і його економічні теорії, «мають на меті не побудову соціалістичного ладу, а реформацію капіталістичного, не знищення системи найму, а врегулювання експлуатації, одним словом, усунення капіталістичних потворностей, а не самого капіталізму»⁷. Виступи ревізіоністів проти «передчасного» завоювання робітничим класом влади Р. Люксембург розцінювала «як опозицію прагненню пролетаріату до завоювання політичної влади взагалі»⁸.

Критикуючи ревізіоністські теорії, Р. Люксембург, як і всі ліві в німецькій соціал-демократії, не розуміла необхідності рішучого організаційного розриву з Бернштейном та його прибічниками і тривалий час залишалася з ними в одній партії. Такі помилки спричинили до того, що Р. Люксембург у 1904 р. в зв'язку з розколом Російської соціал-демократичної партії з організаційного питання виступила на боці меншовиків.

Уважно стежачи за діяльністю німецьких марксистів, В. І. Ленін листувався і неодноразово зустрічався з ними, зокрема з Р. Люксембург, з якою він познайомився в 1900 р. у Мюнхені⁹. Володимир Ілліч прагнув залучити її до співробітництва в російській соціал-демократичній пресі. 1901 р. він двічі писав П. Аксельроду про те, що Р. Люксембург обіцяла дати статтю в другий номер журналу «Заря», а також зазначав, що редакція збирається видати російською мовою збірник її праць «Соціалістична криза у Франції». А в листі до Г. В. Плеханова (червень 1902 р.) Ленін повідомляв, що добре б було надрукувати в «Заре» статтю Люксембург про масовий політичний страйк у Бельгії¹⁰.

Влітку 1904 р. у журналі «Die Neue Zeit» та в меншовицькій «Искре» була опублікована стаття Р. Люксембург «Організаційні питання російської соціал-демократії», в якій вона полемізувала з В. І. Леніном, обвинувачувала більшовиків в ультрацентралізмі та бланкізмі і захищала принцип автономії місцевих парторганізацій. Володимир Ілліч у праці «Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург» гостро розкритикував ці погляди і переконливо довів, що в її статті відсутній конкретний аналіз точок зору різних напрямів, які існували в РСДРП, і вона не змогла застосувати марксистську діалектику до питання про організацію пролетарської партії¹¹. Проте, незважаючи на незгоди з більшовиками, Р. Люксембург виступала на засіданні Міжнародного Соціалістичного Бюро (серпень 1904 р.) за те, щоб останні були учасниками Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу¹².

Великий вплив на розвиток робітничого руху в Німеччині справила перша російська революція 1905—1907 рр. Могутнє піднесення масової пролетарської боротьби у Німеччині викликало серед німецької соціал-демократії, яка захоплено вітала пролетаріат Росії, дискусії з питань ефективності масового політичного страйку, ролі профспілок. У виступах, статтях Август Бебель, Карл Лібкнехт, Клара Цеткін та інші знайомили трудящих з ходом російської революції і прагнули використати

⁷ Р. Люксембург. Избранные сочинения, т. I. Против реформизма, ч. I, стор. 88, 94, 95—96.

⁸ Там же, стор. 101.

⁹ И. Н. Вольпер. Псевдонимы Ленина, Л., 1968, стор. 79; X. Streb. Lenin in Deutschland. 2. Aufl, Berlin, 1960: стор. 65.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 42, 83; т. 36, стор. 56.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 423—433.

¹² М. Н. Лядов. Из жизни партии в 1903—1907 годах (Воспоминания), М., 1956, стор. 51—53.

її досвід для розгортання робітничого руху в Німеччині. Р. Люксембург як один з керівників СДКПіЛ, навіть, вирішила взяти безпосередню участь у революційних подіях у тій частині Польщі, що належала Росії. З цією метою 31 грудня 1905 р. вона нелегально прибула до Варшави і поринула у революційну боротьбу. На початку березня 1906 р. царська охрнка заарештувала Р. Люксембург і кинула до в'язниці, де вона просиділа 3 місяці. «Згідно з агентурними даними,— говорилося у висновку Варшавського жандармського управління,— Розалія Люксембург прибула до Росії з метою організації аграрних безпорядків, маючи на увазі, що їх результатом буде насильницьке повалення існуючого в Росії державного ладу і революція»¹³.

Вже у перших статтях, опублікованих на початку 1905 р. у німецькій та польській робітничій пресі, Р. Люксембург правильно оцінювала головну особливість російської революції, відзначаючи, що хоч остання за характером і безпосередніми завданнями була буржуазною, авангардну роль у ній відігравали пролетарські маси. Російський робітничий клас, підкреслювала вона, «завдяки своєму класовому становищу покликаний залишитися найсвідомішою, найрішучішою, що йде далі всіх і тому провідною частиною революційного війська, що росте в Росії». Якщо в перших статтях про російську революцію Р. Люксембург не згадувала про участь у ній селянства, то вже в листопаді 1905 р. вона писала, що «розпочинається фаза селянських заворушень» і «революція утверджує свій прапор на селі»¹⁴. Торкаючись міжнародного значення революції 1905 р., Р. Люксембург наголошувала, що її вплив «на соціальне становище в Європі, як і в цілому так званому цивілізованому світі, буде величезним — набагато глибшим, ніж вплив попередніх буржуазних революцій», що вона «сприятиме величезному посиленню міжнародної класової боротьби, яка незабаром приведе до виникнення революційних ситуацій і в країнах «старої» Європи»¹⁵.

На робітничих зборах і мітингах Р. Люксембург розповідала про хід революційних подій у Росії, закликала наслідувати приклад російських робітників, які застосовують таку дійову форму класової боротьби, як масовий політичний страйк. Рішуче виступаючи на Ієнському з'їзді німецької соціал-демократії (вересень 1905 р.) проти реформістів, які заперечували ефективність масового політичного страйку в Німеччині, вона заявляла: «Коли слухаєш виступи в дебатах про масовий політичний страйк, то хапаєшся за голову і запитуєш себе: чи дійсно ми живемо в період славної російської революції, чи за десять років до неї? Та хіба ж Роберт Шмідт не бачить, що настав час, який передбачали наші великі вчителі Маркс і Енгельс, час, коли еволюція перетворюється в революцію. Ми стежимо за ходом російської революції і були б ослами, якби на її досвіді нічому не навчилися». Закінчила Люксембург свій виступ словами: «Вчіться в російської революції!»¹⁶

У липні — серпні 1906 р. Р. Люксембург перебувала в Куоккала (під Петербургом), звідки часто їздила до столиці для зустрічей з російськими соціал-демократами, брала участь у нараді більшовиків (нею керував В. І. Ленін) з питань тактики, відвідувала Володимира Ілліча на дачі «Ваза»¹⁷. В Куоккала Р. Люксембург написала працю

¹³ В. В. Чистяков. Влияние русской революции 1905—1907 гг. на развитие взглядов Розы Люксембург.— Ежегодник германской истории. 1968, М., 1969, стор. 129.

¹⁴ R. Luxemburg. Ausgewählte Reden und Schriften. Bd. II, Berlin, 1951, стор. 252.

¹⁵ Там же, стор. 234—235.

¹⁶ Там же, стор. 244—246.

¹⁷ В. В. Чистяков. Назв. праця, стор. 131.

«Масовий страйк, партія і профспілки», яка вийшла у Києві в 1906 р. під назвою «Загальний страйк і німецька соціал-демократія»¹⁸.

У цій праці, прагнучи узагальнити досвід першої російської революції, Р. Люксембург підкреслювала, що вона вплинула на ставлення німецької і міжнародної соціал-демократії до масового політичного страйку: «Російська революція... вперше в історії класової боротьби привела до грандіозного здійснення ідеї масового і навіть... загального страйку. Цим вона відкрила нову еру в розвитку робітничого руху»¹⁹. Підкреслюючи, що масові страйки і надалі відіграватимуть величезну роль, Р. Люксембург разом з тим зазначала, що це ніякою мірою не знімає з порядку денного збройного повстання: «Найважливіші форми боротьби в попередніх буржуазних революціях — бої на барикадах, відкриті сутички із збройними силами держави — становлять в сучасній революції лише вищу точку, лише окремий момент у загальному процесі масової боротьби пролетаріату»²⁰.

Оцінюючи міжнародне значення революції 1905 р., Р. Люксембург писала, що масовий політичний страйк не специфічно російське явище, а форма класової боротьби пролетаріату, яка притаманна тогочасній стадії розвитку капіталізму і класових відносин, що «в специфічних політичних умовах Росії російська революція реалізує, таким чином, спільні результати міжнародного капіталістичного розвитку і є скоріше першим провісником нової серії пролетарських революцій на Заході, ніж останнім відгуком попередніх революцій»²¹.

Р. Люксембург звертала увагу німецьких робітників на те, щоб вони «звикли дивитись на російську революцію як на свою власну справу не тільки з точки зору міжнародної класової солідарності з російським пролетаріатом, але й щоб вони вбачали в ній передусім розділ своєї власної соціальної і політичної історії»²². Відзначаючи вплив масового політичного страйку в Росії на німецький робітничий рух, Р. Люксембург писала, що «проблема загального страйку стала малопомалу в центр всього розумового життя й розумових інтересів німецької соціал-демократії і буде, мабуть, посідати це місце ще протягом тривалого часу», що у даній проблемі, «мов у фокусі, перехресчуються всі спірні питання робітничого руху в Німеччині: питання про парламентаризм і про безпосередню роль мас, про політичну та економічну боротьбу пролетаріату, про значення і роль організації, про плановість і стихійність робітничого руху, про мирну тактику і сутички із збройними силами панівних класів, про поступове «вростання» у соціал-демократичний лад і революційні «стрибки» в розвитку класової боротьби», що питання про загальний страйк, коротше кажучи, стало «символом цілого світогляду в робітничому русі Німеччини»²³.

Ця праця свідчила про вплив першої російської революції, діяльності більшовиків у цей період, бесід з В. І. Леніним на формування марксистських поглядів Р. Люксембург. Оцінюючи прагнення останньої запозичити досвід революції 1905 р. для німецького робітничого руху, Володимир Ілліч відзначав, що «такі видатні представники революційного пролетаріату і нефальсифікованого марксизму, як Роза Люксем-

¹⁸ R. Luxemburg. Massenstreik, Partei und Gewerkschaften, Hamburg, 1906.

¹⁹ Р. Люксембург. Всеобщая забастовка и немецкая социал-демократия, Пг., 1919, стор. 3.

²⁰ Там же, стор. 62.

²¹ Там же, стор. 62—63; R. Luxemburg. Ausgewählte Reden und Schriften. Bd. I, Berlin, 1951, стор. 228—229.

²² Р. Люксембург. Всеобщая забастовка и немецкая социал-демократия, стор. 63.

²³ Там же, стор. VIII—IX.

бург, відразу оцінили значення цього практичного досвіду і виступили на зборах і в пресі з критичним аналізом його»²⁴. А щодо книги «Загальний страйк і німецька соціал-демократія» він заявив: «Кращий виклад німецькою мовою: *Роза Люксембург* (у зв'язку з західноєвропейськими особливостями боротьби)»²⁵.

На Штутгартському конгресі II Інтернаціоналу (18—23 серпня 1907 р.) виникли гострі суперечки з питань боротьби проти імпералістичної політики і загрози війни між революційним та опортуністичним напрямками в міжнародній соціал-демократії. Коли німецькі опортуністи, що об'єдналися навколо Бернштейна і Давіда, підтримали резолюцію голландського соціаліста Ван-Коля, Р. Люксембург спільно з В. І. Леніним виступила проти ворожих марксистові поглядів. Велике значення мали написані Володимиром Іллічем і внесені ним разом з Р. Люксембург поправки до проекту резолюції А. Бебеля «Мілітаризм і міжнародні конфлікти», цієї, мабуть, «чи не найважливішої резолюції конгресу: в питанні про антимілітаризм»²⁶.

В 1910—1914 рр. нове революційне піднесення охопило майже всі країни світу. Німеччина також перебувала напередодні глибокої політичної кризи. «В Німеччині явно для всіх *насувається* велика революційна буря»,— писав у 1910 р. В. І. Ленін²⁷. Вона, випередивши Англію, перетворилася в найсильнішу європейську державу. В той час як німецький імпералізм все рішучіше брав курс на загарбницьку війну з метою нового переділу світу, широкі народні маси готувалися до боротьби проти посилення експлуатації, проти дорожнечі, наступу на зайовбані робітничим класом права, проти загрози нової бойні. Нова хвиля страйків в Німеччині була набагато сильнішою, ніж у 1905—1907 рр. У 1910 і 1913 рр. тривалий час бастували робітники суднобудівельних верфей. Протягом трьох місяців у 1910 р. боролися проти підприємців будівельники. Восени того ж року локальні страйки в берлінських районах Веддінг і Моабіт переросли у відкриті вуличні бої. У 1912 р. знову застрайкували робітники Руру. Інколи відбувалися відкриті сутички пролетаріату з регулярними військами. Незважаючи на кривавий поліцейський терор, у 1910 р. в багатьох містах Німеччини пройшли масові демонстрації, учасники яких вимагали введення загального виборчого права, виступали за демократизацію державного устрою, насамперед Пруссії — цього найміцнішого політичного й економічного бастиону німецького імпералізму і мілітаризму²⁸.

В цей час Р. Люксембург, як й інші ліві в німецькій соціал-демократії — К. Лібкнехт, Ф. Мерінг, К. Цеткін, проводила широку роз'яснювальну роботу серед трудящих, закликаючи їх з допомогою масового політичного страйку добиватися здійснення своїх вимог. Даючи блискучу характеристику назріванню революційної ситуації в Німеччині у статті «Два світи», В. І. Ленін зазначав: «Осуджуючи опортуністів, загрожуючи їм виключенням, німецький пролетаріат тим самим осуджував у своїй могутній організації всі елементи застою, непевності, дряблості, невміння порвати з психологією вмираючого буржуазного суспільства. Осуджуючи поганих революціонерів у своєму середовищі, передовий клас зробив один з останніх оглядів своїм силам перед вступом на шлях соціальної революції... Магдебурзький з'їзд прийняв

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 301.

²⁵ В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 481.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 60.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 268.

²⁸ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Bd. 2, Berlin, 1966, стор. 162—165.

першу частину запропонованої *Розою Люксембург* резолюції, в якій прямо вказується на масовий страйк, як засіб боротьби»²⁹.

Ще напередодні першої світової війни Р. Люксембург була пристрасним борцем проти мілітаризму. У 1908 р. вона надіслала відкритий лист Жоресу, який виступив на захист союзу Франції та Англії з царською Росією. Про цей лист В. І. Ленін писав: «Чудову оцінку такого погляду і палку відповідь дає Жоресові Р. Люксембург у «Відкритому листі» йому в останній книжці «Neue Zeit»... Лист цей говорить сам за себе, і російські с.-д. можуть тільки вітати т. Р. Люксембург за цей її протест і за захист російської революції перед лицем інтернаціонального пролетаріату»³⁰.

У 1911 р. Р. Люксембург опублікувала «таємного» листа німецького соціал-шовініста Молькенбура, чим викликала хвилю обурення з боку опортуністів. В. І. Ленін у вересні того ж року на засіданні Міжнародного Соціалістичного Бюро в Цюріху виступив на захист позиції Р. Люксембург проти опортунізму німецьких соціал-демократів³¹. Люксембург рішуче засуджувала поведінку соціал-демократичної фракції німецького рейстагу, яка проголосувала за воєнний податок напередодні першої світової війни³². На останньому передвоєнному з'їзді Соціал-демократичної партії Німеччини вона заявила, що це рішення парламентської фракції соціал-демократів означає формальний розрив з принципом партії — «жодної людини, жодного пфеніга існуючій системі!». «Якщо стати на точку зору рішення більшості нашої фракції,— говорила Р. Люксембург,— тоді ви потрапите в таке становище, що коли почнеться війна і ми не зможемо її відвернути і якщо у цьому випадку виникне питання, чи покривати витрати непрямыми або прямими податками, отже, ви тоді повинні виступити за схвалення воєнних витрат»³³.

В грудні 1913 р. Р. Люксембург спільно з Ф. Мерінгом та Ю. Мархлевським почала видавати пресбюлетень «Соціал-демократіше корреспонденц». Приводом для створення цього органу був їх розрив з «Лайпцігер фольксцайтунг», редакція якої, не попередивши Р. Люксембург, розпочала полеміку з приводу її статей про Ієнський з'їзд партії (1913 р.). На протест Р. Люксембург редакція встановила один з видів попередньої цензури.

У «Соціал-демократіше корреспонденц», який друкувався на гектографії тричі на тиждень обсягом 5—7 машинописних сторінок, тиражем 150 примірників, Р. Люксембург, Ф. Мерінг і Ю. Мархлевський викладали свої погляди незалежно від партійно-службової цензури. В ньому вміщувалися статті про поточну політику, економічні огляди та інші матеріали. Передплатниками були соціал-демократичні партійні газети і приватні особи. Останній номер пресбюлетеня (№ 145) вийшов 13 травня 1915 р.³⁴

Коли розпочалася перша світова війна, Р. Люксембург була вже відомим діячем міжнародного робітничого руху і одним з найпопулярніших і найавторитетніших вождів німецького пролетаріату. Для кайзерівського уряду, військового командування і мілітаристського генерального штабу, а також для правого керівництва соціал-демократич-

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 274—275.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 169—170.

³¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 20, стор. 574.

³² В. Бартель. *Левые в германской социал-демократии в борьбе против милитаризма и войны*, М., 1959, стор. 107—112.

³³ Protokoll der SPD — Parteitage, Jena, 1915, стор. 487.

³⁴ Р. Я. Евзеров. «*Sozialdemokratische Korrespondenz*» — орган левых германской социал-демократии. — «Вопросы истории», 1956, № 2, стор. 107—109.

ної партії вона поряд з К. Лібкнехтом та іншими лівими стала надзвичайно небезпечною фігурою в політичній боротьбі, переконаним ворогом мілітаризму, вносячи розлад у «громадянський мир», єдність між класами і партіями, якого домагались кайзерівський уряд, соціал-шовіністи та опортуністи.

Щоб зламати волю полум'яної революціонерки, заглушити її правдивий голос, кайзерівський уряд кинув Р. Люксембург до в'язниці. З лютого 1915 р. по лютий 1916 р. вона перебувала в берлінській жіночій в'язниці за осуд жорстокого ставлення до солдатів на мітингу у Франкфурті-на-Майні, а з 10 липня 1916 р. по 10 листопада 1918 р. у різних тюрмах Берліна, Бреславля, Вронке. Її намагалися повністю ізолювати від навколишнього світу: вона одержувала лише окремі книги і листи, проглянуті суворими цензорами, тільки раз на місяць дозволялося побачення з друзями. Але ні товсті тюремні мури, ні суворий поліцейський нагляд не змогли зламати сталю волю Р. Люксембург. Під час ув'язнення вона напружено працювала, викриваючи зрадницьку політику правих і центристських лідерів німецької соціал-демократії, цього «смердячого трупа».

У 1916 р. Р. Люксембург опублікувала під псевдонімом Юніус брошуру «Криза соціал-демократії». В. І. Ленін у статті «Про брошуру Юніуса» вітав появу цієї праці, в цілому позитивно оцінивши її. Разом з тим Володимир Ілліч критикував ряд помилкових тверджень, розвинутих автором брошури³⁵.

Р. Люксембург була одним із ініціаторів і організаторів створення щомісячного журналу з питань міжнародного робітничого руху, який почав виходити навесні 1915 р. під назвою «Інтернаціонал». «Своєю появою на світ цей щомісячний журнал зобов'язаний насамперед Розі Люксембург,— пише історик з НДР В. Бартель.— ...Вона ще до того, як стала жертвою «громадянського миру», написала вступну статтю про відновлення Інтернаціоналу. Її друзі по партії вважали для себе почесним обов'язком продовжувати розпочату нею справу. Визнання практики і теорії марксизму повинно було стати програмою журналу... Положення, висловлені на сторінках його першого номера, продовжували діяти, збуджувати уми і мобілізувати маси на виступ проти війни. Журнал дав опозиціонерам, що згрупувалися навколо Рози Люксембург, Лібкнехта, Мерінга, Клари Цеткін, почесну і зобов'язуючу назву «група «Інтернаціонал»³⁶.

Р. Люксембург — один із засновників і керівників «Союзу Спартак», автор багатьох антивоєнних листівок, що видавалися цим союзом. Вона палко вітала Велику Жовтневу соціалістичну революцію, називала її всесвітньо-історичною подією.

Листопадова революція 1918 р. в Німеччині звільнила Р. Люксембург з в'язниці. «Вийшовши з тюрми,— писала Луїза Каутська,— Роза з першої ж хвилини була захоплена бурхливим виром, і доля не дала їй опам'ятатися ні на один момент, не дала їй навіть маленького перепочинку після всього того важкого, що було нею пережито. З головою поринула вона в революційний рух разом з Карлом Лібкнехтом»³⁷.

В умовах гострої класової боротьби Р. Люксембург виправила багато своїх помилок, зробила рішучий крок до ленінізму, виступала за встановлення диктатури пролетаріату і створення Рад в Німеччині. Вона брала участь в установчому з'їзді Комуністичної партії Німеччини

³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 282—296.

³⁶ В. Бартель. Левые в германской социал-демократии в борьбе против милитаризма и войны, стор. 258—268.

³⁷ Р. Люксембург. Письма к Карлу и Луизе Каутским (1896—1918 гг.), М., 1923, стор. 192.

(30.XII 1918—1.I 1919 р.) і зробила на ньому доповідь про програму партії. «Коли зводять наклепи на більшовиків,— говорила Р. Люксембург на цьому з'їзді,— ми повинні незмінно запитувати: а де ви навчилися азбуки вашої теперішньої революції? Ви одержали її від росіян у вигляді робітничих і солдатських Рад. І ті люди, які нині очолюють німецький так званий соціалістичний уряд, вважають своїм обов'язком разом з англійськими імперіалістами чорнити російських більшовиків, в той же час ополчаються і проти органів робітничих і солдатських Рад. Вони мусять зізнатися в тому, що перші лозунги світової революції дала російська революція. Ми можемо з впевненістю заявити,— і це підтверджується наочно всією ситуацією,— що в якій би країні після Німеччини не вибухнула революція, її першим жестом буде створення Рад робітничих і солдатських депутатів»³⁸.

Боротьба Р. Люксембург і німецьких комуністів проти буржуазії та її соціал-демократичних лакеїв — Еберта, Шейдемана та інших викликала люту ненависть до вождів німецького пролетаріату з боку всього контрреволюційного табору. Після придушення повстання берлінського пролетаріату в січні 1919 р. реакційні сили Німеччини організували 15 січня звірячу розправу над Р. Люксембург і К. Лібкнехтом. Їх трагічна смерть була тяжкою втратою для німецького пролетаріату. «Не знайти слів, щоб виразити всю мерзоту і низькість цього катівства, вчинюваного ніби соціалістами,— писав В. І. Ленін з приводу вбивства вождів німецького робітничого класу, керівників щойно створеної КПН К. Лібкнехта і Р. Люксембург.— ...Кров кращих людей всесвітнього пролетарського Інтернаціоналу, незабутніх вождів міжнародної соціалістичної революції загартує нові й нові маси робітників до боротьби не на життя, а на смерть. І ця боротьба приведе до перемоги»³⁹. Сталося так, як передбачав великий Ленін. Після розгрому фашизму в ряді країн Центральної і Південно-Східної Європи, зокрема в одній з частин Німеччини, трудящі будують соціалізм, про що мріяла і за що боролася полум'яна революціонерка Роза Люксембург.

³⁸ Б. С. Утевский. Убийство Карла Либкнехта и Розы Люксембург, М., 1933, стор. 66.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 398.

РОЗА ЛЮКСЕМБУРГ І ПОЛЬСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ РУХ

І. Д. КУНДЮБА

Кожному, хто знайомий з історією робітничого і соціалістичного руху в Польщі, відома видатна роль, яку відіграла в ньому Роза Люксембург. Вона була не тільки провідним теоретиком і талановитим пропагандистом марксизму, але й організатором польського пролетаріату в боротьбі проти капіталістичної експлуатації, політичного та соціального гніту. Висока принципиальність, чесність, залізна воля, глибокі знання, невтомність у праці і в досягненні поставленої мети здобули їй широку популярність серед робітничого класу як на польських землях, так і на міжнародній арені. «Роза Люксембург — це один з найвидатніших і найбільших образів в історії міжнародного соціалізму»,—

говорила Клара Цеткін¹. І в цьому визначенні не було перебільшення. В. І. Ленін також високо оцінював роль Рози Люксембург в історії міжнародного пролетарського визвольного руху².

Роза Люксембург народилася 5 березня 1871 р. у невеликому польському м. Замості в небагатій єврейській сім'ї. На початку 80-х років її батьки переїхали до Варшави. Вже під час навчання в класичній жіночій гімназії Роза почала брати активну участь в організації соціалістичної молоді, зокрема в розповсюдженні і пропаганді літератури партії «Пролетаріат». В зв'язку з цим за її діяльністю стала стежити поліція. Щоб уникнути арешту, 18-річна «бунтарка і змовниця» при допомозі відомого польського революціонера Каспршака емігрувала в Цюрих.

Поселившись в будинку німецького соціал-демократа, публіциста і популяризатора марксизму Карла Любека, Роза Люксембург вступила до Цюрихського університету і одночасно почала вивчати твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Велику допомогу їй подавав К. Любек, який добре знав марксистську теорію та історію соціалізму³. Отже, за кордоном Роза Люксембург відразу потрапила в обстановку, яка сприяла формуванню її марксистського світогляду.

Роза Люксембург брала також участь у політичному житті. Так, в 1892 р. вона встановила тісні контакти з російськими соціал-демократами (Г. В. Плехановим, П. В. Аксельродом та іншими) і польськими соціалістами (Юліаном Мархлевським і Лео Йоріхесом). Ставши членом марксистської групи, заснованої польськими емігрантами, Роза Люксембург розпочала літературно-політичну діяльність, викриваючи згубні для справи робітничого руху теорії та концепції, відстоюючи необхідність широкої пропаганди ідей марксизму серед польського пролетаріату і створення марксистської партії Польщі⁴.

Минуло небагато часу, і Роза Люксембург — загально визнаний теоретик і найталановитіший пропагандист ідей наукового соціалізму. В 1892 р. з'явилася її перша брошура, присвячена Першому травню, де автор слушно підкреслювала велике значення виступів пролетаріату в першотравневі дні як легальну можливість для соціалістів мобілізувати свої сили і сили передових пролетарських мас на боротьбу з капіталізмом.

Активна політична діяльність Рози Люксембург збіглася з кризою соціалістичного руху в Польщі⁵. Процес переходу країни до імперіалізму ускладнив соціально-політичні, національні і класові конфлікти та протиріччя. А це примусило польських соціалістів виробити нові, специфічні погляди на вирішення корінних питань стратегії і тактики класової боротьби. Зокрема, національна проблема в зв'язку із посиленням національного утиску і переслідуваннями австро-німецько-російською адміністрацією польської мови, літератури, школи, преси, театру та органів місцевого самоврядування стала для поляків винятково болючою і злободенною.

Зрозуміло, боротьба за національне визволення в цих умовах з точки зору деяких польських соціалістів була загальнонародною справою. «Польща, — говорили вони, — перебуває під гнітом Росії, яку вона випередила в економічному розвитку, і тому історичним завданням

¹ Роза Люксембург. Сборник статей, М., 1921, стор. 5.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 176.

³ Роза Люксембург. Сборник статей, стор. 14—15.

⁴ Там же, стор. 32—33.

⁵ Historia polskiego ruchu robotniczego, 1864—1964, t. I, Warszawa, 1967, стор. 104—117; Роза Люксембург. Письма к Карлу и Луизе Каутским (1896—1918 гг.), М., 1923, стор. 9—10.

польського пролетаріату повинна стати саме боротьба за національне визволення Польщі і створення незалежної держави, щоб потім прокласти собі шлях до соціалізму»⁶. Захисники цієї концепції на початку 90-х років організували за кордоном соціалістичну групу, поклавши цим початок створенню Польської соціалістичної партії (ППС)⁷. Основним ядром її був «Закордонний союз», створений у листопаді 1892 р. на з'їзді польських соціалістів у Парижі. Очолювали «Союз» відомі діячі правої ППС Е. Абрамовський, Ст. Грабський, Ст. Мендельсон, С. Войцеховський, Б. Лимановський і В. Йодке-Наркевич. На з'їзді була прийнята програма, в якій головним завданням польського робітничого класу проголошувалася боротьба за національну незалежність країни, але замовчувалася необхідність встановлення диктатури пролетаріату як кінцевої мети партії. У програмі не проводилося різниці між розумінням боротьби за незалежність Польщі ендеками, іншими буржуазними угрупованнями і марксистами.

Пепеесівці, вважаючи завоювання незалежності країни загальнонаціональною справою, допускали, що участь у цьому русі поряд з пролетаріатом можуть брати інші «суспільні елементи Польщі»⁸, в тому числі різні прошарки буржуазії. У «паризькій» програмі ППС ставилося також завдання домогтися створення «сприятливих умов для національного розвитку»⁹ як передумови для розгортання боротьби за досягнення основних економічних і політичних прав пролетаріату та всіх верств трудящих.

Постановка пепеесівцями питання про незалежність Польщі не мала нічого спільного з марксизмом. Неправильним було їх твердження про те, що російський робітничий рух за своїми класовими вимогами і формами організації та боротьби поступався європейському. Вони намагалися відірвати польський робітничий клас від російського, який рішуче виступав проти нестерпного економічного і політичного гніту, всевладдя самодержавства¹⁰. Незважаючи на безпідставність останнього погляду, він поширювався серед трудящих Польщі і шкодив справі їх спільної з російськими братами боротьби.

Роза Люксембург першою зрозуміла загрозу пепеесівського соціал-реформізму і буржуазного націоналізму для польського робітничого класу і виступила проти «паризької» програми. Вона з марксистських позицій, основуючись на прикладах з історії, аргументовано спростовувала твердження керівників ППС. Так, в історико-економічному дослідженні «Промисловий розвиток Польщі» (1897 р.) Роза Люксембург, доводячи хибність «теорії» про неприйнятність марксизму для польської дійсності, показала життєвість і перспективність соціалістичного пролетарського руху на польських землях, а також обґрунтувала важливість історичного методу марксистського вчення, його дійовість при конкретному застосуванні в умовах Польщі. У книзі «Соціальний патріотизм в Польщі» вона розвинула ряд положень програми партії робітничого класу, здатної вести систематичну й ефективну боротьбу проти псевдопатріотизму і соціал-реформізму ППС¹¹.

В інших теоретичних працях і пропагандистсько-публіцистичній діяльності Роза Люксембург також відстоювала марксистські позиції.

⁶ Роза Люксембург. Сборник статей, стор. 17.

⁷ Jan Kancewicz. Zjazd Paryski socjalistów polskich (17-23. XI, 1892). — «Z pola walki», 1962, № 4, стор. 3—34.

⁸ Historia polskiego ruchu robotniczego 1864—1964, t. 1, стор. 111—112.

⁹ История Польши, т. 2, М., 1955, стор. 368.

¹⁰ А. Г. Шевелев. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг., К., 1966, стор. 19.

¹¹ Роза Люксембург. Сборник статей, стор. 34—35.

Вона, наприклад, доводила, що капіталістичні відносини в пригнобленій Польщі розвиваються, як в Росії, Німеччині та Австро-Угорщині. Внаслідок цього створювався найтісніший союз між буржуазією залежних польських провінцій і буржуазією гноблячих держав. На противагу йому необхідно створити спільний фронт польського, російського, німецького і австрійського пролетаріату. Тільки цим інтернаціональним шляхом, говорила вона, можна добитися переможної соціальної революції, яка знищить буржуазний лад і національний гніт поневолених народів¹².

Отже, Роза Люксембург з марксистських позицій критикувала правореформістські і буржуазно-націоналістичні доктрини партії польських соціалістів. В цьому її велика заслуга перед польським робітничим класом. Але вона припускалася й дуже принципових помилок, зокрема не враховувала всієї складності національного питання в конкретно-історичних умовах Польщі¹³. Роза Люксембург недооцінювала необхідність національного відродження країни. Це чітко проявилось вже під час її полеміки з К. Каутським з питань програми польської соціал-демократії (1896 р.). Вона підкреслювала, що вимагати національного відродження Польщі в практичній програмі недоцільно, оскільки цього не можна здійснити в сучасному суспільстві. В. І. Ленін підтримував точку зору К. Каутського, який стверджував, що «соціал-демократична програма пишеться не для даного... моменту,— вона повинна по змозі дати директиву», яка «при всіх і всіляких кон'юнктурах» мусить мати реальну силу. «Вона повинна служити не тільки практичній дії..., але й пропаганді»¹⁴.

Роза Люксембург не розуміла, що її заклики до революції і боротьби за диктатуру пролетаріату в Польщі не були історично обгрунтованими. До того ж, «польська революція мислилася нею виключно як елемент «загальної революції», яка знищить «всесвітнє панування капіталу», визволить всі народи, включаючи польський. Доки буде існувати капіталістичний устрій,— говорила вона,— створення незалежної польської держави неможливе. Тому «не боротьба за незалежну капіталістичну Польщу, а боротьба за повалення капіталістичних держав взагалі — ось завдання польських пролетарів»¹⁵.

В умовах переростання «вільного» капіталізму в імперіалізм в Польщі, як і в інших капіталістичних країнах Європи, таке розуміння революції було неправильним. Вона не враховувала нових факторів у соціально-економічному і політичному житті капіталістичних держав. Догматизм, який виявився у вирішенні даного питання, на жаль, був не єдиною помилкою Рози Люксембург.

Незважаючи на це, Роза Люксембург була видатним борцем за перемогу марксистського і соціалістичного руху в Польщі, «великою комуністкою», «всесвітньо відомим і всесвітньо знаменитим вождем», «вірним прихильником робітничого класу»¹⁶. Вона наполегливо пропагувала марксистські ідеї серед польського пролетаріату, викривала ідеологію і політику ППС, що мало вирішальне значення для створення в 1893 р. першої польської марксистської партії — Соціал-демократії Королівства Польського, до якої в 1900 р. увійшли соціал-демократи Литви¹⁷. В. І. Ленін високо оцінював як сам факт організації, так і

¹² Роза Люксембург. Сборник статей, стор. 18.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 221; т. 6, стор. 99; т. 7, стор. 423—433.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 99.

¹⁵ Роза Люксембург. Сборник статей, стор. 18.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 394.

¹⁷ Інтернаціональна сила лєнінських ідей. В. І. Ленін і революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, К., 1970, стор. 142—143.

діяльність СДКПІЛ, називаючи її дійсно марксистською, дійсно пролетарською партією¹⁸. На чолі СДКПІЛ стояли видатні діячі польського і міжнародного соціалістичного руху Р. Люксембург, Л. Йогіхес (Тішка), Ю. Мархлевський, А. Варський, Ф. Дзержинський та інші.

Очоливши боротьбу робітничого класу тієї частини Польщі, яка входила до складу Російської імперії, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви діяла разом з російськими соціал-демократами. Інтернаціоналізм СДКПІЛ проявлявся в її програмних документах і тактиці, а також у діяльності керівництва партії, зокрема Рози Люксембург. В квартиру останньої (Фріденау, поблизу Берліна) прибували за порадами діячі багатьох європейських соціалістичних партій.

Будучи високоосвіченим марксистом і послідовним інтернаціоналістом, Роза Люксембург вела непримиренну боротьбу проти будь-яких форм міжнародного реформізму та буржуазного шовінізму (пенесівського націоналістичного солідаризму¹⁹, бернштейніанського реформізму²⁰, мільєранівського міністеріалізму²¹ тощо. Вона викривала класову суть перекручень теорії Маркса і Енгельса представниками дрібнобуржуазної інтелігенції. Роза Люксембург писала, що робітничий рух спирається на теоретичне пізнання і тому, доки останнє є привілеєм незначної купки «академіків», існує постійна загроза поширення опортунізму, і тільки коли «широкі маси робітничого класу візьмуть в руки надійну, відточену зброю наукового соціалізму, зникнуть всі дрібнобуржуазні ухили, всі опортуністичні течії»²².

Боротьба Рози Люксембург з ревізіонізмом відіграла позитивну роль для розвитку польської соціал-демократії. Вже в резолюції III з'їзду СДКПІЛ (листопад 1901 р.) «Проти опортуністичних тенденцій» говорилося: «Зважаючи на те, що в Польщі, Литві і Росії деякі соціалістичні організації, ідучи за течіями, що виникли за кордоном, починають у своїй діяльності відсувати на останній план соціалістичний переворот і взагалі ігнорувати його необхідність, з'їзд вважає за конче необхідне констатувати: наша партія перебувала і перебуває на революційних позиціях і визнає, що тільки соціальний переворот, заміна існуючого устрою устроєм соціалістичним може усунути експлуатацію робітничого класу..., покласти край усім проявам сучасного іноземного утиску і гноблення; тому пропаганда засад соціалізму є вирішальною умовою зростання класової свідомості і посилення робітничого руху». Але поряд з цим з'їзд схвалив «люксембургіанську» резолюцію про ставлення соціал-демократів до інших класів, де помилково вказувалося, що СДКПІЛ не повинна враховувати інтереси інших верств суспільства, крім пролетаріату²³. Така позиція делегатів з'їзду, що відбивала характерні на той час погляди керівників партій II Інтернаціоналу, пояснювалася тим, що СДКПІЛ вважала пролетаріат єдиною революційним класом.

Роза Люксембург, як й інші лідери польських соціал-демократів, не розуміла, що пролетаріат у боротьбі проти національної буржуазії та іноземних поневолювачів повинен об'єднати навколо себе найширші верстви народних мас — селянство, трудову інтелігенцію, трудящих міст. Тільки при цій умові пролетарська революція може перемогти. Незважаючи на масові арешти членів СДКПІЛ після III з'їзду, партія продовжувала існувати. Вже навесні 1902 р. було відновлено ряд со-

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 395.

¹⁹ Роза Люксембург. Письма к Карлу и Луизе Каутским, стор. 41—43.

²⁰ Роза Люксембург. Реформа или революция? М., 1923, стор. 29.

²¹ Роза Люксембург. Против реформизма, т. I, ч. II, М., 1930, стор. 21—132.

²² Роза Люксембург. Реформа или революция?, стор. 11.

²³ Historia polskiego ruchu robotniczego 1864—1964, t. I, стор. 127.

ціал-демократичних організацій. На партконференції в 1902 р., що скликала за ініціативою Ф. Держинського, прийнята ухвала про видання газети «Червоний штандар», тоді ж почав виходити теоретичний орган СДКПІЛ — «Пшегльонд соціал-демократичний». На сторінках партійної періодики висвітлювалися успіхи робітничого руху в Польщі і Росії, доводилася необхідність спільної боротьби пролетаріату²⁴.

На IV з'їзді СДКПІЛ (1903 р., Берлін) було прийнято офіційну ухвалу про бажання об'єднатися з РСДРП. Але умовою такого об'єднання (за наполяганням Рози Люксембург) ставилося вилучення з програми РСДРП пункту про право народів на самовизначення. Польські соціал-демократичні друковані органи — «Червоний штандар», «Пшегльонд соціал-демократичний» та ін. разом з «Искрой» проводили підготовку II з'їзду РСДРП²⁵. Проте об'єднання не відбулося, II з'їзд відхилив умови СДКПІЛ²⁶.

«Люксембургіанці» з СДКПІЛ вважали, що визнання права польської нації на самовизначення без соціальної революції, начебто, сприяло поширенню націоналізму серед пролетаріату та членів його партії, а це, в свою чергу, негативно впливало на ріст класової свідомості польських робітників. Більшість польських соціал-демократів в той час поділяла думку Рози Люксембург, хоч відомі революціонери Цезарина Войнаровська і Юліан Мархлевський, як і деякі інші, рішуче виступали проти «національного нігілізму», недооцінки політичного значення об'єднання СДКПІЛ з РСДРП для діяльності партії²⁷.

Пролетаріат Королівства Польського, очолюваний СДКПІЛ, взяв найактивнішу участь у революційних виступах 1905 р. Польські соціал-демократи, як і більшовики, керуючи революційною боротьбою робітничого класу, розуміли, що дана революція є буржуазно-демократичною і результатом її може бути «перетворення деспотичної Росії в буржуазно-парламентську державу»²⁸. Роза Люксембург роз'яснювала, що буржуазія не повинна стати керівною силою революції і рішуче викричала контрреволюційність лібералів, закликаючи пролетаріат повністю відмежуватися від непрошених «друзів»²⁹.

Однак, визнаючи провідну роль пролетаріату в революції, вона в той же час вважала його єдиною рушійною силою, недооцінюючи революційні можливості селянства³⁰.

Роза Люксембург, як і лідери СДКПІЛ, помилково вважала, що в Королівстві Польському непотрібно створювати Ради робітничих депутатів³¹. Керівники партії не мали чіткого уявлення про процес переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну; залишалися певні розходження між більшовиками і соціал-демократами Польщі також з питань організації мас.

Незважаючи на це, лідери СДКПІЛ надавали великого значення застосуванню російськими більшовиками ефективних форм боротьби проти самодержавства. Прагнучи всебічно вивчити революційний досвід соціал-демократичної партії Росії, Роза Люксембург ґрунтовно аналізувала більшовицьку пресу, скрупульозно досліджувала різні аспекти політичної діяльності В. І. Леніна, РСДРП(б), знайомила з

²⁴ Historia polskiego ruchu robotniczego 1864—1964, t. 1, стор. 128.

²⁵ Там же.

²⁶ А. Г. Шевелев. Назв. праця, стор. 32—50.

²⁷ Historia polskiego ruchu robotniczego 1864—1964, t. 1, стор. 129.

²⁸ «Z pola walki», 1905, № 6, стор. 1.

²⁹ А. Г. Шевелев. Назв. праця, стор. 51—52.

³⁰ Там же, стор. 52.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, спр. 859, арк. 114—116.

історією російського робітничого руху³². Це допомагало їй та іншим соціал-демократам виправляти власні тактичні помилки, вдосконалювати форми і методи керівництва революційною боротьбою мас, зближуватися з більшовиками з ряду кардинальних питань.

Так, в 1904 р. Роза Люксембург з деяких питань перебувала на меншовицьких позиціях³³. Але в перші місяці революції вона усвідомила свої хибні погляди і разом з ленінцями виступила проти меншовиків. Влітку 1906 р. у листі до Луїзи Каутської Люксембург писала: «У мене сверблять руки від бажання як слід порахуватися з нашими плутаниками-друзями Георгієм та компанією» (тобто з Г. В. Плехановим і меншовиками)³⁴. Але це бажання не завжди підкріплювалося ділами. Ставлення Рози Люксембург до меншовиків було непослідовним. В. І. Ленін з приводу цього писав, що з початку революції польські соціал-демократи, зокрема Роза Люксембург, підтримували більшовиків в їх боротьбі з меншовиками, а в тяжкі роки реакції діячі СДКПіЛ все більше віддалялися від РСДРП.

В. І. Ленін прийняв близько до серця кризу, що виникла в СДКПіЛ в роки реакції, а також розрив Головним правлінням, до складу якого входила Роза Люксембург, контактів з більшовиками³⁵. У січні 1913 р. він писав: «Нинішній розкол в польській соціал-демократії є плодом конфлікту, що почався вже кілька років тому. Вже на VI з'їзді партії в 1908 році між Головним правлінням — з одного боку, і організаціями варшавською та Домбровського району — з другого, проявилась до того гостра суперечність, що з'їзд відкинув пропозицію висловити Головному правлінню довір'я. Конфлікт був організаційний, але мав велике політичне значення»³⁶. Головне правління, користуючись послабленням партії, інтригувало від імені СДКПіЛ, не рахуючись з волею соціал-демократів. Внаслідок цього в партії почалась «ера безпринципності і вагання». «Товаришам, які викривали суперечності в політиці Головного правління, вимагали послідовної принципіальної лінії, Головне правління закривало рот, не допускаючи дискусій в пресі»³⁷.

Така позиція Головного правління викликала протест з боку місцевих організацій, що вимагали проведення принципіальної політики і підтримання добросусідських відносин з РСДРП. Першим проти Головного правління виступив Варшавський комітет СДКПіЛ. Незгоди виникли з приводу оцінки становища в партії і відношення до РСДРП.

Наприкінці 1911 р. суперечки між місцевими комітетами і Головним правлінням загострилися до краю. Це особливо чітко проявилось в рішеннях конференції Варшавської організації, де критикувалася політична лінія Головного правління. У відповідь на критику останнє вдалося до репресій. СДКПіЛ розкололася на «зажондівців» і «розламівців»³⁸. В. І. Ленін виступав на захист «розламівців», залучав їх до спільної роботи з більшовиками, одночасно критикуючи за опортуністичні вагання³⁹.

Після початку імперіалістичної бойні 1914—1918 рр. Роза Люксембург різко засудила шовіністичну політику соціал-демократичного керівництва, політику «громадянського миру» і підтримки війни. У праці «Криза соціал-демократії» (1916 р.) вона викрила легенду про

³² А. Г. Шевелев. Назв. праця, стор. 60.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 124.

³⁴ Роза Люксембург. Письма к Карлу и Луизе Каутским, стор. 104.

³⁵ Historia polskiego ruchu robotniczego 1864—1964, t. 1, стор. 197.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 428.

³⁷ Там же.

³⁸ Див. там же, стор. 430—431.

³⁹ Див. там же, стор. 242—243; т. 20, стор. 514—515.

«визвольну» суть війни, переконливо показала її імперіалістичний характер і зраду соціал-демократичних лідерів європейських партій II Інтернаціоналу. В. І. Ленін оцінив цю працю як марксистську, відзначивши її основні недоліки: ігнорування зв'язку соціал-шовінізму з опортунізмом, заперечення можливості національно-визвольних війн в епоху імперіалізму, заміну лозунга громадянської війни застарілою національною програмою епохи демократичних рухів XIX ст.⁴⁰

Але помилки не перешкодили Розі Люксембург правильно визначити роль польського пролетаріату у виступах проти війни, що розпоявляла країну і вела до національного поневолення народних мас. Вона підтримувала інтернаціональну антивоєнну боротьбу, виступала за союз з робітничим класом Росії і революційними силами Європи⁴¹. Тому абсолютно безпідставними є твердження А. Цюлкоша, Т. Гліффа, Ф. Елснера і багатьох інших фальсифікаторів історії про те, що в роки війни Роза Люксембург з усіх ключових проблем займала антиленінські позиції, зближаючись з соціал-демократизмом, каутськіанським соціал-патріотизмом⁴².

Роза Люксембург вітала перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Однак, перебуваючи в цей час у Бреславській тюрмі, вона була недостатньо інформована про хід подій у Росії і помилково оцінювала тактику більшовиків у революції. У праці «Російська революція», написаній під час ув'язнення, суперечливо і помилково трактуються такі питання, як співвідношення диктатури і демократії, диктатури класу і диктатури партії, роль загального виборчого права, місце Установчих зборів у системі диктатури пролетаріату, форми революційного терору тощо. Роза Люксембург висловила чимало правильних думок, зокрема вона повністю поділяла необхідність придушення контрреволюційного саботажу буржуазії, позбавлення виборчих прав ворогів диктатури пролетаріату, не відкидала застосування репресивних заходів щодо противників революції та ін.⁴³ Поряд з цим вона помилково вимагала зберегти і поєднати «Ради як основу, Установчі збори та загальне виборче право»⁴⁴, що означало спробу сполучити буржуазний парламентаризм і радянський демократизм.

Однак помилки Розі Люксембург не слід абсолютизувати, про що писав В. І. Ленін у праці «Замітки публіциста»⁴⁵.

У післявоєнні роки буржуазні фальсифікатори докладають багато зусиль для протиставлення Розі Люксембург В. І. Леніну, видаючи її окремі хибні твердження як доказ того, що вся система політичних і теоретичних поглядів «великої комуністки» ворожа ленінізму, більшовизму і близька до західноєвропейського соціал-реформізму, особливо каутськіанства, що вона є ідейним основоположником опортунізму та інших форм сучасного ренегатства правих соціалістів. Але будь-які спроби перекутити погляди вірного і незламного борця за пролетарську революцію і незалежну соціалістичну Польщу приречені на провал. Її революційна діяльність завжди буде прекрасним прикладом для комуністів усіх країн світу.

* * *

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 282—296.

⁴¹ Генрик Яблонський. В. И. Ленин о польском рабочем движении.— «Новая и новейшая история», 1960, № 2, стор. 76.

⁴² A. Cioikosz. Rosa Luxemburg a rewolucja rosyjska, Paris, 1961, стор. 62—65; T. Gliff. Rosa Luxemburg, Leipzig, 1959; F. Oelsner. Rosa Luxemburg, Berlin, 1956; Hochfeld. Z zapomionych polemik.— «Po prostu», 1957, № 7, стор. 422.

⁴³ А. П. Бутенко. Вокруг работы Розы Люксембург «Русская революция».— «История СССР», 1952, № 2, стор. 173.

⁴⁴ R. Luxemburg. Die Ruische Revolution, 1922, стор. 107.

⁴⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 175—176.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

(До 100-річчя від дня народження)

П. О. ЗАГОРОДНЮК, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ

Ім'я Лесі Українки заслужено займає одне з чільних місць в історії української поезії, публіцистики, літературної критики, матеріалістичної філософії, етики та естетики. Її літературна спадщина — цінний внесок до скарбниці не лише прогресивної української, а й світової культури.

Вирішальне значення на формування світогляду Лесі Українки мав вплив матеріалістичних поглядів Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та інших революційних демократів, вихід робітничого класу на арену суспільно-політичного життя, а з середини 90-х років XIX ст. — ідей марксизму. Внаслідок знайомства поетеси з деякими діячами російської соціал-демократії — С. К. Мержинським, П. Л. Тучапським та під впливом пролетарської ідеології вона починає вивчати праці наукового соціалізму. Є цілком незаперечні дані, що Леся Українка читала твори К. Маркса («Капітал»), Ф. Енгельса («Анти-Дюрінг», «Розвиток соціалізму від утопії до науки»), «Искру», окремі ранні праці В. І. Леніна. За її участю було здійснено переклад на українську мову «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Сама вона переклала брошуру польського соціаліста Ш. Дікштейна «Хто з чого жне» та деякі інші твори марксистської літератури. Це привело до того, що поетеса підійшла до пролетарської ідеології взагалі, а з ряду питань стала на позиції марксизму. Проте до середини 90-х років вона ще не вбачала у робітничому класові керівної сили, здатної повести трудящих на боротьбу за соціальне й національне визволення, і лише під впливом робітничого руху та ідей наукового соціалізму поступово зробила значний крок від революційного демократизму до марксизму.

Суспільно-політичні погляди Лесі Українки знайшли своє відбиття насамперед у художніх творах, а також наукових, публіцистичних і літературно-критичних працях. Характерним для її творчості є патріотизм, поєднання національного з інтернаціональним. Поетеса, як і інші передові письменники України — П. Грабовський, М. Коцюбинський, виступаючи проти шовіністичної політики царського уряду, водночас боролася й проти українського буржуазного націоналізму. Вона неодноразово зазначала, що національне питання підпорядковане соціальному, шлях до національного визволення лежить через боротьбу народів усіх націй за соціальну свободу.

Леся Українка розуміла, що український народ досягне соціального та національного визволення лише через інтернаціональну єдність робітничого класу, союз «свідомих свого стану» пролетарів: «Свідомі свого стану робітники не повинні вважати на те, — писала вона, — хто з них до якої віри чи народу належить (робітник німець, наприклад, не повинен вважати себе ліпшим від поляка, поляк від москаля, москаль від українця і т. д.), а повинні триматися спільно, одностайно, бо у всіх них один ворог — стан багатіїв, капіталістів, що користує з робітницької праці. Тим-то повинні бути для кожного робітника святыми ці слова: робітники з усіх країн, єднайтесь! Бо тільки тоді робітницька воля стане міцною, коли вона по всіх краях буде однаковою, коли ніхто не зможе прийти з боку і зруйнувати її»¹.

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. IV, К., 1954, стор. 304.

Оскільки народні маси — творці матеріальних цінностей, поетеса вважала їх рушійною силою історичного процесу. У вірші «Напис в руїні» вона пише, що раби стародавнього Єгипту, споруджуючи піраміди та інші будови, створили пам'ятники собі, своїй праці, а не царям². Розуміючи під словом «народ» насамперед трудящих, а також ті соціальні верстви чи групи, що захищають інтереси простих виробників, Леся Українка виявила й надзвичайно глибоке розуміння класового розшарування суспільства («В катакомбах», «Адвокат Мартіан», «Кассандра», «Давня казки», «Замітки про новітню польську літературу» та ін.).

Леся Українка, розглядаючи суспільні відносини в їх історичному розвитку, робить висновок, що кожний клас характеризується своїм майновим становищем, а також політичною партією. 1901 р. в додатку від упорядника до книги Дікштейна «Хто з чого жие» поетеса писала, що робітники визволяться від ярма експлуатації лише тоді, коли будуть свідомі свого класового становища, об'єднуються і матимуть свою партію. «Свідомий свого стану робітник — се такий робітник, що тямить своє право і не надіється ні на кого, окрім себе та своїх товаришів, таких самих, як і він, робітників»³. Проте Леся Українка розуміла, що виробити пролетарську ідеологію та озброїти нею робітничий клас під силу лише людям розумової праці, які стали на позиції пролетаріату. Вони «...роз'ясняли робітникам і книжками і живим словом, як треба боронитись від ворогів та яким способом краще поєднатись межи собою. З таких людей найбільше вславився Карл Маркс, німецький учений, та його ученик і товариш, теж німець, Фрідріх Енгельс, що багато навчили робітників словом та понаписували книжки, де зовсім інакше викладена політична економія, ніж вона викладалась до цього часу, і де проведені думки, подібні до тих, що тут у сій книжечці, тільки достотніше доведені та ученіше вимовлені. Обидва сі вчені (тепер уже померші) багато прислужились до того, що в Німеччині, та й скрізь по інших сторонах позаводились великі робітницькі товариства для оборони від всякого здирства та неволі, через те пам'ять Маркса та Енгельса у великій шані серед всіх робітників, свідомих свого стану»⁴.

Говорячи про практичні кроки об'єднання робітничого класу в партію, Леся Українка пише про те, що спочатку робітники повинні на фабриках, у поміщицьких економіях, хоч би й «крадькома», створити місцеві організації. Ці громадки об'єднуються в союзи, а останні в партію, яка буде складовою частиною всесвітньої організації робітничого класу. У ній усі партії мають рівні права, «...бо коли робітники будуть неволити один одного, то поки світа сонця — не визволяться з неволі». При цьому поетеса писала, що це не «пусті мрії», а реальні факти розвитку робітничого руху, який охоплює всі країни, в тім числі й російську державу, де й «українці починають ворухитись — воно ж таки й час!»⁵ Вона говорила також про інші важливі питання марксистської теорії, зокрема виступала за ліквідацію атрибуту старої державної машини — поліції, доводила необхідність залучити армію на бік робітників, останнім навчитися застосовувати різні форми класової боротьби. Звичайно, поетеса усвідомлювала, що хоч уряд заборонятиме будь-які організації робітничого класу, але не спроможеться відвернути неминучий історичний процес і робітничий люд з пролетарським лозунгом

² Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 1, К., 1951, стор. 253.

³ Там же, т. IV, стор. 303.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 304—305.

«Робітники всіх країв, єднайтесь!» стане вільним, бо «чия правда, того буде й сила!»⁶ Такі міркування свідчать про глибоке розуміння і вдумливе вивчення ряду праць марксистської теорії, а також фактів класової боротьби пролетаріату.

Водночас треба мати на увазі, що Леся Українка не чітко розуміла питання про виникнення суспільно-економічних формацій, закони їх розвитку і зміни, вчення про диктатуру пролетаріату, залишаючись в цілому на революційно-демократичних позиціях.

В суспільно-політичних поглядах поетеси важливе місце займають філософські концепції розвитку суспільного життя. Теоретичне обґрунтування тих чи інших проблем філософії вона робила у художніх творах, аналіз яких дає змогу твердити, що у витлумаченні явищ природи, суспільства Леся Українка перебувала на матеріалістичних позиціях, вважала матеріалістичний світогляд єдино вірним. Так, у вірші «Ось уночі пробудились думки...» (1905 р.) вона пише про «вічність матерії»⁷.

Людська свідомість залежить від буття, має на нього зворотний вплив. Визнаючи об'єктивний процес розвитку природи та суспільства, поетеса пише, що «...світ наладжений так стало, що там для бога місця вже не стало»⁸. Вона також рішуче виступала проти фаталістичного підходу до життя, гостро критикувала релігійні та ідеалістичні твердження про наперед установлену богом доцільність у світі. Однак закономірний розвиток явищ зовсім не означає, що люди можуть залишатися лише пасивними спостерігачами подій. Філософія, на її думку, повинна мати тісний зв'язок з життям, служити боротьбі за його поліпшення.

Матеріалістичному світоглядові поетеси притаманні елементи діалектики. Твердячи, що не можна уявити лісу без дерев, а «життя без руху», вона прагнула розглядати всі явища життя в розвитку, зміні, вимагала конкретно-історичного підходу до тих чи інших подій, «конкретної правди». В статті «Утопія в белетристиці», говорячи про виникнення наукового соціалізму, Леся Українка показує його історичний зв'язок з прогресивною думкою минулого, зокрема утопічним соціалізмом Мора та ін. Новий суспільний лад, зазначала вона, нерозривно пов'язаний з минулим, оскільки в надрах певної доби відбуваються процеси, що підготовляють необхідні передумови для її заміни.

Діалектичні моменти зустрічаються в поетеси також, коли вона розглядає питання класової боротьби, суспільний поступ, становлення і розвиток робітничого класу, аналізує факти літературного життя та ін. Проте необхідно зауважити, що марксистської діалектики як науки про загальні закони розвитку об'єктивної дійсності, методи і знаряддя революційної перебудови світу вона не сприйняла. Діалектика в її розумінні — це лише зіткнення протилежних думок, що дає змогу розкрити їх суперечливість і виявити істину⁹.

Послідовно розвиваючи в мистецтві реалістичні принципи, вироблені В. Г. Белінським, Т. Г. Шевченком та іншими революціонерами-демократами, Леся Українка неодноразово стверджувала, що дійсність — єдине джерело, з якого письменники та художники черпають теми, ідеї та образи. Вона вважала, що виникнення мистецтва тісно

⁶ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. IV, стор. 306.

⁷ Там же, стор. 271.

⁸ Там же, стор. 98.

⁹ Леся Українка. Твори, т. XII, Харків, 1930, стор. 30—31.

пов'язане з матеріально-виробничою діяльністю людей, з виготовленням знарядь праці. Це в принципі вірний науковий погляд ¹⁰.

Леся Українка вимагала від мистецтва правдивого і всебічного відображення навколишньої дійсності в усіх її суперечностях. Творча діяльність самої поетеси є зразком цього. Розвиваючи і відстоюючи принципи революційно-демократичної естетики, Леся Українка вважала, що в літературі повинно правдиво відображатися життя, головним чином людина, в конкретно-історичній обстановці.

Поетеса також відстоювала принцип народності в мистецтві. Оскільки народні маси відіграють вирішальну роль у розвитку суспільства і жодна історична подія не обходиться без їх участі, то мистецтво, що відбиває дійсність, не може не відображати життя народу. «Якщо розуміти під словом «народ» робочі класи, то слід... народним поетом вважати того, хто оспівує життя і виражає прагнення цих класів» ¹¹. Справжній художник-реаліст повинен своєю творчістю служити народові, вивчати і глибоко знати його життя, відстоювати його інтереси: «Не поет, хто забуває про страшні народні рани».

Леся Українка виступала за глибокий зв'язок мистецтва з життям, а тому критикувала об'єктивізм, вигадану безпартійність діячів буржуазної культури, зокрема С. Шишівського, Д'Аннунціо, А. Рембо, Л. Андрєєва, В. Винниченка та інших. Вона рішуче виступала проти теорій так званого «чистого мистецтва», називала твори декадентів «тонким ядом», до якого вдаються реакційні класи, щоб отруїти свідомість простого народу. У статті «Два напрями в новітній італійській літературі» вона писала, що у письменника-декадента Д'Аннунціо «...з'являється злорадність прокаженого, який намагається заразити собою якомога більше інших людей... йому починає подобатись гнилість та руйнування, він навіть приходить до переконання, що тільки відразливе здатне викликати великі ідеї та зворушливі настрої...» ¹². Ідея партійності мистецтва пронизує всю статтю. Творчість А. Негрі і Д'Аннунціо розглядається насамперед з позицій «класового антагонізму».

Леся Українка була войовничою атеїсткою. У художніх та публіцистичних творах («У пущі», «Три хвилини», «В катакомбах», «Руфін і Прісцилла», «Пророчий сон», «Прокляття Рахілі», «Три миті», «Стародавня історія східних народів» та ін., у листах до М. Павлика та М. Драгоманова вона розглядає релігію та церкву як знаряддя поневолення трудящих експлуататорськими класами, як головну підпору царського самодержавства. Розуміючи несумісність наукових і релігійних поглядів, вважаючи пропаганду атеїстичних ідей важливим засобом боротьби проти релігійного мракобісся, поетеса створює ряд сильних художніх образів — пристрасних борців проти старого ладу, позбавлених релігійного дурману.

У поетичній та публіцистичній творчості Леся Українка приділяла велику увагу проблемам етики, виховання трудящих у дусі революційної моралі.

Велика поетеса усвідомлювала, що політичні, правові, художні погляди знаходять своє пояснення в економічному ладі того чи іншого суспільства. Їй властиве надзвичайно високе почуття обов'язку перед суспільством, батьківщиною, народом. А тому для її творчості характерні любов до знедоленого народу, ненависть до гнобителів, революційний

¹⁰ Леся Українка. Стародавня історія східних народів, Катеринослав, 1918, стор. 7, 12.

¹¹ Леся Українка. Про літературу, К., 1955, стор. 80.

¹² Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. IV, стор. 318—319.

запал. Ці риси становлять той етичний ідеал, за який боролася поетеса.

У замітках з приводу статті «Політика і етика» Лесі Українка пише, що «абсолютної етики ми не знаємо», певні правила і норми поведінки людей змінюються залежно від розвитку суспільства. Літературні образи — Кассандра, Міріам, Мартін, донна Анна, Бертольд, Роберт Брюс, Лукаш, Мавка та інші несуть на собі відбиток певної епохи — рабовласницької, феодальної, капіталістичної. У цій же статті вона зауважує, що який клас, така його етика і така й політика. У багатьох її творах яскраво змальовано людиноненависницьку мораль експлуататорів — жорстокість, паразитизм, крайній індивідуалізм. Зокрема, в капіталістичному суспільстві мораль пануючого класу визнають нажива і корисливість. Там купуються і продаються не тільки матеріальні блага, але й людське достоїнство.

Геніальна дочка українського народу, видатна поетеса, революційний діяч і мислитель все своє життя віддала справі боротьби трудящих за соціальне і національне визволення. В некролозі про її смерть більшовицька газета «Рабочая правда» писала: «Леся Українка, стоячи близько до визвольного руху взагалі і пролетарського зокрема, віддавала йому всі свої сили, сіяла розумне, добре, вічне. Нам треба сказати їй спасибі і читати її твори... Леся Українка померла, але її бадьорі твори довго будуть пробуджувати нас до праці — боротьби. Добра вічна пам'ять письменниці — друзів робітників»¹³. Високу оцінку творчості Лесі Українки дав також І. Франко. «Від часу, — писав він, — Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст цієї слабосилої, хворої дівчини...»¹⁴.

Волелюбні революційні та патріотичні ідеї, вся революційна творчість Лесі Українки міцно увійшли в скарбницю передової української і світової культури, вони служать надійною зброєю в боротьбі проти ідеології антикомунізму, за мир, свободу і прогрес.

¹³ «Рабочая правда», 1913, № 15.

¹⁴ І. Франко. Твори, т. 17. К., 1953, стор. 247.

ПОДОЛАННЯ БЕЗРОБІТТЯ НА УКРАЇНІ — ВЕЛИКЕ ЗАВОЮВАННЯ СОЦІАЛІЗМУ (1921—1930 рр.)

В. Є. ЛОБУРЕЦЬ

Вивчення історії робітничого класу нашої країни по праву посідає одне з провідних місць у радянській історіографії. Проте процес формування радянського робітничого класу і пов'язані з ним труднощі вивчено ще недостатньо. Це, зокрема, стосується й питання боротьби з безробіттям в роки соціалістичного будівництва.

Перші спроби охарактеризувати особливості безробіття в СРСР та заходи по боротьбі з ним були зроблені у 20-х роках. Уже тоді опубліковано кілька невеликих брошур¹, які й сьогодні не втратили науково-

¹ А. М. Аникст. Как Советская власть борется с безработицей, М., 1929; М. І. Буянов. Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції, Харків, 1928; Я. Гиндин. Регулирование рынка труда и борьба с безработицей, М., 1928; Л. Гипзбург. Как бороться с безработицей, М.—Л., 1927; А. Исаев. Безработица

теоретичної і пізнавальної цінності. Але вони вже давно стали бібліографічною рідкістю.

Багато питань боротьби з безробіттям на Україні висвітлено у монографіях Г. Д. Діденка, О. Б. Слуцького, М. В. Черненка, К. К. Шияна². Однак проблема подолання безробіття і понині привертає до себе увагу радянських істориків³.

Безробіття було породжене важкими умовами післявоєнного періоду: небаченою розрухою в народному господарстві, відносним аграрним перенаселенням, а також соціальним розшаруванням у місті і на селі в умовах багатоукладної економіки першого періоду непу.

Безробіття в СРСР мало докорінно відмінний характер від подібного явища в капіталістичних країнах, де воно є хронічним супутником, а безробітні приречені на голод і злидні. В нашій країні воно було пов'язане з труднощами перехідного періоду від капіталізму до соціалізму й існувало паралельно з відродженням і розвитком промисловості.

На Україні безробіття виникло наприкінці 1921 р. і зростало досить швидко. У січні 1922 р. біржі праці республіки зареєстрували 26 тис. безробітних, а вже на 1 жовтня кількість їх збільшилась до 71 тис.⁴ За 1923 р. ця цифра зросла до 92 тис. чол., а в січні 1924 р. становила 184 тис.⁵ У жовтні 1925 р. на Україні було зареєстровано 207,7 тис. безробітних⁶. В наступні роки істотних змін не сталося. Середньорічне число безробітних у 1925/26 р. досягало 179,8 тис., у 1926/27 р. — 208,4 тис., у 1927/28 р. — 220,3 тис. чол. За даними 41 біржі праці, у жовтні 1929 р. налічувалось 194,5 тис. безробітних⁷, а на початку 1930 р. — 160,2 тис.⁸ Понад 60% безробітних припадало на Київ, Харків, Одесу, Дніпропетровськ і Миколаїв.

Однак статистичні дані не відображали справжньої картини, тому що реєстрацією займалися в основному біржі праці, мережа яких зазнавала змін. Це не могло не вплинути на облік безробітних⁹. Звідси досить суперечливі дані про динаміку досліджуваного процесу.

Складним є питання про джерела безробіття. Ринок праці поповнювався як за рахунок міського, так і сільського населення. Серед безробітних були робітники, звільнені з промислових підприємств та службовці радянського апарату, прийшли селяни, демобілізовані черво-

в СССР и борьба с нею. М., 1925; П. Г. Леб и т. Общественные работы для безработных, М., 1927; А. Л. Лившиц. Трудовые коллективы безработных на Украине, Харьков, 1929; А. Лясс. В СРСР нема безробіття, Харків, 1931; Л. Е. Минц. Труд и безработица в России, М., 1924; З. Мохов. Откуда взялась безработица в СССР и как ведется борьба с ней, М., 1925; Е. О. Шатан. Проблемы безработицы на Украине, Харьков, 1929; та ін.

² Г. Д. Диденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925), К., 1962; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963; Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959; К. Шиян. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921—1925 гг.), К., 1959.

³ А. С. Сычева. Как была ликвидирована безработица в СССР. — «Вопросы истории», 1967, № 1; В. М. Довгопол. Ликвидация безработицы — великое завоевание Жовтневої соціалістичної революції. — Питання історії народів СРСР, вип. 5, Харків, 1968.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 1638, арк. 14, 16.

⁵ Там же; «Правда», 15 грудня 1923 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 2623, арк. 81—83; Девятый съезд КП(б)У. Стенографический отчет, Харьков, 1926, стор. 46.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 38; ф. 2605, оп. 6, спр. 1430, арк. 71.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 427, арк. 91.

⁹ М. І. Буяновср. Назв. праця, стор. 41, 51; А. Б. Слуцкий. Назв. праця, стор. 376.

ноармійці, ремісники, кустарі та дрібні торговці, різні нетрудові та класовані елементи тощо.

Немає сумніву в тому, що промисловість не була основним джерелом безробіття. За рахунок скорочення штатів воно підтримувалося лише частково. Щоправда, на промислових підприємствах України відбувався, особливо в роки відбудови народного господарства, активний процес заміни некваліфікованих і випадкових елементів кадровими робітниками, які раніше воювали на фронтах або ж через голод йшли на село. Партія вживала заходів до збереження робітників у промисловості і запобігала декласуванню робітничих кадрів.

Значним джерелом безробіття було село, в якому до масової колективізації проходив процес диференціації і де постійно була зайва робоча сила. Тисячі селян України йшли до міст на сезонні та інші тимчасові заробітки. Лише за 1926/27 р. з сільської місцевості було прийнято в промисловість 32,3% всіх влаштованих на роботу. Це відчутно впливало на міський ринок праці. До того ж в категорію безробітних потрапляла частина прийшлих селян. У першому півріччі 1926/27 р. серед безробітних, занесених у списки бірж праці, вихідці з села становили 20,9% ¹⁰, а влітку 1928 р. на їх долю припадало 25% ¹¹. Проте точно визначити співвідношення жителів міст і сільської місцевості у складі безробітних важко. Адже біржі реєстрували як вихідців з села лише тих, хто прибув звідти вперше, або й зовсім не брали їх на облік. Ті ж, які побували на роботі у місті хоч недовго, вже вважалися міськими жителями.

Переважаюча більшість безробітних України належала до категорії осіб фізичної праці з низькою кваліфікацією або взагалі без неї. Якщо в листопаді 1923 р. кількість таких осіб становила близько 60% всіх безробітних, то в 1925/26 р.— 88,1%. На 1 жовтня 1927 р. некваліфіковані, напівкваліфіковані і кваліфіковані безробітні республіки становили відповідно 55,9%, 23,4% і 20,7% ¹². На початок 1930 р. кваліфікованих працівників серед безробітних майже не було.

Серед безробітних завжди було багато жінок і підлітків. Наприклад, на 1 жовтня 1925 р. вони становили 62,8% безробітних, зареєстрованих біржами праці України ¹³, у квітні 1927 р.— 55,3% ¹⁴, а в жовтні 1928 р. на їх частку припадало відповідно 45,5% і 19,5% ¹⁵.

Охоплення безробітних профспілками було досить значним. У жовтні 1925 р. членами профспілок було 74,2% ¹⁶ всіх безробітних. Взагалі ж їх профспілкова організованість коливалась від 45 до 65% ¹⁷.

Комуністична партія вела планомірну боротьбу з безробіттям. Лише у 1925/26 р. з державних і профспілкових фондів на різні заходи по боротьбі з безробіттям було асигновано 13 млн. крб. ¹⁸ Спираючись на радянські, профспілкові, комсомольські та ін. громадські органи, партія мобілізувала трудящих на подання допомоги безробітним: проводились «тижні» і «місяці» допомоги їм, підвищувалась квартирна плата з нетрудових елементів, встановлювалась додаткова оплата за

¹⁰ М. І. Буянов вер. Назв. праця, стор. 47.

¹¹ «Комуніст», 8 червня 1928 р.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 579, арк. 46—48; сп. 2, спр. 28, арк. 40, 42; оп. 3, спр. 1578, арк. 3, 4; «Коммунист», 14 грудня 1923 р.

¹³ Там же, 2623, оп. 1, спр. 2623, арк. 83; «Коммунист», 11 листопада 1925 р.

¹⁴ «Комуніст», 9 квітня 1927 р.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 50.

¹⁶ Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921—1928 гг., Харьков, 1928, стор. 30—32.

¹⁷ «Комуніст», 13 січня 1927 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 3, 4.

¹⁸ «Комуніст», 24 жовтня 1926 р.

проїзд міським транспортом, проводилося збирання добровільних пожертвувань у фонд допомоги. Випускались спеціальні бюлетені, де зазначалося, які спеціалісти потрібні тому чи іншому підприємству.

Значну роль у мобілізації та правильному використанні коштів відігравали Центральний комітет по боротьбі з безробіттям (Комбоборьбез) та його органи на місцях.

Безробітні одержували трудову, грошову, матеріальну та іншу допомогу, користувалися певними пільгами. Головними формами допомоги були: виробниче навчання підлітків і переростків, перенавчання та підвищення кваліфікації безробітних, організація громадських робіт і трудових колективів, громадське харчування та ін. Органи Наркомату праці брали всіх безробітних на облік і при першій змозі надавали їм роботу в порядку, встановленому законодавством. Зарахування робітників на підприємства проводилось через біржі праці, які керувались у своїй діяльності прийнятою у квітні 1922 р. постановою ВУЦВК «Про порядок найму і звільнення робітників і службовців»¹⁹. При біржах діяли комітети, до яких входили представники господарських органів і профспілок, що безпосередньо займалися розподілом робочої сили між підприємствами, а також боролись з незаконним наймом на роботу.

У перші роки відбудовного періоду безробітним надавали роботу за принципом черговості: спочатку влаштовували робітників — членів профспілок, демобілізованих червоноармійців, одиноких жінок, підлітків. Цей принцип давав змогу зосередити на промислових підприємствах республіки кадрових та молодих робітників.

Тільки за квітень — жовтень 1925 р. фабрично-заводська і гірничо-промисловості України прийняли близько 40 тис. чол.²⁰ Однак, під кінець відбудовного періоду було послаблено контроль за набором робочої сили. Прийом робітників подекуди доручався особам, які порушували радянське трудове законодавство. Згідно з даними Наркомату праці УРСР, за 9 місяців 1925/26 р. на промислові підприємства прийнято через біржі праці лише 29,7% від загальної кількості прийнятих на роботу²¹.

Але наприкінці 1926 р. при активній участі профспілок було розпочато боротьбу з безконтрольним набором робочої сили. Виключне право посилати робітників на виробництво одержали біржі праці. Промисловим підприємствам дозволялося набирати робочу силу самостійно лише за згодою органів праці при умові, що останні не можуть задовольнити попиту. Якщо у IV кварталі 1925/26 р. було набрано в промисловість через біржі праці 39,8% робітників, то в IV кварталі 1926/27 р. — 74,8%, а в 1927/28 р. — 84,3%. Чималу роботу провели спеціальні експертні комісії, які визначали кваліфікацію безробітних, видавали їм посвідчення і посилали на підприємства. Лише з жовтня 1926 р. по березень 1927 р. експертні комісії на Україні атестували 26 172 чол.²²

У 1926 р., коли партія почала здійснювати програму індустріалізації країни, в промисловості відчувалась гостра нестача спеціалістів, розгорнулась робота по перенавчанню і підвищенню кваліфікації безробітних. Керівництво цією справою здійснювала Центральна комісія

¹⁹ СУ УРСР, 1929, № 19, ст. 294.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 2623, арк. 91, 92.

²¹ «Комуніст», 13 січня 1927 р.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 6; оп. 4, спр. 2248, арк. 42; оп. 2, спр. 784, арк. 19.

по відтворенню кваліфікованої робочої сили при Наркоматі праці УРСР.

Безробітні навчалися на 3—6-місячних курсах, що створювались на промислових підприємствах, а також на курсах ЦІП (Центральний інститут праці). Добре було організовано навчання у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Артемівську, Луганську та інших промислових містах України. За 1925/26 р. в республіці одержали нову кваліфікацію і пішли на виробництво 4 тис. безробітних, у 1926/27 р. понад 12 тис. чол.²³

В роки реконструкції народного господарства значну кількість безробітних посилали на сезонні роботи в сільське господарство і на будівництво. Для організації набору створювались тимчасові інформаційні та кореспондентські пункти. Якщо у 1925/26 р. тільки через біржі праці на будівельні роботи було послано 21 тис. безробітних, то в 1926/27 р.— 114 тис., а в 1928 р.— 255 тис. чол.²⁴ З метою попередження непотрібних переїздів безробітних з одного району в інший налагоджувалась належна інформація про попит на робочу силу та кон'юнктуру на ринку праці. Ці матеріали повідомлялися в пресі, в спеціальних бюлетенях тощо.

Значна увага приділялася працевлаштуванню підлітків. Для них бронювалась певна кількість місць на промислових підприємствах, а також запроваджувалось навчання в школах ФЗУ. До червня 1926 р. в промисловості України було заброньовано 24 737 підлітків і 4148 переростків, а в школах ФЗУ республіки у 1925/26 р. навчалось 23 390 учнів²⁵. В Луганську, Дніпропетровську, Миколаєві, Запоріжжі, Одесі та інших містах працювали спеціальні посередницькі бюро.

За рахунок коштів соціального страхування і Комборотьбезу запроваджувалось ще й так зване понадбронювання, що було також однією з форм боротьби з безробіттям серед молоді. У I півріччі 1926/27 р. за понадбронєю на Україні утримувалось і навчалось 5857 підлітків, а в 1927/28 р.— 15 561 чол. Частина молоді утримувалась в будинках робітничих підлітків, деякі з них направлялися в кустарну промисловість тощо. Наприклад, у березні 1926 р. 1579 підлітків перебували в будинках, а 1457 чол.— в кустарній промисловості²⁶.

Слід, проте, зауважити, що у працевлаштуванні безробітних було багато недоліків. Вони породжувались, насамперед, незадовільною роботою багатьох бірж праці. Чимало з них містилися в тісних приміщеннях, здебільшого в районах базарів. На одного штатного працівника припадало в середньому по 1,5—2 тис. безробітних. Апарат бірж щороку поновлювався на 60—70%. У 1926/27 р. у республіці було знято з роботи і замінено 63% працівників бірж²⁷.

Профспілки разом з працівниками РСІ контролювали роботу бірж праці, усували виявлені недоліки. Вони боролися проти чиновницько-бюрократичного ставлення до безробітних з боку окремих працівників, проти хабарництва і протекціонізму. Протягом 1926—1928 рр. були виявлені великі недоліки в роботі бірж праці Кривого Рога, Артемівська, Костянтинівки, Краматорська, Щербинівки, Єнакієвого²⁸.

²³ Там же, оп. 2, спр. 28, арк. 15; оп. 3, спр. 1576, арк. 155; оп. 4, спр. 2283, арк. 495.

²⁴ Там же, оп. 3, спр. 1578, арк. 8, 51, 52.

²⁵ Там же, оп. 2, спр. 780, арк. 14; ф. 166, оп. 6, спр. 108, арк. 16—18.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 670, арк. 695; спр. 784, арк. 21; оп. 3, спр. 1578, арк. 56.

²⁷ Там же, оп. 3, спр. 1578, арк. 16.

²⁸ Там же, оп. 3, спр. 1578, арк. 16; «Комуніст», 4 вересня 1928 р.; «Комуніст», 9 травня 1928 р.

Боротьба з безробіттям проходила успішно там, де партійні та радянські органи постійно контролювали діяльність бірж праці. Добре було поставлено роботу останніх у Києві, Харкові та інших містах України. Однією з форм допомоги безробітним була організація громадських робіт. Частина людей, що не мала роботи, одержувала тимчасову оплачувану роботу в комунальному господарстві на різних ремонтних та очисних роботах, рідше — на сезонних в сільському господарстві. Склад учасників громадських робіт періодично змінювався. В 1925/26 р. у цих роботах брало участь близько 35 тис. безробітних²⁹. Однак організація громадських робіт коштувала державі дорого, тоді як їх господарська ефективність була незначною, внаслідок чого застосування таких робіт поступово зменшувалося.

Більш дійовою і ефективною формою допомоги безробітним були трудові колективи — ковальсько-слюсарські, деревообробні, швейні, шевські, друкарські та інші. За неповними даними, з 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р. на Україні було створено 190 таких колективів. В них щоденно в середньому працювало близько 7 тис. чол.³⁰ Подекуди створювалися колективи по виробництву цегли, розробці калійних і вапнякових кар'єрів, торговельні та сільськогосподарські³¹.

На організацію трудової допомоги уряд Радянської України витрачав понад 80% всіх коштів, асигнованих на боротьбу з безробіттям³². Рік у рік зростала кількість трудових колективів. Якщо у жовтні 1925 р. на Україні було 819 колективів з 23,5 тис. безробітних, у жовтні 1926 р. — 849 з 28,5 тис., то через рік налічувалось 808 колективів, які охоплювали вже близько 32 тис. чол.³³ На серпень 1928 р. допомогу в трудових колективах України одержувало понад 35 тис. безробітних³⁴. У складі трудових колективів понад 20% припадало на жінок, не менше 10% місць бронювалося для підлітків.

Безробітні в трудових колективах працювали від 3 до 6 місяців, після чого склад останніх на 80—90% оновлювався. Зміна складу працюючих, яка проводилася з великими труднощами, а часто в примусовому порядку негативно впливала на роботу колективів. За 1926/27 р. через трудові колективи пройшло 70 тис. безробітних, а за 1927/28 р. — 80 тис. чол.³⁵

Чимало трудових колективів рентабельно вели господарство і з часом передавалися у відання місцевої промисловості або промислової кооперації. Тільки за I півріччя 1926/27 р. на Україні було передано місцевій промисловості 76 колективів, що об'єднували 3 340 чол.³⁶

Одним з кращих у республіці був Лубенський трудовий колектив «Комунар» (колишній завод «Фенікс»). Ще наприкінці 1925 р. без державних асигнувань безробітні відбудували це підприємство, яке влітку 1927 р. не тільки ремонтувало сільськогосподарську техніку, а й випускало токарні і стругальні верстати. «Комунар», в якому працювало близько 80 чоловік, було передано господарським органам. Він став заводом місцевої промисловості Лубенщини³⁷. У велике підприємство

²⁹ Там же, оп. 2, спр. 28, арк. 42.

³⁰ Там же, оп. 1, спр. 579, арк. 46—48; спр. 1638, арк. 93.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 70, од. зб. 211, арк. 5.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 21, арк. 10.

³³ Профсоюзы Украины в цифрах. Статистический справочник, за 1921—1925 гг., Харьков, 1926, стор. 69; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 21, арк. 10; оп. 3, спр. 1578, арк. 11.

³⁴ «Комуніст», 31 серпня 1928 р.

³⁵ «Комуніст», 7 грудня 1928 р.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 784, арк. 20.

³⁷ «Комуніст», 11 серпня 1927 р.

виріс трудовий колектив текстильників Полтави. На 1928 р. в ньому налічувалося 400 робітників, що недавно реєструвалися як безробітні³⁸.

Трудові колективи відіграли велику роль у боротьбі з безробіттям. Вони уберегли безробітних від декласування і декваліфікації, сприяли відродженню народного господарства і, зокрема, створенню місцевої промисловості.

З листопада 1921 р. в Радянській країні було запроваджено соціальне страхування на випадок безробіття³⁹. На організацію грошової допомоги держава виділяла значні кошти. Лише у 1927/28 р. страхові каси видали безробітним 14 млн. крб. Середній місячний розмір допомоги зріс з 1923 р. по 1928 р. майже в три рази і становив 14 крб. 20 коп.⁴⁰ Її надавали переважно робітникам, які працювали в народному господарстві не менше трьох років, і підліткам. Якщо у 1925 р. грошову допомогу одержували 36,6% всіх безробітних, зареєстрованих на біржах праці, то в 1928 р. — 47,1%⁴¹. Крім того, близько 10% безробітних надавали грошову допомогу профспілки⁴².

У 1925/26 р. щодня близько 12 тис. безробітних одержували безплатні обіди, користувалися також гуртожитками, інтернатами, дешевими нічліжними будинками, пільгами при переїздах на роботу і до місця проживання, в медичному обслуговуванні, квартирній платі тощо.

Серед безробітних велась і ідеологічна робота. Тут читалися лекції і доповіді, проводились політгодини, вечори та екскурсії, походи в театри і кіно, юридичні консультації, створювалися бібліотеки і школи лікнепу, різні гуртки. Безробітні випускали свої стінгазети. Агітпункт в Одесі обслуговував понад 6 тис. різноробочих і текстильників. У 1928 р. його відвідувало щодня по 200—250 безробітних. Для них передплачувалися газети та журнали, регулярно проводились політгодини; працювали школи крою та шиття, дві школи для малописьменних (на 70 чол.), загальноосвітня школа (на 30 чол.), дешевий буфет. Значна робота проводилась агітбазою при біржі праці у Києві, де було організовано ленкімнату, читальню, кімнати для ігор і гуртків, якими керували студенти вузів міста, школу лікнепу (на 80 чол.). Безробітні випускали стінні і музичні газети, проводили конференції; в гуртках вивчали історію, географію, основи математики, хімії, політекономії та ін.⁴³

Соціалістичні перетворення в країні, здійснення політики індустріалізації і колективізації неминуче вели до ліквідації безробіття. II конференція КП(б)У (квітень 1929 р.) в резолюції на доповідь В. Я. Чубаря «П'ятирічний план розвитку народного господарства України» зобов'язала планові органи «...передбачити таке використання робочої сили, яке б на кінець п'ятирічки забезпечило різке зменшення числа безробітних по великих містах та перенаселених районах УРСР»⁴⁴.

І хоча у 1929—1930 рр. безробіття на Україні залишалось (у вересні 1930 р. — 100,6 тис.)⁴⁵, подолано воно було в республіці раніше, ніж передбачалося завданнями першої п'ятирічки. За цих умов 1930 р. виникла потреба змінити функції бірж праці. Замість посередницько-

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1576, арк. 22.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 579, арк. 24.

⁴⁰ «Комуніст», 31 серпня 1928 р.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 752, арк. 121; Питання історії народів СРСР, вип. 5, Харків, 1968, стор. 141.

⁴² «Комуніст», 8 червня 1928 р.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 991, арк. 124; ф. 2623, оп. 2, спр. 770, арк. 135.

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 301, арк. 229.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1576, арк. 26; оп. 4, спр. 1945, арк. 234.

регулювальної діяльності вони почали вербувати робочу силу, займалися розподілом трудових резервів між різними галузями народного господарства. Наприкінці 1930 р. біржі було реорганізовано в управління по підготовці кадрів кваліфікованих робітників.

Таким чином, в ході реконструкції народного господарства в нашій країні вперше у світовій історії під керівництвом партії комуністів було повністю і безповоротно подолано безробіття. Цей всесвітньо-історичний факт безпосередньо пов'язаний з успіхами соціалістичного будівництва в місті і на селі. Він свідчив про корінні переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною і був одним з найзначніших соціально-політичних завоювань соціалізму. «Досвід СРСР довів,— записано в Програмі КПРС,— що покласти край експлуатації людини людиною, анархії виробництва, економічним кризам, безробіттю і злидням мас, забезпечити планомірний, безперервний розвиток економіки швидкими темпами і неухильне підвищення життєвого рівня народу може тільки соціалізм»⁴⁶.

⁴⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 15.

ДЕ І КОЛИ НАПИСАНЕ «СЛОВО О ПОГИБЕЛИ РУСКЫЯ ЗЕМЛИ»?

Б. І. ЯЦЕНКО

До нас дійшов лише невеликий фрагмент (у рукопису — 45 рядків) твору про долю Руської землі, але і він вражає своїм розмахом, масштабністю, великою тривогою, яка проривається у кожному слові невідомого автора.

«Слово о погибели Рускыя земли» було відкрите у 1892 р. і тоді ж опубліковане. Вже існує література, що розглядає твір у зв'язку з відомою кнево-руською писемністю, зокрема з «Словом о полку Ігоревім».

Наводимо повний текст уривка:

«Слово о погибели Рускыя земли по смерти великого князя Ярослава.

О светло свѣтлая и украсно украшена земля Руская! И многими красотами удивлена еси: озеры многими, удивлена еси рѣками и кладязьми мѣсточестными, горами крутыми, холмы высокими, дубровами чистыми, полями дивными, звѣрьми разноличными, птицами, бещисленными, города великими, селы дивными, винограды обительными, дома церковными и князьми грозными, бояры честными, вельможами многими — всего еси исполнена земля Руская, о прававѣрная вѣра хрестиянская!

Отсель до угор и до ляхов, до чахов, от чахов до ятвязи, и от ятвязи до литвы, до нѣмцев, от нѣмцев до корѣлы, от корѣлы до Устьяга, гдѣ тамо бяху тоймичи поганини, и за Дышючим морем, от моря до болгарь, от болгарь до буртас, от буртас до чермис, от чермис до мордѣви, — то все покорено было богом крестиянскому языку, поганьскыя страны — великому князю Всеволоду, отцю его Юрью князю Киевському, дѣду его Володимеру и Манамаху, котрым то половьци дѣти своя полошаху въ колыбѣли. А литва из болота на свѣт не выникываху. А Угры твердяху каменныя города желѣзными вороты, абы на них великыи Володимер тамо не вѣзѣхал. А нѣмци радывахуся, далече будуче за синим морем. Буртаси, Черемиси, веда и морѣдва бортьничаху на князя великого Володимера. И кюр Мануил Цесарягородскыи опас имѣя, поне и великыя дары посылаше к нему, абы под ним великыи князь Володимер Цесарягорода не възль.

А в ты дни болѣзнь крестияном от великого Ярослава и до Володимера, и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя Володимерскаго»¹.

¹ «Изборник» (Сборник произведений литературы древней Руси), М., 1969, стор. 350.

Щодо часу й місця написання «Слова» є різні думки науковців. І. П. Єрьомін пише: «Час і обставини його написання видно з рядків, якими завершується «Слово» у тексті, що дійшов до нас: «А в ты дни болѣзнь (быша?) крестияном от великого Ярослава и до Володимера, и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя Володимерьскаго». Згадка «ныняшняго» Ярослава на першому місці — до згадки імені «брата его Юрья, князя Володимерьскаго» — дає підстави думати, що «Слово» було написане вже після битви на річці Сіті 4 березня 1238 р., коли загинув Юрій Всеволодович і коли володимирський стіл після смерті брата зайняв Ярослав Всеволодович»².

В «Изборнике» визначено так: «Слово» було написане у Володимирі в часи князювання Ярослава Всеволодовича³.

Однак цієї думки не поділяє М. К. Гудзій, який вважає, що «Слово» написане «до смерті князя Юрія Всеволодовича» і було відгуком на татаро-монгольське спустошення Володимиро-Суздальської землі в 1237 р.⁴

Оригінальну гіпотезу висунув М. М. Тихомиров, а саме: «Слово» — то відгомін Калкської битви і виникло не пізніше 1225 р. в Новгороді⁵.

Таким чином дослідники на основі однієї і тієї ж фрази прийшли до різних висновків. І. П. Єрьомін фактично ігнорував згадку про Юрія, князя Володимирського, а М. К. Гудзій, навпаки, дійшовши до цілком логічного висновку, що «Слово» написане за життя Юрія Володимирського, не зрозумів ролі «ныняшняго» Ярослава. Тому врешті змушений був визнати: «...зовсім незрозуміло, як від часу цих двох князів» (йдеться про Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха) «можна вести початок «болѣзни крестияном», тобто, бідувань, пов'язаних з татарським нашествям»⁶. Гіпотеза М. М. Тихомирова теж не дає чіткого поняття про «ныняшняго» Ярослава і чому він поставлений перед старшим братом, князем Володимирським.

Критикуючи М. М. Тихомирова, М. К. Гудзій дуже влучно помітив, що «якщо прийдемо до висновку про написання «Слова о погибели» у Володимиро-Суздальській Русі, то воно ніяк не могло бути створене у зв'язку з битвою на Калці, бо Володимирський князь Юрій Всеволодович егоїстично ухилився не лише від участі в цій битві, але й від присутності на скликаному у Києві (за почином Мстислава Удалого) з'їзді руських князів для обговорення питання про те, як спільними силами боротися з татарською небезпекою. Виступити в цих умовах переяславцю або володимирцю з гірким тужінням на загибель Руської землі — означало б звинуватити свого великого князя в занедбанні Руської землі»⁷.

Але цими справедливими зауваженнями М. К. Гудзій фактично спростував і свій висновок. Адже, по-перше, 1237 р. створилася така ж ситуація, як і в 1223 р. Небезпека була реальною — татари підступили до Рязанської землі. «И послаша же князи Рязанстии ко князю Юрию Володимерьскому просячи себѣ помощи или самому поити. Князь же Юрьи сам не иде ни послуша князь Рязаньских молбы но хотѣ самъ особѣ бранѣ створити»⁸.

² И. П. Еремин. Лекции по древней русской литературе, Ленинград, 1968, стор. 134.

³ «Изборник», стор. 738.

⁴ Н. К. Гудзий. История древней русской литературы, М., 1966, стор. 200.

⁵ М. Н. Тихомиров. Где и когда было написано «Слово о погибели Руськия земли». — ТОДРЛ, т. VIII, 1952, стор. 235—244.

⁶ Н. К. Гудзий. Назв. праця, стор. 200.

⁷ Н. К. Гудзий. О «Слове о погибели Руськия земли» (далі — «О «Слове»»). — ТОДРЛ, т. XII, М.—Л., 1956, стор. 542.

⁸ ПСРЛ, т. I, стор. 514—515.

По-друге. Незважаючи на злочин великого князя, який не хотів об'єднати сили для відсічі нападникам, ніхто з руських князів не виступив проти бездарного мстивого Юрія. Його молодший брат Ярослав теж, очевидно, не збирався цього робити. По-третє, на Русь (Київ, Чернігів, Переяслав) татари прийшли через два з половиною роки, тому навіть з падінням Володимира і Суздаля автор не міг ще (у 1237 р.) говорити про загибель Руської землі.

Отже, марні спроби поєднати альтернативи, бо, якщо «Слово» написано за життя Юрія Всеволодовича, то не у Володимиро-Суздальській землі; якщо ж воно написано все-таки у Володимирі чи Переяславі Заліському — то не за життя Юрія. Догадки І. П. Єрьоміна і М. М. Тихомирова виходили з цих різних міркувань. Гіпотеза М. К. Гудзії компромісна, а тому не має своєї аргументації, і сам дослідник мимоволі легко спростовує її.

М. К. Гудзій має безсумнівну рацію в іншому: «якби «Слово» було написано після загибелі Юрія, то Ярослав, зайнявши його стіл, повинен був би називатись князем Володимирським»⁹. Справді, Юрій — живий, і автор дивиться на нього ніби здалеку. Якби Юрій уже загинув, то був би один князь Володимирський — Ярослав Всеволодович. І згадувати про брата Юрія, уточнюючи, що він князь Володимирський, було б нелогічно.

Таким чином, необхідно врахувати, що:

— «Слово» було написано до смерті Юрія Всеволодовича, великого князя Володимирського;

— присвячене воно молодшому братові Юрія — Ярославу, який названий «ныняшним»;

— Ярослав Всеволодович поставлений в один ряд з великим Ярославом (Мудрим) і Володимиром Мономахом перед своїм старшим братом, великим князем Володимирським;

— «Слово» не могло виникнути ні у Переяславі, ні у Володимирі, бо у значній мірі принижує гідність великого князя Володимирського¹⁰.

Як поєднати усі ці факти? Розглянемо весь уривок в цілому. Його автор закоханий у рідну землю, описує її багатства, милується її красотою. Він ніби бачить все перед собою, його монолог наповнений радістю і неприкритою гордістю: така «свѣтло свѣтлая и украсно украшена земля Руская».

Всього цього була позбавлена Руська земля після татарського спустошення. У автора «Повѣсти о разорении Рязани Батыем» ми читаємо: «О земля, о земля, о дубравы поплачите со мною! Како нареку день той, или како, возпишу его — в он же погибе толико господарей и многие узорочье резанское храбрых удалцев... Се бо в горести души моея язык мой связается, уста загражаются, зрак опусмеваает, крѣпость изнемогает»¹¹. Так оплакував загибель своїх близьких князь Інгвар Інгорович.

Два зовсім не схожих монологи, два протилежних настрої: сонячно-світлий (у «Слові»), сповнений безнадії і горя (у «Повѣсті»).

Незважаючи на те, що автор «Слова о погибели» говорить про нещастя Русі, «болѣзнь крестияном», він, однак, ще не зазнав такої непоправної біди, якою став розгром Русі татарами. Автор-патріот пишається своєю сильною і багатою вітчизною («города великими..., князьями грозными»).

⁹ Н. К. Гудзій. О «Слове»..., стор. 541.

¹⁰ Не було більшої образи, як порушення старійшинства. Той факт, що Всеволод Юрійович передав старійшинство Юрію, привів згодом до братовбивчої війни 1216 р., в якій Костянтин довів своє право на великокнязівський стіл (ПСРЛ, т. I, 492—502).

¹¹ «Изборник», стор. 356.

Твердження про те, що темою «Слова» є татаро-монгольське нашествя, ґрунтується на згадці про «ныняшняго» Ярослава, як вважають, уже Володимирського князя, після загибелі Юрія Всеволодовича; на назві — «Слово о погибели Рускыя земли»; на згадці про «болѣзнь крестияном».

Але в цих аргументах закладені і суперечності, що позбавляють їх доказовості: Ярослав названий «ныняшним» при живому браті Юрії, який ще був під час написання твору великим князем Володимирським; «болѣзнь крестияном» — як видно з контексту, не нова, а ще від часу Ярослава Мудрого. А «погибель»? «Погибель» не означає лише «загибель, знищення, смерть». В. Даль фіксує, крім цих, ще й інші значення: «крайняа опасность; беда, напасть или пагуба»¹². В українській мові є теж ці значення, наприклад: «зігнутися у три погібелі»¹³. Було це значення і в руській мові. Так, у плачі Інгваря Інгоревича: «Меня единого оставиша в толице погибели. Про что аз преже вас не умрох?» В іншому місці цього ж плачу: «Почто аз не преже вас умрох, да бых не видѣл смерти вашея, а своея погибели»¹⁴. Цілком зрозуміло, що тут «погибель» — не «смерть», а, мабуть, «нещастя», «велике горе» тощо. Нарешті, з молитви Мономаха: «Спаси мя погибшаго»¹⁵.

Отже, «Слово о погибели» може бути витлумачене як твір про бідуння, напасті, нещастя, якими були розбрат і усобиці між князями. Автор мав намір красотам Руської землі протиставити «болѣзнь крестияном», що уживалася з легендарною могутністю Мономаха і бере свій початок ще від братовбивчих воен синів Володимира I¹⁶.

Як видно, задум автора був грандіозний, бо немає собі рівного в киево-руському письменстві. Навіть автор «Слова о полку Ігоревім» ставив перед собою дещо вужчу мету.

Зважаючи на роль, відведену Ярославу Всеволодовичу у «Слові о погибели», вважаємо не можливою появу твору у будь-якому місті Північно-Східної землі, де можновладним господарем був Юрій, великий князь Володимирський. Крім того, північні землі не зазнали будь-яких реальних бідуняв («погібелі») у домонгольський період — їх не потрясали часті усобиці князів. Де ж було написане «Слово о погибелі»?

«Слово о погибели» з'явилося в атмосфері тривоги за долю рідної землі. Проте, «Слово», присвячене Русі, могло з'явитися і за її межами. Припустимо, що воно було написане при «ныняшнем» Ярославі у Новгороді, який після Липицької битви 1216 р. дещо послабив свою залежність від Володимирського князя. І все ж Новгород не мав достатньо сил, щоб кинути такий виклик: поставити свого князя над господарем Володимирським. Усім була ще пам'ятна війна за старійшинство між синами Всеволода Велике Гніздо¹⁷.

Автор «Слова» бачить Руську землю: «Отсѣлѣ до угор и до ляхов, до чахов, от чахов до ятвязи, и от ятвязи до литвы, до нѣмечь, от нѣмечь до корѣлы...» і т. д. Якби він писав ці слова в Новгороді, то було б цілком природньо назвати спочатку землі, підвласні Новгороду Великому та найближчі до нього, а не сягати тисячу кілометрів до угорського, чеського і польського кордонів, не згадавши про сусідів —

¹² Владимир Даль. Толковый словарь великорусского языка, том. III, М., 1955, стор. 154.

¹³ Б. Грінченко. Словарь української мови, т. III, стор. 231.

¹⁴ «Изборник», стор. 356.

¹⁵ ПСРЛ, т. I, стор. 256.

¹⁶ Навіть у XIII ст. ще живий був спогад про ці трагічні події. У «Житії» Олександра Невського моляться перед битвою з німцями: «Помози ми господи, якоже... древне и прадеду моему Ярославу на акаянного Святополка» (Хрестоматия по древней русской литературе, составил Н. К. Гудзий, М., 1955, стор. 159).

¹⁷ ПСРЛ, т. IV, Новгородская пятая летопись, Петроград, 1917, стор. 185—198.

Корелу, Ятвягів, Литву та інші народи, що платили у свій час данину Новгороду¹⁸.

Розповідаючи про могутність Володимира Мономаха, ім'ям якого половці лякали дітей, якого боялися і литовці і німці та й сам імператор Візантії дари посилав, щоб Володимир не взяв Царягорода, автор, звичайно, не міг би все це сказати з Новгорода. Отже, «отселѣ» — то не з Новгорода. Єдине місто, звідки можливе таке історичне бачення — це Київ, «мати градомъ Руськымъ».

А. В. Соловйов, аналізуючи «Слово о погибели», писав, що автор міг почати писати «в Києві 1238 або 1240 р., може, в іншому місці, але в думці він і тоді переносився на київські гори...»¹⁹. Навряд чи можна погодитись не лише з датою, а й з оцим «в думці». Автор не потурбувався про уточнення «отселѣ», як Софоній Рязанець²⁰, отже, у нього не було цієї потреби. Він писав для читачів — киян, яких добре знав і які теж знали місцезположення своєї вітчизни серед інших народів і держав. До того ж, багатства землі Руської, описані автором, дають повну характеристику Київської, Чернігівської і Переяславської земель: діброви, поля, особливо виногради — все це картина південного краю.

Виникає питання: яким чином політична діяльність Ярослава Всеволодовича («ныняшняго Ярослава») пов'язана з Києвом, з Руською землею? Коли написане «Слово о погибели Рускыя земли»?

Відомо, що князь Ярослав почав свою діяльність у Руському Переяславі, куди його, малолітнього, прислав батько Всеволод Суздальський, якому у 1196 р. вдалося відновити своє право на отчину, «частку в Руській землі». У 1206 р. Ярослава виганяє з Переяслава Всеволод III Чермний²¹. Через деякий час Ярослав стає Переяславським князем, але уже на Півночі, у Переяславі Заліському. Новгород завдячує йому, і його старшому синові Олександру, названому Невським, своєю свободою і незалежністю від іноземців.

Сюди на Північ майже не доходив відгомін тих трагічних подій, які протягом довгого часу розігрувалися у власне Руській землі. Непомітним пройшов і 1235 рік, який Лаврентівський літопис охарактеризував лише двома словами: «Мирно бысть»²². Але Новгородський літопис зафіксував «Киевское взятие», бо у цих подіях взяв участь і Ярослав Всеволодович. Боротьба між Черніговом і Галичем за вплив на Київ закінчилася тим, що, використавши ситуацію, «сѣде на столѣ в Киевѣ Ярославъ Всеволодичъ»²³.

У Суздальському літопису під роками 1235 і 1236 є такий запис:

«Пришед князь Изяславъ Мстиславичъ с Половци а Михаилъ князь с Черніговци сынъ Всеволожь и взяша Киевъ. И князь Володимерь Рюриковичъ княживъ ту 10 лѣтъ и имше Половци его сведоша в землю свою и оттолъ взяша искупъ на немъ и отпустиша в Русь. И Изяславъ князь велікии и Мстиславичъ сѣде на столѣ в Киевѣ». Далі: «В лѣто 1236. Съде на столѣ в Киевѣ князь велікии Ярославъ Всеволодичъ. Того же лѣта погібе солнце по всей земли. А в Новѣгородѣ сидѣ на столѣ князь Александръ Ярославичъ»²⁴.

¹⁸ А. В. Соловйов слушно зауважив, що коли автор «наближається до Новгорода і Пскова, точність його зникає» (А. В. Соловьёв. Заметки к «Слову о погибели Рускыя земли». — ТОДРЛ, т. XV, М.—Л., 1958, стор. 94).

¹⁹ Там же, стор. 102.

²⁰ У «Задонщині»: «Въыдем на горы Киевския и посмотрим славнаго Непра и посмотрим по всей земли Руской» («Изборник», стор. 380).

²¹ ПСРЛ, т. I, стор. 416, 428.

²² ПСРЛ, т. I, стор. 460.

²³ ПСРЛ, т. IV, стор. 208.

²⁴ ПСРЛ, т. I, стор. 513.

Правда, як свідчить Галицько-Волинський літопис, Ярослав не зміг утримати Київ і віддав його Михайлу Чернігівському²⁵. Однак брат Юрія, князя Володимирського, був деякий час господарем у Києві²⁶.

Можливо, автор «Слова о погибели» вважав Ярослава Всеволодовича здатним внести спокій у Руську землю, вдихнути нову енергію. Адже князь був онуком настирливого у домаганні мети Юрія Довгорукого, правнуком знаменитого Мономаха, що об'єднував величезний рід Мономаховичів — південних, західних і північних князів. Так виник задум «Слова о погибели Рускыя земли».

Це сталося в один з найтрагічніших періодів: у 1235 р., коли Київ був підданий насиллю і грабежу. Половці завдали йому страшного безчестя: взяли в полон великого князя Володимира Рюриковича з княгинєю і відвели у свої вежі. Місто було зруйноване, половці повернулись з великою кількістю бранців і багатством.

Тому не виключено, що кияни з радістю вітали прихід Ярослава Всеволодовича, мужнього князя, відомого своєю успішною боротьбою проти чужинців. «Слово» було породженням не лише пережитого безчестя, а й світлих надій і рішимості народу перебороти лихоліття.

Отже, фрагмент, який дійшов до нас, був написаний у Києві не пізніше осені 1235 р., коли у автора була ще певність, що Ярослав Всеволодович втримається на великому князюванні²⁷. Саме ця обставина і дозволила авторові поставити «ныняшняго Ярослава» поряд із найвидатнішими великими князями Київськими — Ярославом Мудрим і Володимиром Мономахом²⁸. Адже Ярослав Всеволодович став незалежним від свого брата Юрія і займав становище, яке, за традицією, давало йому політичну зверхність над усіма іншими князями.

«Слово о погибели Рускыя земли» — переконливе свідчення того, що і в 30-х роках XIII ст., напередодні татарського нашествия, Київ не втрачав ролі об'єднавчого політичного центру, що володіння київським столом давало великі переваги, бо нові центри — на заході і північному сході — ще тільки встановлювались. Правда, в той час вплив Києва на Володимиро-Суздальську землю і Новгород був уже хіба що психологічний. На півдні ж збирання земель поза Києвом було немислиме.

Тема «Слова о погибели» зближує його з «Словом о полку Ігоревім» і є водночас дальшим розвитком ідеї вітчизни, ідеї внутрішньої єдності народу.

²⁵ ПСРЛ, т. II, стор. 777.

²⁶ За В. М. Татищевим (т. III, стор. 230), Ізяслав Мстиславович Смоленський по згоді з Ярославом Всеволодовичем сів у Києві на престолі 10 квітня 1236 р. Очевидно, похід Ярослава на Київ міг відбутися влітку або ранньою осінню 1235 р., бо жоден князь не наважився б вести велику рать в дощі, бездоріжжям з Новгорода до Києва. До того ж новгородці після взяття Києва повернулись додому. Отже, Ярослав Всеволодович вперше міг перебувати на великому престолі Київському з осені 1235 р. до квітня 1236 р.

²⁷ Можливо, поступившись Києвом Ізяславу Мстиславовичу в 1236 р., Ярослав пізніше закріпився на Київському престолі. У М. С. Грушевського знаходимо, що Ярослав прибув після смерті брата у зруйнований Володимир з Києва (М. С. Грушевський. Історія України—Руси, т. II, Львів, 1905, стор. 249). У «Житії» Олександра Невського розповідається про прихід у 1240 р. шведів на Новгородську землю. Сталося це так несподівано, що в Олександра не було часу «послати ко отцу во градъ Киевъ уже быша приближися ратнім...» (Хрестоматія по древней русской литературе, стор. 157). Отже, Ярослав міг бути на Київському престолі і пізніше, але, очевидно, «Слово о погибели» було написане під безпосереднім враженням розгрому Києва у 1235 р.

²⁸ Цей настрій співця чудово відображено в словах: «Нам кажется что певец считает Ярослава великим князем киевским, прямым наследником его великих предков» (А. В. Соловьев. Назв. праця, стор. 82). Можна лише додати, що не тільки вважає київським князем, а й говорить про Ярослава — тодішнього Київського великого князя.

Замітки

В. П. ШКУРА

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ МОЛОДИХ РОБІТНИКІВ У 1951—1955 рр.

Основоположники марксизму-ленізму вчать, що безкласове суспільство можна побудувати тільки свідомою працею мільйонів людей, пройнятих високою ідейністю, глибоким розумінням своєї ролі в соціальному перетворенні світу.

Слідуючи цим настановам, партія турбується, про те, щоб всі трудящі, і в тому числі молодь, були теоре-

тично озброєні. У своїй повсякденній роботі по вихованню молодого покоління вона керується марксистським положенням про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства. «Найбільш передові робітники,— писав К. Маркс,— цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу, і, значить, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»¹.

Роль молодого покоління в соціалістичному і комуністичному будівництві визначено в історичній промові В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ. «Завдання Спілки молоді,— говорив Володимир Ілліч,— поставити свою практичну діяльність так, щоб; навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись, ця молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в ній бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів»².

Партійні організації України у досліджуваній період вдосконалювали форми і методи ідеологічної роботи серед робітничої молоді. Значне місце в її ідейно-політичному вихованні належало системі комсомольської політичної освіти. Вона складалася з трьох ступенів, відповідно до рівня освіти молоді. Основою політосвіти були політичні гуртки і політичні школи. У 1953/54 навчальному році в них навчалось близько 1400 тис. юнаків і дівчат³, тоді як у 1951—52 навчальному році — 915 309 слухачів⁴.

Партійні комітети подавали значну допомогу комсомольським організаціям у забезпеченні мережі політичної освіти пропагандистськими кадрами, з числа кращих комуністів у 1953—54 навчальному році в мережі комсомольської політичної освіти працювало 44 900 пропагандистів, з них 22 184 кандидати і члени КПРС, 7646 чол. мали вищу освіту, 34 851 — незакінчену вищу і середню⁵.

Серед пропагандистів виросло чимало вихователів робітничої молоді. На високому ідейно-теоретичному рівні проводив заняття в початковому політгуртку мартенівського цеху Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Леніна пропагандист т. Комаровський. В своїх лекціях

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 193.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 254.

³ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968, стор. 460.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, од. зб. 1757, арк. 83.

⁵ Там же, оп. 17, од. зб. 314, арк. 17.

він теоретичні питання тісно пов'язував з життям, з практичними завданнями заводу. Політичний ріст слухачів сприяв підвищенню їх виробничого рівня. Так, слухач гуртка М. Орел прийшов працювати на заводі підручним сталевара, після закінчення школи ФЗУ. Навчаючись в гуртку, він успішно поєднував своє навчання з виробництвом. М. Орел вступив в члени КПРС, став бригадиром передової комсомольсько-молодіжної бригади⁶.

Велика увага приділялася організації самостійної роботи молоді над підвищенням теоретичного рівня. В Харківській області в 1954—55 навчальному році навчалось 4603 юнаків і дівчат. На допомогу їм було організовано постійно діючі лекторії з основ марксизму-ленінізму⁷.

У Дніпропетровській області кількість самостійно вивчаючих основи марксизму-ленінізму зросла з 1179 чол. в 1951—52 навчальному році до 6814 чол. в 1954—55 навчальному році, у Запорізькій відповідно з 1825 чол. до 6889 чол. Для надання методичної допомоги юнакам і дівчатам в оволодінні марксистсько-ленінською теорією, партійні організації виділяли досвідчених консультантів⁸. Всього в республіці кількість самостійно вивчаючих основи марксизму-ленінізму зросла з 37 763 чол. в 1951—52 навчальному році до 152 542 чол. в 1954—55 навчальному році⁹.

Важливою ланкою в ідейно-політичному вихованні молодих робітників була лекційна пропаганда. Партійні організації вели систематичну роботу по збільшенню кількості і підвищенню якості лекцій. Заслугує на увагу досвід проведення лекційної пропаганди серед молодих виробників Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе. З січня по жовтень 1953 р. тут було прочитано для молоді 390 лекцій на суспільно-політичні теми. Особливий інтерес викликали лекції на тему: «Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства», «Моральний образ молодої радянської людини»¹⁰ та ін. Партійні організації Дніпропетровської і Запорізької областей організували для молоді у 1953 р. відповідно 10 500 і понад 5 тис. лекцій і доповідей¹¹.

Значне місце в лекційній пропаганді серед молоді приділялося читанню лекцій по циклах. Так, для молоді Запоріжжя було організовано циклове читання лекцій на теми «Всі шляхи ведуть до комунізму», «Бойовий шлях Ленінського комсомолу» та ін., у Дніпропетровську проходилися міські молодіжні читання по комуністичному вихованню молоді¹².

Чільне місце в лекційній пропаганді відводилося постійно діючим кінолекторіям, які працювали на багатьох промислових підприємствах республіки. Так, на «Запоріжсталі» діяв кінолекторій «Про життя й діяльність В. І. Леніна», на ХТЗ ім. Орджонікідзе — «Про комуністичне виховання молоді»¹³ та ін. У Дніпропетровську їх працювало — 30, у Харкові — 15, в Запоріжжі — 10¹⁴.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 17, од. зб. 334, арк. 46.

⁷ Там же, од. зб. 330, арк. 124.

⁸ Там же, од. зб. 318, арк. 178, 205, 212; од. зб. 330, арк. 24, 51.

⁹ Там же, оп. 6, од. зб. 1757, арк. 83; оп. 17, од. зб. 330, арк. 153.

¹⁰ «Темп» (орган парткому, дирекції, завкому та комітету ЛКСМУ Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе), 23 вересня, 14 листопада 1953 р.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 17, од. зб. 331, арк. 25, 61.

¹² Там же, од. зб. 333, арк. 199; од. зб. 338, арк. 21.

¹³ Там же, од. зб. 327, арк. 13; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 87, оп. 1, од. зб. 603, арк. 72.

¹⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 17, оп. 12, од. зб. 113, арк. 13; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 17, од. зб. 8, арк. 21; Партархів Запорізького обкому КП України, стор. 17, оп. 1, од. зб. 1114, арк. 38.

Значну роль в ідейно-теоретичному озброєнні робітничої молоді відігравали теоретичні конференції, присвячені працям В. І. Леніна. З ініціативи комсомольської організації Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Леніна, яку підтримав Ленінський РК ЛКСМУ міста, молодь підприємств та будов міста проводила теоретичні конференції, присвячені промові В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу «Завдання спілок молоді». На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського в роботі такої конференції взяло участь понад 650 молодих робітників. Юнаки і дівчата з великим інтересом ознайомилися з ленінським документом, розповіли, як вони виконують заповіді Ілліча, як вчать, підвищують свою кваліфікацію, продуктивність праці¹⁵. У Ленінському районі міста 1951 р. відбулось 37 теоретичних конференцій з цього питання, в роботі яких взяло участь 3700 юнаків і дівчат¹⁶.

Широкою популярністю серед робітничої молоді користувалися теоретичні і читацькі конференції, присвячені історії Ленінського комсомолу. Так у роботі теоретичної конференції з історії Ленінського комсомолу, організованої Дніпродзержинським міським комсомолу у березні 1952 р., взяло участь понад 200 молодих передовиків виробництва¹⁷.

Читацькі конференції, присвячені славній історії Ленінського комсомолу, міцно ввійшли в практику роботи комітету комсомолу Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Леніна. На конференції на тему «Героїчний шлях комсомолу» з доповідями виступали молоді робітники В. Кухаренко, Р. Михалина, І. Динін, П. Хромов та ін.¹⁸

Ідейно-політичному вихованню робітничої молоді сприяли тематичні вечори, на яких виступали кадрові робітники, передовики виробництва. Цікавими були тематичні вечори «Праця — справа честі, доблесті й героїства», «Про моральний образ молодого радянського людини» та ін. на харківському заводі «Серп і молот»¹⁹, «Ти на подвиг кличеш, комсомольський квиток», «Працею своєю славим Вітчизну свою» та ін. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського²⁰.

Серед значного арсеналу ідейного гартування молодих робітників важливу роль відігравало уміле використання славних революційних, бойових і трудових традицій нашої партії і народу. В. І. Ленін писав, що революційні традиції робітничого класу повинні бути нам «маяком в справі виховання нових поколінь борців»²¹, він звертав увагу комуністів на спадковість у вихованні робітничої молоді і закликав «розвивати традиції великої революційної боротьби, наполегливо і неухильно підготовляючи чимраз ширші і свідоміші маси борців з молодих поколінь робітничого класу»²².

Керуючись ленінськими настановами, партійні організації виходили з того, щоб наша молодь взяла в спадщину від старших поколінь глибокі комуністичні переконання, безмежну відданість соціалістичній Батьківщині, своєму народові, справі Комуністичної партії. Вони

¹⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 395, оп. 1, од. зб. 225, арк. 43; «Ударник» (орган парткому, завкому металургів і дирекції заводу ім. Петровського), 22 вересня 1951 р.

¹⁶ «Комсомольская правда», 9 жовтня 1951 р.

¹⁷ «Дзержинець» (орган Дніпродзержинського міського партії і міської Ради депутатів трудящих Дніпропетровської області), 2 квітня 1952 р.

¹⁸ «Ленинец» (орган парткому, завкому профспілки і дирекції заводу ім. Леніна), 25 червня 1955 р.

¹⁹ «Сталинское племя», 15 липня 1952 р.

²⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 395, оп. 1, од. зб. 305, арк. 27.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 46.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 228.

організовували зустрічі з представниками старшого покоління, ветеранами революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, новаторами виробництва.

Так, на Харківському тракторному заводі ім. Орджонікідзе перед молодими робітниками з спогадами виступали учасники збройного повстання на броненосці «Потемкин» у 1905 р. тт. Старцев-Шишкар'єв і Шевченко, учасник штурму Зимового Палацу О. І. Донський²³ та інші.

Особливо хвилюючими були зустрічі молоді з людьми, які зустрічалися з В. І. Леніним. З великим захопленням слухала молодь Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського розповіді машиніста сортопрокатного цеху А. Соловйова, колишнього машиніста легендарного крейсера «Аврора», про зустріч В. І. Леніна на Фінляндському вокзалі, про роботу II Всеросійського з'їзду Рад, на якому він був делегатом, про штурм Зимового Палацу²⁴.

З цікавими розповідями про подвиги радянських людей в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн перед молодими металургами «Запоріжсталі» виступали учасники громадянської війни т.т. Бородін, Суботін, Шарковський, учасник Великої Вітчизняної війни, Герой Радянського Союзу т. Калінін²⁵.

Вихованню молодих робітників на революційних, бойових та трудових традиціях партії і народу сприяли шефські зв'язки з військовими частинами і кораблями військово-морського флоту. Тісні, дружні зв'язки встановились між молодими металургами «Запоріжсталі» і воїнами однієї з військових частин Київського військового округу. Металурги бували в гостях у воїнів, знайомилися з їх життям та бойовим навчанням, розповідали про свої трудові успіхи²⁶.

Багаторічна дружба зв'язувала молодь Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе з військовими моряками Балтійського і Чорноморського флотів. Щороку радо зустрічала молодь заводу делегації військових моряків. Гості знайомилися з працею, життям та культурним відпочинком тракторобудівників, зустрічалися з передовиками виробництва²⁷.

Позитивне значення мали також зустрічі молоді з ветеранами праці, новаторами виробництва. На Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського цікавими були зустрічі, на яких виступали робітники, новатори виробництва т.т. Кириєнко, Лобко, Цибулько. Вони розповіли про тяжке життя молоді в умовах царської Росії і життя після Великої Жовтневої соціалістичної революції²⁸.

Важливе місце в роботі серед робітничої молоді займало виховання її в дусі пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін неодноразово вказував на те, що партійні організації «повинні... вести інтернаціоналістське виховання мас...»²⁹.

Виступаючи на нараді комуністичних і робітничих партій у Москві 7 червня 1969 р., Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслив, що нинішній етап будівництва комунізму вимагає дальшого поліпшення роботи, «зв'язаної з вихованням радянських людей в дусі радян-

²³ «Темп», 24 травня 1952 р., 19 лютого 1955 р.

²⁴ «Ударник», 7 листопада 1955 р.

²⁵ «Днепровский металлург» (орган парткому, завкому профспілки і управління заводу «Запоріжсталь»), 2 серпня 1953 р., 7 липня 1955 р.

²⁶ «Ленинское знамя» (орган Київського військового округу), 16 березня 1955 р.

²⁷ «Темп», 25 лютого 1951 р., 27 квітня 1955 р.

²⁸ «Знамя Дзержинки» (орган парткому, завкому металургів, дирекції заводу ім. Дзержинського), 5 листопада 1954 р.; «Дзержинець», 8 листопада 1954 р.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 327.

ського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до ідеології націоналізму і расизму»³⁰.

Партійні організації проводили різноманітну роботу по вихованню молодих виробничників в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Вони організовували вечори дружби й зустрічі молодих робітників з студентами соціалістичних країн, що навчалися у вузах республіки, а також з молодіжними делегаціями соціалістичних країн.

Діяльність партійних організацій по ідейно-політичному вихованню робітничої молоді у досліджуваний період була спрямована на удосконалення форм і методів цієї роботи, на виховання у робітничої молоді глибокої ідейної переконаності, вірності комуністичним ідеалам, революційним, бойовим і трудовим традиціям партії і робітничого класу, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

³⁰ Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за пове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 43.

В. М. КАБУЗАН

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ
У ДАЛЕКОСХІДНИЙ КРАЙ
В 1850—1916 рр.

Історія заселення Далекого Сходу в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. все ще недостатньо вивчена. В існуючих дослідженнях, як правило, висвітлюються тільки окремі аспекти цього досить складного процесу й до того ж лише за окре-

мі невеликі відрізки часу. Особливо слабо розроблено питання про національний склад переселенців, які прибули до Амурської й Приморської областей. Однак, наявні дані про губернії, з яких вони вибули, дають змогу, принаймні в загальних рисах, висвітлити цю проблему.

В історичній літературі є факти про хід заселення Далекого Сходу з зазначенням конкретних районів, звідки приїхали українці. З цього приводу цінними є дослідження М. І. Венюкова, Г. Ю. Грум-Гржимайла і Ф. Ф. Буссе.

Процес заселення краю в перші роки після включення його до складу Росії (1858—1869 рр.) вивчав М. І. Венюков. Він переконливо показав вирішальну роль у цьому сибірських губерній, і, в першу чергу, Забайкалля¹.

Г. Ю. Грум-Гржимайло докладно вивчав хід заселення й господарського освоєння Амурської області в 1857—1893 рр.² Хоча автор і не ставив своїм завданням визначити національний склад прибулих, наведені ним конкретні дані дають змогу зробити чимало цікавих спостережень. Зокрема, можна вказати на важливу роль Лівобережної України і, особливо Полтавської губернії, в справі колонізації Приамур'я у 80-х — на початку 90-х рр. ХІХ ст.

Ф. Ф. Буссе проаналізував хід заселення Південно-Уссурійського краю Приморської області в 1883—1893 рр.³ Він показав вирішальну

¹ М. І. Венюков. Состав населения Амурского края.— «Известия Российского Географического Общества», т. VII, Спб., 1871, стор. 387—396; його ж. Воспоминания о заселении Амура в 1857—1858 гг.— «Русская старина», січень 1879 р., стор. 81—112; лютий, стор. 267—304.

² Г. Е. Грум-Гржимайло. Описание Амурской области, Спб., 1894.

³ Ф. Ф. Буссе. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883—1893 гг. Спб., 1896.

роль Лівобережної України і, в першу чергу, Чернігівської губернії в справі колонізації Примор'я в 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст.

На жаль, ніхто з цих дослідників не ставив своїм завданням визначити національний склад новоселів. Мало відомостей з цього питання і в літературі за 90-і рр. XIX — початок XX ст.⁴

У зв'язку з цим становлять інтерес визначення питомої ваги та загальної чисельності українського населення, що переселилося на Далекий Схід протягом 1850—1916 рр., і показ реального вкладу українського народу в справу заселення краю.

Прагнучи досягти цієї мети, автор використав переважно архівні джерела: матеріали адміністративно-поліцейських обчислень (звіти та огляди губернаторів Амурської й Приморської областей); офіційні дані Переселенського управління Міністерства внутрішніх справ про чисельність, місця виходу й прибуття переселенців тощо. Оскільки переважна більшість населення Лівобережної й Правобережної України та Новоросії становили українці, можна вважати, що переселенці звідси також були українцями.

Заселення й господарське освоєння Далекого Сходу розпочалося з 1850 р. До 1883 р. приїздили сюди переважно жителі сусідніх сибірських губерній. Протягом 1850—1882 рр. з Нерченської області прибуло 17 827 козаків (особи обох статей), що становило 28,38% всіх новоселів. Тут були й вихідці з Полтавської, Харківської й Таврійської губерній, однак їх загальна кількість була незначною.

У 50—70-х рр. XIX ст. переселенці з території Лівобережної України брали активну участь у заселенні Північного Кавказу й Новоросії, а Правобережна Україна не відігравала будь-якої помітної ролі в переселенському русі. Так, наприклад, з Полтавської губернії протягом 1861—1876 рр. виселилось 6430 сімей, з них 34,7% виїхали до Новоросії, 50,2% — на Кавказ і тільки 7 родин — до Сибіру й на Далекий Схід⁵.

Становище змінилось з 1883 р. Генерал-губернатор Східного Сибіру Д. Анучин у 1882 р. запропонував для прискорення заселення Південно-Уссурійського краю переселенцями з Європейської Росії організувати перевезення селян морем за державний кошт⁶. 1883 р. через Одеський порт до Південно-Уссурійського краю вибула перша партія новоселів.

Міністерство внутрішніх справ при виборі районів виселення віддавало перевагу губерніям Лівобережної України, де в ті роки, внаслідок високої питомої ваги поміщицького землеволодіння, зокрема в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях, а також скорочення розмірів селянських наділів у зв'язку з природним приростом населення, збільшилось малоземелля й посилилось аграрне перенаселення. Бралось до уваги й те, що Лівобережна Україна була порівняно близькою до південних портів територією, не мала розвинутої промисловості, а, отже, не могла дати знедоленому селянству надійних джерел існування.

1 червня 1882 р. були опубліковані спеціальні правила про казенно-коштне переселення до Південно-Уссурійського краю, відповідно до яких з Європейської Росії мали щорічно переселятися 250 селянських сімей⁷.

Крім казеннокоштного, у 80—90-х рр. здійснювалось своєкоштне переселення селян на Далекий Схід. Для заохочення 26 січня 1882 р.

⁴ Приамурье. Факты, цифры, наблюдения, М., 1909.

⁵ Переселение из Полтавской губернии с 1861 г. по 1 июля 1900 г., вып. I, Полтава, 1900, стор. 12.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1284, оп. 194, спр. 57, арк. 11—12.

⁷ Там же, ф. 394, оп. 1, спр. 45, арк. 259.

було видано правила, що фактично повторювали правила 1861 р.⁸ За цим законом переселенці звільнялись від рекрутської повинності протягом 10 наборів. Крім того, вони назавжди звільнялись від подушного податку і тільки після 20-річного строку повинні були платити поземельний податок.

1884 р. багато селян бажали переселитися на Далекий Схід за власний рахунок. Тому з 1886 р. казеннокоштне переселення було замінене своєкоштным. Дозвіл на переселення надавався тепер тільки порівняно забезпеченим селянам. Кожна сім'я мала привезти з собою не менш 600 крб. і придбати на новому місці все необхідне⁹. Таким чином, царизм надавав право на переселення тільки заможним верствам селянства, бо йому не хотілося позбавити поміщиків Європейської Росії дешевої робочої сили.

За даними Центрального державного історичного архіву СРСР¹⁰, протягом 1883—1905 рр. на Далекий Схід переселилися 166 384 особи обох статей. З них на губернії України припадало 109 510 чол., або 65,82%. Найбільше прибуло з Лівобережної України — 65 957 чол. Правобережна Україна (переважно Київська губернія) дала 30 470, Новоросія — 13 083 чол.

Характерно, що у 1883—1892 рр. Україна дала 68,25% всіх переселенців, 1893—1902 рр. — 63,09%, а на початку ХХ ст. (1903—1905 рр.) — 80,85%.

Амурська область приймала новоселів, що приїздили сухопуттям і без державної допомоги. Питома вага українського населення тут була значно нижчою, ніж у сусідній Приморській області, й становила 47,85% загального числа жителів, які прибули в область протягом 1883—1905 рр. (32 371 особа обох статей). У 1893—1902 рр. процент знизився (45,63%), але в 1903—1905 рр. значно зріс і дорівнював 66,8%. Однак у цілому за зазначений період вихідці з України не становили половини загальної кількості всіх переселенців. Показово, що здебільшого українці прибували на Амур з Полтавської губернії (20 884 чол., або 64,51% всіх українських новоселів і 30,87% всіх прибулих селян в область). Участь інших губерній України в справі заселення Приамур'я була порівняно скромною: Харківська губернія дала 1351, Чернігівська — 1187, Київська — 977, Подільська — 1013, Катеринославська — 1876 осіб обох статей.

Переселенський рух з території Лівобережної України був найактивнішим у 1883—1844, 1894—1895 і 1901—1903 рр. Різке зниження його, коли кількість прибулого на Амур населення обчислювалась кількома десятками чоловік, спостерігалось у 1886—1887, 1890—1891, 1897—1899 і 1904—1905 рр. Найбільше переселенців приїздило, як правило, у неврожайні роки.

Правобережна Україна (Київська та Подільська губернії) давала порівняно незначні партії новоселів тільки з 1900 р. Волинська губернія не брала участі в цьому процесі. Новоросійські губернії помітну роль у заселенні Приамур'я почали відігравати з початку ХХ ст.

Трохи інша картина спостерігалась у засвоєнні Приморської області. До 1903 р. сюди прибувала досить значна частина переважно з губерній, близьких до Одеси. Всього з 1883 по 1905 рр. сюди переселилось з України 77 139 осіб обох статей, або 78,13% новоселів. Питома вага українців ніколи не була нижчою за 75%. Отже, можна твердити, що у

⁸ П. Ф. Унтербергер. Приморская область. 1856—1898 гг. Очерк, Спб., 1900, стор. 72.

⁹ П. Головачев. Россия на Дальнем Востоке, Спб., 1904, стор. 69.

¹⁰ ЦДІА СРСР, фонди 1263, 1265, 1273, 1276, 1281, 1282, 1284, 1292, 1295, 1315.

80-х роках XIX ст. і на початку XX ст. Примор'я (головним чином, Південно-Уссурійський край) заселялось і освоювалось вихідцями з України, переважно з Чернігівської (24 812 чол., або 25,13% всіх новоселів) і Полтавської (17 194 або 17,41%) губерній Лівобережжя, яке за цей час дало 42 535 чол., або 43,08% всіх переселенців (55,14% всіх вихідців з України).

Спочатку (1883—1888 рр.) до Південно-Уссурійського краю приїздили переважно селяни з Чернігівської губернії. З 1889 р. став помітним також приплив селян з Полтавської губернії, яка з 1893 р. в окремі роки (1893—1894, 1898, 1901—1903) навіть випередила Чернігівську.

Слід відзначити, що переселення з Київської губернії розпочалося тільки 1896 р., але вже наступного 1897 р. вона виходить на перше місце і стійко утримує його до кінця розглядуваного періоду, давши за 1883—1905 рр. 27 291 чол. (27,64% загальної кількості переселенців).

Успішне освоєння Далекого Сходу привело до того, що в 1900 р. уряд скасував правила 1861 р., на основі яких здійснювалась колонізація краю протягом усієї другої половини XIX ст.

22 червня 1900 р. царський уряд затвердив нові «Тимчасові правила для утворення переселенських дільниць в Амурській та Приморській областях»¹¹. На їх основі з 1 січня 1901 р. замість 100-десятинного родинного наділу переселенці одержували на кожну душу чоловічої статі не більше 15 дес. придатної землі. Нові правила поставили переселенців XIX ст. у привілейовані умови порівняно з новоселами початку XX ст.

Незважаючи на це будівництво Сибірської залізниці, а також зростання обезземелювання селянства у Європейській Росії привели до збільшення кількості селян, які їхали на Далекий Схід, навіть при умові дії нових правил. 1902 р. була відкрита Китайсько-Східна залізниця, що з'єднала Приморську область з усією країною суцільним рейковим шляхом. Це поставило Примор'я в особливо сприятливі для заселення умови¹².

У 1906—1916 рр., тобто в період проведення століпінської реформи, темпи заселення й господарського освоєння Далекого Сходу ще більше зросли. Право на переселення одержували вже й незаможні верстви селянства, бо царський уряд свідомо заохочував переведення сільської бідноти на окраїни держави. За допомогою переселення таких категорій селянства поміщики Росії прагнули згладжувати гостроту малоземелля у центральних губерніях і зміцнити землеволодіння куркулів за рахунок наділів тих, що виїздили.

Протягом 1906—1916 рр. освоювались, головним чином, Південно-Уссурійський край Приморської області та Амурська область. Але одночасно з цим збільшувалась кількість новоселів у Хабаровській і навіть північній — Удській окрузі Приморської області.

Всього протягом 1906—1916 рр. на Далекий Схід прибуло (без урахування тих, які повернулися) 259 522 особи обох статей, що дорівнювало 53,1% усіх переселенців 1850—1916 рр. Це свідчить про різке зростання темпів заселення Приамур'я та Примор'я на початку XX ст. у період дії століпінської аграрної політики. Українські переселенці становили в цьому числі 166 787 осіб обох статей або 64,27%. Характерно, що саме у 1906—1916 рр. сюди прибула велика група вихідців з України (60,42% всіх переселенців 1850—1916 рр.). Як і в попередній період, більшість з них була з Лівобережжя (84 116 осіб обох статей або

¹¹ Обзор земледельческой колонизации Амурской области. Благовещенск, 1913, стор. 126.

¹² Материалы по обследованию крестьянских хозяйств Приморской области. Старожилы-стодесятишники, т. III, Саратов, 1912, стор. XXXI.

32,41% всіх переселенців періоду 1906—1916 рр.). Правобережжя дало 61 206 (23,58%), Новоросія — 21 461 чол. (8,28%). Однак, незважаючи на збільшення новоселів-українців у порівнянні з попереднім періодом (у 1883—1905 рр.— 109 510), питома вага їх знизилася з 65,82% до 64,27%. Сталося це тому, що на Далекий Схід прибували люди буквально з усіх губерній Росії.

Внаслідок припливу населення з Європейської Росії й Сибіру питома вага українців і росіян на Далекому Сході з 1906 по 1914 р. підвищилася з 75,98% до 81,89% (з 382 558 до 776 678 осіб обох статей, у тому числі по Амурській області — з 142 369 до 288 063 і по Приморській — з 240 189 до 488 613 осіб).

Всього в ці роки до Амурської області прибуло 64 169 чол. з України, що становить 69,77% всіх переселенців.

Як і раніше, основна маса прибула з Лівобережної України (35 825 чол. або 38,95% всіх переселенців). На частку Правобережної України лишилось 14 085 чол. (15,31%), а Новоросії — 14 259 чол. (15,5%). Найбільше припадало на Полтавську губернію (21 163 чол. або 23,01%), на другому місці була Київська губернія (8 764 чол.), за нею — Харківська (7 816 чол.), Чернігівська (6 846 чол.), Подільська (5 314) і т. д.

Найбільша кількість селян виїхала на Далекий Схід з Лівобережної України в перші роки розглядуваного періоду (1907 р.— 4 915, 1908 р.— 3 729, 1909 р.— 6 432, 1910 р.— 7 568 осіб обох статей), що можна поставити в прямий зв'язок з рядом неврожайних років у Європейській Росії. У 1911—1913 рр. темпи переселенського руху знизилися (1911 р. виїхало 1133, 1912 р.— 1060, 1913 р.— 2802 чол.). Але знову зростають у 1914 р. (прибуло 7 074 чол.), незважаючи на врожайний рік, що було наслідком відкриття руху по Амурській залізниці.

Приморська область у 1906—1916 рр. заселялась в основному за рахунок вихідців з України. Із загальної кількості прибулих (167 547 чол.) українці становили 102 618 (61,25%). Порівнюючи ці дані з цифрами 1888—1905 рр., можна помітити, що питома вага українських переселенців зменшилася на 16,89% при зростанні абсолютної кількості з 77 до 103 тис. чол.

Як і раніше, більшу частину переселенців дало Лівобережжя (48 291 чол. або 28,07% усіх прибулих до краю), але питома вага його порівняно з періодом 1883—1905 рр. знизилась на 19,21%. Особливо зменшилося його значення після 1908 р. Виїхало з цього району 1907 р. 23 567, а в 1908 р.— 9700, 1909 р.— 4623, 1910 р.— 2670 чол. і т. д.

Чернігівська губернія по-старому посідала перше місце за кількістю прибулих з неї до Примор'я, питома вага її трохи знизилась (з 25,13% у 1883—1905 рр. до 21,57% у 1906—1916 рр.) при збільшенні новоселів з 24 812 до 36 147 чол.

Більшу участь у заселенні Примор'я у цей період бере Правобережна Україна (у 1883—1905 рр. з неї виїхало 28 480, а в 1906—1916 рр.— 47 125 чол.), що майже догнала Лівобережну. Як і раніше, мало виїздило з Харківської губернії. Характерно, що поряд з Київською, значну роль в цьому процесі почали відігравати Волинська та Подільська губернії.

Зменшується протягом 1906—1916 рр. значення Новоросії у заселенні Примор'я. Хоча кількість переселенців звідси збільшилась з 612 до 7202 чол., але питома вага знизилась з 6,2 до 4,3%.

Таким чином, всього у другій половині XIX — на початку XX ст. (1850—1916 рр.) на Далекий Схід переселилось 488,7 тис. осіб обох статей, з них на долю вихідців з губерній України припадає 276,3 тис. чол., або 56,54% всіх новоселів. За цей час російсько-українське

населення з 3 тис. зросло до 748,3 тис. Ці дані свідчать про те, що українці становили 49,7% від новоселів Амурської області і майже 60% — Приморської області. Отже, український народ відіграв величезну роль у справі заселення й господарського освоєння Далекого Сходу.

Переважаюча більшість українців вийшла з Чернігівської, Полтавської і Харківської (Лівобережжя) та Київської (Правобережжя) губерній, які разом дали 78,4% вихідців з України. На першому місці Чернігівська губернія (дала 24,97% — 68 992 чол.). Слідом за нею йдуть Київська (24,14% — 66 709 чол.), Полтавська (24,14% — 66 703 чол.) і Харківська (5,2% — 14 381 чол.).

Цікаво, що на частку трьох губерній Лівобережної України припало більше половини тих, хто оселився на Далекому Сході (150 076 чол. або 54,82% загальної кількості). Спостерігалось і таке: селяни, які залишали Лівобережну Україну, осідали у Західному Сибіру, на Північному Кавказі і Казахстані. Так, з Полтавської губернії за далеко неповними даними у 1858—1914 рр. вийшло 414 тис. переселенців, а на Далекому Сході оселилося 66,7 тис. або 16,12%¹³. З Харківської губернії виїхало 194 тис. чол., а на Далекий Схід прибуло тільки 14,3 тис., або 7,43%¹⁴.

Приамур'я й Примор'я найбільше приваблювали селян Київської губернії. 1890—1914 рр. з губернії виїхало 209 тис. осіб обох статей¹⁵, з яких на Далекому Сході оселилось 66 709 чол. або 31,97%. Хоча з губернії почали виїздити поселенці тільки з кінця 80-х років XIX ст., її роль у справі колонізації Далекого Сходу не поступається губерніям Лівобережної України.

Така стисла історія української колонізації Приамур'я й Примор'я у другій половині XIX — на початку XX ст.

¹³ Переселения из Полтавской губернии с 1861 г. по 1 июля 1900 г., вып. I, Полтава, 1900, стор. 1—2, 12, 21—22; вып. II, 1894—1901 гг., Полтава, 1905, стор. 52; ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 755, арк. 1—130.

¹⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 755, арк. 1—130.

¹⁵ Там же с.

А. З. БАРАБОЙ Богдан Хмельницький по-різному
ЧОМУ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ титулувався в своїх універсалах і
САМОТИТУЛУВАВСЯ ПО-РІЗНОМУ? дипломатичному листуванні. Перші
звернули на це увагу упорядники
другого тому збірника документів
і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией»¹. Торкнувся цього
питання також І. П. Крип'якевич у своїй монографії «Богдан Хмельницький»². Упорядники збірника «Документи Богдана Хмельницького»
І. Л. Бутич та І. П. Крип'якевич відзначали, що, коли Україна перебувала
під владою Польщі, Богдан Хмельницький титулувався «гетьман з Військом
його королівської милості Запорозьким», після розриву з Польщею —
«гетьман з Військом Запорозьким», а після возз'єднання України
з Росією — «гетьман Війська його царського величества Запорозького»³.
Ф. П. Шевченко встановив, що більше половини листів періоду визвольної
війни 1648—1654 рр. Б. Хмельницький підписав «гетьман з Військом

¹ Воссоединение Украины с Россией (далі — Воссоединение...), т. II, М., 1954, стор. 497.

² І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 406.

³ Документи Богдана Хмельницького (далі — Документи...), К., 1959, стор. 17.

Запорозьким» (або «гетьман Війська Запорозького» або «гетьман з усім Військом Запорозьким»); приблизно чверть листів (адресовані королю та польським сановникам) він підписав «старший Війська його королівської милості Запорозького», а пізніше — «гетьман Війська й. к. м. Запорозького»; 13 листів підписано «Богдан Хмельницький, рука власна», один — «Богдан Хмельницький»; в листах до володарів Трансільванії, Криму, Швеції Хмельницький титулувався «гетьман з Військом Запорозьким», а в 16 документах (збереглися як копії) — немає підпису⁴.

Але зазначені дослідники ставили завданням висвітлити чимало важливих загальних питань історії визвольної війни і тому не могли приділити досить уваги вузькому питанню про самотитулування Б. Хмельницького в кожному з 422 документів, що дійшли до нас. Роздуми над титулами Б. Хмельницького в його документах і над політичними подіями та умовами часу їх складання дають матеріал для деяких спеціальних міркувань.

Перший лист до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р., в якому було висловлено бажання і надію на возз'єднання України з Росією, Хмельницький підписав: «гетьман з Войском его королевской милости Запорозким». В інтересах українського народу було тоді представити визвольну війну лише як війну проти польських магнатів, «незбожних неприятелей его (короля Владислава IV.— А. Б.) і наших»⁵, а не як повстання проти польського уряду на чолі з королем. Було тоді політично доцільним показати, що селянсько-козацький рух не спрямований проти «законного» короля. Проте це не був просто «тактичний» хід Б. Хмельницького з метою дезінформації чи дезорієнтації російського уряду. Так само він титулувався в листах до білоцерківського підстарости, до маршалка Казановського, А. Киселя, В. Д. Заславського, Владислава IV, російських воевод Леонтьєва та Болховського і в трьох універсалах Густинському монастирю (травень — початок липня 1648 р.)⁶.

Вперше титул «гетьман (старший) з Войском Запорозким» без слів «его королевской милости» вжито в листі до А. Киселя від 17 (27) червня 1648 р. Диктувалося це безкоролів'ям: звістка про смерть Владислава IV вже підтвердилася, а нового короля ще не було обрано. Так само безкоролів'ям, очевидно, пояснюється самотитулування Б. Хмельницького без слів «й. к. м.» в листах до польських урядовців, до шляхти Замостя і до самого королевича Яна Казіміра, що написані на початку липня — наприкінці листопада 1648 р.⁷

Проте 17 (27) липня того ж року в умовах безкоролів'я універсал про заборону чинити шкоди в маєтностях литовських панів було підписано «гетман з Військом й. к. м. Запорозьким»⁸. Слід зауважити, що всі свої універсали і накази 1648—1650 рр. про послушество селян монастирям, а також адресовані окремим шляхтичам чи шляхті взагалі Хмельницький підписував «гетьман з Військом й. к. м. Запорозьким»⁹. Очевидно, в інтересах успішного обмеження антифеодальної селянської боротьби потрібний був не лише авторитет гетьманського уряду, але ще й авторитет монарха-короля. (Тільки універсал від 11 (21) березня 1649 р. про дозвіл монахам Микільського монастиря ловити рибу в належних останньому дніпровських ставках видано без слів «й. к. м.»¹⁰.

⁴ Історичні джерела та їх використання. Вип. перший, К., 1964, стор. 91.

⁵ Воссоєдиненне..., т. II, стор. 33.

⁶ Документи..., №№ 3, 4—11, 13, 15, 22.

⁷ Документи..., №№ 19, 20, 23—32.

⁸ Документи..., стор. 59.

⁹ Документи..., № 13, 15, 16, 18, 38—40, 51, 81, 84, 89, 96, 111, 113—115, 118, 119.

¹⁰ Документи..., № 52.

Мабуть, тому, що такий дозвіл не міг викликати опір з боку селянства.)

2 (12) грудня 1648 р., після обрання Яна Казіміра королем і надсилки останнім листа Хмельницькому з пропозицією укласти мир, Хмельницький спеціальним універсалом сповістив про обрання короля та припинення воєнних дій і застеріг шляхту від застосування насильства до селян. Цей універсал підписано «гетман з Військом його королівської милості Запорозьким». Так само він титулювався в листах до Киселя, у просьбах на ім'я короля і Речі Посполитої, що були складені в перші місяці 1649 р.¹¹

Але в документах до російських урядовців усіх рангів у грудні 1648 — середині серпня 1649 р., тобто протягом майже дев'яти місяців після обрання Яна Казіміра, Б. Хмельницький підписувався без слів «його королівської милості»¹². Не викликає сумніву, що ця сталість у самотитулюванні в листуванні з Москвою виражала прагнення Б. Хмельницького добитись згоди російського уряду на возз'єднання України з Росією.

Після укладення Зборівського трактату аж по жовтень 1650 р. у листах до російських воєвод і до Олексія Михайловича, універсалах про затвердження Скиндера чернігівським війтом, Сухини — ніжинським полковником та інших Хмельницький включає до титулу «його королівської милості»¹³. Лише в двох листах до Війська Донського (від 30 березня і першої половини червня 1650 р.) Хмельницький підписався без цих слів. Мета їх полягала в тому, щоб запобігти нападам донців на Крим, що могло б відволікти його збройні сили, і перешкодило б йому прийти на допомогу Україні в разі відновлення воєнних дій з Польщею.

Починаючи з листопада 1650 р. в листуванні з Олексієм Михайловичем, а з січня 1651 р. і з воєводами Хмельницький знов самотитулюється «гетман Войска Запорозького» без слів «й. к. м.»¹⁴. Пояснення цьому видно з листа (листопад 1650 р.) до Яна Казіміра. Український гетьман, зважаючи на порушення польською шляхтою й урядовцями умов Зборівської угоди, висунув у цьому листі вимогу, щоб 7 найвищих вельмож Речі Посполитої заприсягалися, що польський уряд додержуватиметься миру і прав Запорозького Війська, а Вишневецький і Коцепоцький стали заложниками українського війська¹⁵.

Листи до воєводи Репніна-Оболєнського від 18 листопада і до Прозоровського від 1 грудня були підписані з включенням у титул слів «й. к. м.», оскільки ці документи стосувалися виконання торгового договору, укладеного між Росією й Польщею, і являли собою продовження листів від 17 липня і 13 серпня 1650 р.¹⁶ Переговори між Військом Запорозьким і польським урядом проходили мляво, безперспективно. Окремі листи Хмельницького до Киселя з побажаннями зробити спробу укладення більш-менш тривкого миру, він, природно, підписував «гетьман війська його кор. милості Запорозьким»¹⁷.

Але обидві сторони готувалися до війни. Ось чому в першій половині 1651 р. навіть універсали про послушенство селян шести сіл Максаківському монастиреві, про передачу Богоявленському монастиреві села Мостища, про покарання тих, що нападуть на ченців Мгарського

¹¹ Документи..., №№ 36, 49, 50, 57, 58.

¹² Документи..., №№ 17, 21, 22, 43, 58, 60.

¹³ Документи..., №№ 71, 72, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 86, 90—92, 94, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 108, 111, 113, 117, 120, 121, 124, 133.

¹⁴ Документи..., №№ 124, 129, 130.

¹⁵ Документи..., стор. 199—202.

¹⁶ Документи..., №№ 106, 112, 124, 126.

¹⁷ Документи..., №№ 133, 158.

монастиря і т. п. виходять уже просто від імені гетьмана Війська Запорозького»¹⁸.

Укладений 18 вересня 1651 р. Білоцерківський договір, за яким Україна залишилася під владою шляхетської Польщі, відродив приблизно до квітня 1652 р. компонент «й. к. м.» в самотитулуванні Б. Хмельницького¹⁹. Проте в листах до Олексія Михайловича і воєводи Прозоровського від 9 січня 1652 р., про повторне й настійне прохання дати згоду на возз'єднання України з Росією, слів «й. к. м.» не було²⁰. А з травня 1652 р., коли Військо Запорозьке остаточно оправилося після Берестецької трагедії, гетьман не лише в листуванні з російськими воєводами, але й в зверненнях до вищих польських урядовців — Лещинського, Лянцкоронського — титулує себе — «гетман Войска Запорозького», без слів «й. к. м.»²¹. Так триває до березня 1653 р.

Протягом березня—вересня 1653 р. Богдан Хмельницький пише листи до Яна Казіміра, Станіслава Потоцького, коронного канцлера Корицинського й пропонує укласти мир, висуває свої вимоги. Тут до титулу включаються слова «й. к. м.» або «вашої кор. м-сті»²². Але немає сумніву, що це листування розраховане лише на вигравш часу, доки Земським і церковним соборами буде остаточно розв'язане питання про включення України до складу Росії. І тому всі листи Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича, патріарха Никона, бояр і воєвод, як і всі універсали того часу (не брати данину з київських міщан, не кривдити російське населення в Почепській сотні та ін.) і навіть лист до польського урядовця С. Калиновського Богдан Хмельницький пише від свого імені та імені Війська Запорозького без згадки про будь-яку підлеглість королю²³.

Як відомо, вже в травні 1653 р. від імені Олексія Михайловича було сказано послам Богдана Хмельницького Бурляю і Мужилівському, що цар «жалує і похваляє» гетьмана і Військо за бажання бути під царською високою рукою. Тоді ж патріарх Никон повідомив гетьмана про те, що він підтримує його клопотання про возз'єднання України з Росією. Але протягом травня—грудня 1653 р. у листуванні з царем, патріархом, воєводами і царськими послами Хмельницький ні разу не включив до свого титулу слова «его царского величества». Він це зробив вперше тільки в листі до царя 8 січня 1654 р. в день Переяславської ради, після того, як «была... у гетмана тайная рада с полковники, и с судьями, и с войсковыми ясаулы; и полковники де, и судьи, и ясаулы под государеву высокую руку поклонились...», після того, як «весь народ возопил: волим под царя восточного, православного...» і на запитання: «вси ли тако соизволяете? рекли весь народ: вси единодушно»²⁴.

Наведені факти є доказом того, що великий державний діяч і дипломат Богдан Хмельницький вдумливо, обережно й політично мудро ставився до змісту самотитулування. Він після шости років майже необмеженого владарювання зберіг козацько-демократичні погляди і пошану до старшинської ради і до народних мас.

З 249 документів Богдана Хмельницького, що належать до 1654 (після Переяславської ради) — 1657 років і дійшли до нас, 178 містять титул «гетман з Войском его царского величества Запорожским».

¹⁸ Документи..., № 131, 138, 139, 140, 141.

¹⁹ Документи..., № 143, 144, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173.

²⁰ Документи..., №№ 160, 161.

²¹ Документи..., №№ 174, 175, 179, 180.

²² Документи..., №№ 197, 206, 215, 216, 217.

²³ Документи..., №№ 199—202, 204, 205, 208—214.

²⁴ Воссоединение..., т. III, стор. 280, 286—287, 460, 461, 516.

5 документів не мають ні підпису, ні титулу (накази послам до царського уряду і лист до львівського магістрату з проханням надіслати представників з новими умовами перемир'я)²⁵, а 66 підписано «гетман з Войском Запорозким» (або «гетман Войска Запорозкого»). Серед них універсали про забсрону некиянам продавати горілку в Києві і про дозвіл збирати податки з іноземних купців (імовірно, що тоді — на початку 1654 р. — ще не було остаточно визначено коло питань, які належало відати на Україні безпосередньо російському урядові, і Хмельницький розглядав фінансово-податкову систему, як внутрішню справу України і прерогативу гетьманського уряду). Шість листів до львів'ян — від 3, 4, 5, 10 і 12 жовтня 1656 р. і від 9 березня 1657 р. — містять титул «гетман з Войском Запорозким» без слів «его царского величества», бо до 3 жовтня Хмельницький надсилав уже їм листи з повним титулом. Можна ці зміни пояснити до певної міри тим, що в жовтні 1656 — березні 1657 року в колах української козацької старшини існувала думка про доцільність включення Львова з західними українськими землями і Білорусії до складу України — Війська Запорозького і, отже, посереднього входження до складу Росії. Це пояснення стосується і листів до коменданта м. Слуцька і пінської шляхти.

Немає в титулі слів «его царского величества» в 52 листах (1654—1657 рр.) до консулів кримського хана, турецького султана та інших, як і немає слів «його королівської милості» в листуванні з іноземними урядами (1648—1653 рр.)²⁶. Мабуть, це було одним з проявів прагнення гетьманського уряду, очоленого Хмельницьким, по можливості вести незалежну зовнішню політику аж до 1654 р. і після цього.

Є всі підстави для твердження, що в самотитулуванні Богдана Хмельницького в офіційних документах не було ні необачності, ні випадковостей, а все було зумовлене складним внутрішнім і зовнішнім становищем України в ті часи.

²⁵ Документи..., №№ 241; 265, 281, 495, 339.

²⁶ Документи..., №№ 35, 41, 42, 45—48, 54—56, 62, 63, 74—76, 95, 97, 107, 116, 127, 134, 147, 153, 194, 198, 218, 236, 242, 262, 263, 288, 324—326, 343, 345, 346, 351, 353, 354, 357, 359, 361, 362, 364—367, 373, 376, 385, 389—393, 398, 406, 416, 426, 427, 439, 442, 443, 446, 453, 456, 457, 463.

С. І. ЛISOBA
ПРО НАРОДНІ ЧИТАННЯ
НА УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ —
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Журнал «Русская Мысль»*, що висвітлював різні явища суспільного життя Росії, — цікаве джерело для вивчення стану культурно-освітньої роботи, зокрема, такого засобу самоосвіти, як народні читання. Відомості з історії народних читань на Україні особливо широко подавалися у відділі «Внутрішні огляди», де публікувалися матеріали про видання книжок, що дозволялись для читання, клопотання земств про

* Щомісячний журнал ліберально-народницького напрямку; виходив у Москві з 1880 р. У 90-х роках, залишаючись на народницьких позиціях, іноді надавав сторінки для статей марксистів. Після революції 1905 р. — орган правого крила кадетської партії. Заборонений в середині 1918 р.

дозвіл в містах, повітах, селах народних читань, правила їх проведення, а також звіти про діяльність культосвітніх товариств¹.

Царський уряд своєю реакційною політикою в галузі освіти тримав трудящі маси в стані крайньої культурної відсталості. У найбільш занедбаному стані була культурно-освітня робота серед дорослих, так звана «позашкільна освіта», до якої належали народні читання. Як форма легальної суспільної діяльності культурно-освітня робота велась у дореволюційній Росії головним чином ліберальною інтелігенцією з «приватної ініціативи» і мала чисто культурницький, аполітичний характер.

Багато навіть дійсно лояльних до царського самодержавства культурно-освітніх закладів вважались небезпечними. Уряд обмежував їх діяльність різними «правилами», віддавав їх під нагляд Міністерства народної освіти, місцевого духовенства та цензури. Ліберальна буржуазія критикувала політику царського уряду з питань народної освіти і сама створювала громадські культурно-освітні заклади та організації, вносила проекти про розширення та «демократизацію» позашкільної освіти, але в своїй діяльності не виходила за межі дозволеного самодержавством. Ліберальна інтелігенція думала не стільки про народ, скільки про послаблення класової боротьби, підтримувала у робітників і селян ілюзію про можливість мирного розв'язання соціальних суперечностей. Цим самим вона сприяла зміцненню самодержавства та поміщицько-буржуазного ладу в Росії.

Земські культурно-освітні заклади на селі, яким журнал приділяв багато уваги й підкреслював їх значну роль в освіті народу, вели також свою роботу в межах урядових законів та правил, під неусипним наглядом поліції. Змістом діяльності цих закладів було відволікання селян від революційного руху та виховання у них почуття вірнопідданості.

До 1895 р. за законом від 24 грудня 1876 р. народні читання дозволялись у столицях і губернських містах, а 11 жовтня 1894 р. право поширювалось на повітові міста і селища з застереженням, щоб ці читання проводилися під безпосереднім наглядом і за відповідальністю найближчих представників духовного чи учбового відомства, і щоб «моральна і політична благонадійність осіб, які займаються влаштуванням народних читань, була належним чином засвідчена»². Правила 1894 р. ставили вимогу влаштування народних читань узгоджувати з міністерствами народної освіти та внутрішніх справ і обер-прокурором синоду.

У статті В. Вахтерова «Порядок дозволення народних читань»³ підкреслювалось їх суворе регламентування. Вона привернула увагу з боку цензури як така, що «досить стійко протестує проти тих обмежень, які існують для читань»⁴. В. Вахтеров наводив приклади, коли клопотання херсонського земства про надання дозволу лікарю вести читання для селян з питань гігієни та санітарії два роки розглядалось у різних інстанціях, і тільки після цього учбове відомство повідомило, що потрібні ще додаткові дані. «Скільки ще часу і клопоту доведеться вжити земствам Херсонської губернії, щоб дбитися остаточного дозволу читань, про це судити важко», — зазначав автор. І далі писав, що у м. Миколаєві було потрібно шість років листування для одержання дозволу⁵.

¹ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІА СРСР), ф. 776 (Главное управление по делам печати), I відділ, оп. 6, спр. 362, ч. II (Об издании в Москве журнала «Русская Мысль»), арк. 250.

² «Русская Мысль», 1902, кн. 3, стор. 157.

³ «Русская Мысль», 1897, кн. 3, стор. 157.

⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 776, I відділ, оп. 6, спр. 362, ч. II, арк. 250.

⁵ «Русская Мысль», 1897, кн. 8, стор. 171.

Але незважаючи на громіздкий порядок, встановлений правилами 1894 р., коли дозволу чекали іноді роками, на селі зростає кількість народних читань. З 1895 р. вони ширилися, підкреслював журнал, збільшились клопотання про дозвіл читань різних земств, міських самоуправлінь, приватних осіб, сільських товариств і громадських організацій. Є. Н. Мединський відзначав: «Народні читання стали доступні дрібним містам і селам; разом з тим громадські управління, зокрема земства, почали звертати увагу на цю форму розвитку народу. Почався новий період в історії народних читань. Губернські земства саме з цього часу починають вносити ті чи інші асигнування на організацію народних читань: так харківське земство відпускає на це по 1100 крб. щорічно...»⁶. Через два роки після видання правил 1894 р. читання провадилися майже в 400 поселеннях, не враховуючи міст; в 1903 р. вони були організовані вже в 4204 пунктах Росії⁷.

«Русская Мысль» писала, що публічні народні читання дуже укорінилися в провінції. «Де не влаштовуються народні читання, всюди вони мають безумовний успіх і викликають величезний інтерес, настільки інтенсивний, що десятками років звична народна прихильність до відвідування шинків та інших притонів, що розбещують і озвірюють його, помітно падає, і, залишаючи шинки, народ іде на читання, особливо якщо вони супроводжуються проекційним ліхтарем, співами й музикою.»

В. Сторожев у статті «Голос провінції з питання про народні читання» на підставі звітів про дослідження в окремих пунктах указував на зростання успіху читань серед населення. У харківському звіті обслідувачі писали: «Читання приваблюють до себе все більше і більше народу; нерідко можна помітити, що на читання приходять цілі сім'ї; утворився постійний контингент відвідувачів, які не пропускають жодного читання»⁸.

Сторожев навів приклад з київського звіту читання про Криловѣ, влаштованого в залі київської міської думи 13 листопада 1894 р. Зал був переповнений, хоча такі читання повторювалися щороку.

Вхід на публічні читання не всюди був безплатним, але народ не шкодував гроші, здобуті невтомною працею, щоб тільки прослухати читання і «хоч тимчасово забути про гнітючі злидні, про дріб'язковості, що його оточують»⁹. Звіти наводили факти, що селянство в окремих місцях навіть давало гроші для організації читань. Траплялися приватні пожертвування. «Русская Мысль» за 1896 р. надрукувала листа від особи, яка бажала лишитися невідомою, про пожертвування 63 тис. крб., вказавши при цьому, щоб 15 тис. крб. пішло на видання корисних книжок для народних читань¹⁰.

Народні читання в багатьох містах України влаштовувалися громадськими організаціями, до яких належали комісії народних читань, товариства грамотності, сприяння народній освіті, корисних читань.

Журнал докладно висвітлював діяльність київської комісії народних читань. Вона виникла з ініціативи невеликого гуртка педагогів середньої та вищої школи. Очолював її спочатку професор університету П. П. Алексєєв, а з 1882 до 1895 р.— професор Н. А. Хржанцевський. У комісії брали участь професори університету, викладачі середніх учбових закладів, лікарі, мирові судді та інші. Допомогали розвитку народних читань товариства природознавців, захисту тварин та взаємного

⁶ Е. Н. Медынский. Внешкольное образование, его значение, организация и техника, М., 1918, стор. 207.

⁷ Е. Н. Медынский. Назв. праця, стор. 207.

⁸ «Русская Мысль», 1896, кн. 5, стор. 55, 56.

⁹ «Русская Мысль», 1896, кн. 5, стор. 59.

¹⁰ «Русская Мысль», 1896, кн. 3, стор. 204.

кредиту. Міська дума з свого боку для проведення читань видавала щорічно допомогу¹¹.

У замітці 8 жовтня 1895 р. журнал повідомляв, що київська комісія народних читань відкрила народну аудиторію для читань в робітничому районі міста. Споруджений будинок «виріс цілком з «лепти трудової» і призначався служити такій високій меті, як освіта народної маси»¹².

У журналі було вміщено цікаву інформацію про Київське товариство грамотності, яке виступило з пропозицією про видання популярних книжок для народного читання з різних галузей знань¹³.

Відзначаючи широку діяльність Харківського товариства грамотності, журнал інформував своїх читачів, що у 1896 р. воно мало 7, а в 1897 р.— 13 аудиторій для народних читань. У 3-х аудиторіях Харкова тільки 1896 р. відбулося 90 читань, які відвідало 15356 чол.¹⁴ Крім того, народні читання влаштовували в містах Богодухові, Вовчанську, Сумах.

Товариству допомагали органи місцевого самоврядування. Харківські повітові і губернські земські збори 1897 р. надали йому субсидію у розмірі 7 613 крб., міське самоврядування — 4 000 крб.¹⁵

І. Іванюков у «Нарисах провінціального життя» (1898 р., кн. 1) відзначав, що Харківське товариство поширення в народі грамотності на недільні читання приваблювало десятки тисяч слухачів, серед яких основний контингент становили фабрично-заводські робітники.

Журнал писав і про проведення народних читань в Одесі Слов'янським товариством з 1882 р. Тільки протягом 1895 р. воно влаштувало у своїх аудиторіях 35 читань, які відвідало 79 352 чол. Ці читання характеризувалися так: «Сірий люд, що наповнює аудиторію, справді відпочиває там тілом і душею. 1000 і більше чоловік у вечір залишають осторонь душну атмосферу трактирів, шинків та інших притонів; вони прислухаються до розмов наших письменників і поетів, одержують насолоду від чудової музики, бачать виконання кращих творів наших драматургів»¹⁶.

Слов'янське товариство, поряд з звичайними народними читаннями, влаштовувало загальнодоступні літературні вечори. Для цих вечорів, що часто супроводжувалися музикою, попечителем учбового округу дозволені були твори Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Толстого, Шіллера, Шекспіра, Гете. «Всяка дотепна фраза, наприклад з Гоголя, викликала такий невтримний сміх, що ним заражалися і перші ряди, а іноді і сам читець; лист Жуковського про останні хвилини Пушкіна у багатьох викликав сльози; під час читання навіть дуже відомих учням п'єс всі 700 чоловік слухали у глибокому мовчанні, не шепотіли, і всякого більш-менш терпимого виконувача нагороджували досить дружними оплесками»¹⁷. Слухачами цих вечорів були підмайстри, майстри, служниці, учні та учениці народних шкіл. Перед початком читань виступав студентський хор.

Брошури, дозволені для народних читань, не задовольняли слухачів. На зміну читанням прийшли лекції, що свідчило про велику жадобу трудящих до знань. У цьому відношенні журнал виділяв знову Одесу, де були влаштовані елементарні систематичні читання з літератури, історії і природознавства, організовані групою осіб при лекційному комітеті міської аудиторії. «Тут ви могли зустріти педагогів, лікарів, офіцерів,

¹¹ «Русская Мысль», 1895, кн. 7, стор. 156.

¹² «Русская Мысль», 1895, кн. 12, стор. 170.

¹³ «Русская Мысль», 1897, кн. 6, стор. 189.

¹⁴ «Русская Мысль», 1897, кн. 7, стор. 152.

¹⁵ «Русская Мысль», 1898, кн. 1, стор. 2.

¹⁶ «Русская Мысль», 1896, кн. 4, стор. 162.

¹⁷ «Русская Мысль», 1895, кн. 12, стор. 175.

чиновників, а поруч сиділи вихованці учбових закладів, солдати, майстри, кравчині, поденщики, купці, прикажчики, покоївки, кухарі, ремісники. Особливо ж інтерес до лекцій проявляє робочий люд»¹⁸.

Журнал відзначав активну участь товариства «Кирила і Мефодія» у проведенні народних читань в Одесі та його околицях. Ці читання були особливо багатолюдні¹⁹.

Але селяни виявляли потяг до знань і в цьому русі народу до освіти брали дійову участь сільські товариства, що виступали ініціаторами влаштування освітніх заходів, зокрема народних читань. Так, у «Нарисах провінціального життя» відзначалося, що «у порівняно заможному Бердянському повіті 24 сільські товариства асигнували на купівлю проєкційних ліхтарів і картин для народних читань 7115 крб.»²⁰

Журнал особливо підкреслював роль окремих земств в організації та асигнуванні значних сум на влаштування народних читань. Так, у Харківській губернії три волості Зміївського повіту ухвалили щорічно витрачати 600 крб. на народні читання. За поданням земського начальника читання були дозволені в усіх селах земської дільниці²¹.

У Чернігівській губернії 1897 р. народні читання велись в шести повітах при школах. На цю справу земства виділили 830 крб.²² В Єлисаветградському повіті Херсонської губернії на влаштування народних читань при земських училищах було асигновано 3840 крб. Але мали місце факти, що витрати земств обмежувались кількома десятками крб.²³

На сторінках журналу подано ряд прикладів, коли дозвіл прочитати декілька десятків мізерних брошур приходив через 5—6 років. Особливо яскравим є матеріал про перешкоди в організації читань у київських головних майстернях південно-західних залізниць. Начальник залізниць інженер К. С. Немішаєв звернувся 1897 р. до попечителя Київського учбового округу з клопотанням про дозвіл читань для робітників. Попечитель відповів, що читання, які повинні носити переважно церковно-моральний характер, залежать від духовного відомства. Київський митрополит повідомив управління шляхів, що відкриття читань у приміщенні вагонних майстерень для майстрових станції Київ не може бути дозволено. Начальник шляхів знову звернувся до попечителя округу про дозвіл уже не в приміщенні майстерень, а при 2-класному залізничному училищі, де лекторами виступатимуть вчителі училища й ті з службовців управління залізниць, яким дозволить попечитель. Недільні та святкові читання в залізничних майстернях під наглядом і відповідальністю одного з міських священиків обер-прокурор найсвятішого синоду дозволив через кілька років. 1901 р. читання були дозволені на 13 станціях і при Одеських залізничних майстернях²⁴.

При організації народних читань на селі доводилось долати ще більш перешкод. У деяких селах не могли проводити читання, бо нікому було здійснювати нагляд: «місцевий священик не взявся, інспектор не має часу, і це в державі, яка не може поскаржитися на нестачу чиновництва»²⁵.

Не краще становище було з допущенням для читання в народних аудиторіях брошур. Виданий 1891 р. каталог дозволених 130 брошур

¹⁸ «Русская Мысль», 1902, к. 4, стор. 16.

¹⁹ «Русская Мысль», 1895, кн. 4, стор. 120.

²⁰ «Русская Мысль», 1897, кн. 4, стор. 144.

²¹ «Русская Мысль», 1896, кн. 5, стор. 59.

²² «Русская Мысль», 1897, кн. 7, стор. 13.

²³ «Русская Мысль», 1902, кн. 4, стор. 10.

²⁴ «Русская Мысль», 1902, кн. 4, стор. 13.

²⁵ «Русская Мысль», 1896, кн. 5, стор. 65, 66, 67.

не включав жодного російського письменника. Цей каталог протягом 5 років не поповнювався новими творами.

Серед інших причин перешкодою в організації читань слід назвати нестачу приміщень. Аудиторіями для народних читань в кращому разі служили зали думи, будинки земств, іноді театри, але частіше доводилось задовольнятися казармами, манежами, народною їдальнею, чайною, церковною сторожкою. Щоправда, були й приклади побудови повітними комітетами попечительства про народну тверезість будинків для освітніх цілей і навіть асигнувань міської думи. Прикладом спорудження такого будинку може служити м. Кременчук, а також містечко Решетилівка Полтавської губернії, де волосний схід придбав окремий будинок для влаштування в ньому освітніх установ. Журнал підкреслював значення таких аудиторій, нагадуючи, що «аудиторія, де збирається темний і обездолений люд, щоб з користю, по-людському провести часи нетривалого дозвілля, є такою ж необхідністю, як і школа»²⁶.

Що стосується сіл, то тут питання про приміщення було ще гіршим, ніж у містах. Використання приміщень шкіл і волосного правління, які дуже часто могли вмістити лише незначну частину слухачів, залишаючи інших на вулиці, повідомляли з Херсонської та Полтавської губерній, було недостатнім. Значно гальмувало справу поширення читань відсутність ліхтарів і картин — головна стаття витрат на народні читання. Хороші картини були дорогими, а дешеві не відповідали своєму призначенню²⁷.

Важливим фактором, що впливав на розвиток читань, була нестача читців. Вимога «політичної благонадійності» читця призводила до того, що у повітах протягом року відбувалося тільки одне читання.

Журнал писав, що бюджет на народну освіту в царській Росії був мізерний. На важливу справу проведення народних читань благодійних коштів було недостатньо. Платний вхід для бідного населення, що становило головний контингент слухачів, навіть за незначну плату, був перешкодою до відвідувань читань.

Численні клопотання від земств, освітніх товариств і з'їздів по народній освіті спричинилися до виникнення в квітні 1901 р. нових правил про народні читання, що значно скорочували процедуру на їх дозвіл. Право видавати дозвіл на читання надавалось директорам народних училищ. Але нові правила обумовили і нові ускладнення щодо затвердження лекторів або читців. Останніх затверджували губернатори, яким надіслано було розпорядження міністра внутрішніх справ про порядок нагляду за напрямом народних читань, щоб не допустити перетворення їх у знаряддя протиурядової пропаганди²⁸.

Все це створювало утиски, особливо в провінції, що приводило до зменшення відвідувачів читань і послаблення інтересу до них.

Вміщені в журналі «Русская Мысль» матеріали свідчать, що великий потяг народних мас до освіти і бажання прогресивної інтелігенції допомогли їм у цьому через організацію читань зустрічали всілякі перешкоди з боку властей.

Таким чином, при вивченні історії народних читань — організації та проведенні їх — журнал «Русская Мысль» є багатим історичним джерелом. Для його джерелознавчої характеристики важливо підкреслити,

²⁶ «Русская Мысль», 1902, кн. 3, стор. 163, 164.

²⁷ Н. Тулунов. Народные чтения в городах и селах. — «Русская Мысль», 1902, кн. 3.

²⁸ «Русская Мысль», 1901, кн. 5, стор. 196.

що хронологічно матеріали з цієї теми обмежуються періодом до 1904—1905 рр.

У міру зростання робітничого руху журнал все більш і більш схилявся на праві позиції, перетворюючись на орган правого крила кадетів. На його сторінках культурно-освітній роботі серед народу, зокрема народним читанням, не приділялось уваги.

М. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ
ЗДІЙСНЕННЯ В НДР
ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

В ідейно-теоретичній спадщині В. І. Леніна важливе місце посідає вчення про соціалістичне перетворення сільського господарства, яке витримало історичну перевірку не лише в національному, але й в інтернаціональному масштабі.

Значний науковий інтерес викликає творче застосування основних принципів ленінського вчення в Німецькій Демократичній Республіці. Адже там «вперше в історії доведено, що кооперативний план В. І. Леніна є єдино правильним шляхом соціалістичної перебудови села також і для високоіндустріальної, в минулому імперіалістичної, західноєвропейської країни»¹, де селянство становить меншість населення (1958 р.— 28,5% всього населення, а 1967 р.— лише 26,9%)².

Автор замітки на основі теоретичної спадщини марксизму-ленінізму, документів з'їздів й конференцій СЕПН, пленумів ЦК, конгресів німецьких селян прагне узагальнити досвід НДР щодо впровадження в життя ленінського кооперативного плану — головної ланки у будівництві соціалізму на селі.

Деякі ідеологи антикомунізму твердять, нібито К. Маркс і Ф. Енгельс не розробляли селянського питання, оскільки воно має лише «російське значення». Але це не так. Творці наукового комунізму прагнули знайти шляхи соціалістичної перебудови села. «Наше завдання щодо дрібних селян,— писав Ф. Енгельс у праці «Селянське питання у Франції і Німеччині»,— полягає насамперед у тому, щоб їх приватне виробництво, їх власність перевести в товариську, але не насильно, а з допомогою прикладу, пропонуючи для цього громадську допомогу»³. К. Маркс і Ф. Енгельс не ставили перед собою мету виробити конкретний план переходу від дрібного до великого соціалістичного землеробства. Вони лише в загальних рисах накреслили політику пролетаріату щодо селян: можливість створення кооперації, до якої селян слід залучати шляхом переконання, прикладу, без застосування насильства.

Шляхи переходу селян на рейки великого соціалістичного виробництва визначив Володимир Ілліч Ленін у доповідях на VIII і X з'їздах партії, а також у працях «Чергові завдання Радянської влади», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Краще менше та краще», «Про кооперацію» тощо. Вождь вказав, що залучати селян до соціалістичного будівництва необхідно через кооперацію (вона є «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»⁴ шляхом переходу до великого землеробства) спочатку в галузі збуту, а згодом і вироб-

¹ „Einheit“, 1959, N 9, стр. 1260.

² Statistisches Jahrbuch der DDR, 1958, Berlin, 1959, стр. 18; Statistisches Taschenbuch der DDR, 1968, Berlin, 1968, стр. 16.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стр. 491.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стр. 413.

ництва. Важливим принципом кооперування селян В. І. Ленін вважав добровільність. «Діяти тут насильством, значить погубити всю справу, — говорив Володимир Ілліч на VIII з'їзді партії. — Тут потрібна робота три-валого виховання. Селянинові, який не тільки у нас, а в усьому світі, є практиком і реалістом, ми повинні дати конкретні приклади на доказ того, що «комунія» краща за все»⁵. А в промові на V Всеросійському надзвичайному з'їзді Рад робітничих, селянських, козацьких і червоноармійських депутатів вождь зазначав: «...Ні в якому разі не обганяти розвитку мас, а дождитися, поки з власного досвіду цих мас, з їх власної боротьби виросте рух вперед»⁶. Водночас В. І. Ленін виступав проти самопливу в соціалістичній перебудові села, яка повинна здійснюватися під керівництвом робітничого класу і його партії, за всебічною підтримкою з боку держави. Будь-яке послаблення керівної ролі пролетаріату може спричинитися до розвитку села капіталістичним шляхом.

Ленінський кооперативний план був покладений в основу аграрної політики першої робітничо-селянської держави на німецькій землі. СЕПН керувалася вказівкою В. І. Леніна, що питання націоналізації землі вирішується пролетарською державою залежно від конкретно-історичних умов країни. З метою зміцнення союзу робітничого класу з трудовим селянством СЕПН задовольнила вимогу останнього щодо розподілу юнкерських земель. Аграрну реформу було здійснено протягом кількох місяців — у 7160 великих землевласників і нацистів конфісковано понад 3,3 млн. га землі, більшість якої за відповідну плату перейшла у власність 599 тис. безземельних і малоземельних селян та переселенців⁷. Вартість гектара землі дорівнювала вартості 10—15 ц жита за заготівельними цінами 1945 р., враховуючи якість ґрунту. Внаслідок цього селяни платили за гектар у Мекленбурзі 175 марок, Бранденбурзі — 198, Саксонії — 233 і т. д. У 1938 р. за даними пруської статистики, гектар землі коштував майже у 10 разів більше⁸. До того ж, селяни одержали майже 450 тис. голів худоби, 6 тис. тракторів, понад 180 тис. господарських будівель. Приблизно, на третині земельного фонду виникло 532 державні підприємства, а на решті — науково-дослідні установи⁹.

Таким чином, демократична земельна реформа поклала початок народної власності на селі, зміцнила союз робітничого класу з трудовим селянством, в якому В. І. Ленін вбачав запоруку успіхів і остаточної перемоги¹⁰. Вона також сприяла розвитку продуктивних сил. Уже 1950 р. врожайність зернових (20,7 ц з гектара) перевищила довоєнний рівень. Поголів'я великої рогатої худоби 1951 р. проти 1936 р. зросло на 9%¹¹.

Але згодом дрібне господарство стало гальмом, оскільки «дрібна земельна власність по самій своїй природі виключає розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, тваринництво у великих розмірах, прогресивне застосування науки»¹².

Темпи його розвитку значно відставали від темпів розвитку промисловості. Так, виробництво сільськогосподарської продукції протягом 1950—1952 рр. зросло лише на 12,6%, а промислової — на 58%.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 180.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 119.

⁷ В. Ульбрихт. К истории новейшего времени, М., 1957, стор. 378—379.

⁸ Г. Г. Котов. Аграрные отношения и земельная реформа в Германии, М., 1956, стор. 204—205.

⁹ Ю. П. Мороховський. Бастіон соціалізму на заході, К., 1969, стор. 15.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 212.

¹¹ Statistisches Jahrbuch der DDR. 1956, Berlin, 1957, стор. 384; W. Ulbricht. Die Bauernbefreiung in der DDR, Bd. I, Berlin, 1961, стор. 283—284.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 342.

Дефіцит продуктів харчування покривався за рахунок ввозу з-за кордону, оскільки потреби в пшениці власники задовольняли лише на 56,4%, а в житі — на 86,8%¹³. Життя настійно вимагало переходу до великого сільськогосподарського виробництва шляхом соціалістичного кооперування. СЕПН, приступаючи до вирішення цього питання, виходила з ленінської вказівки, що без міцної сільськогосподарської бази неможливе ніяке господарське будівництво, і жодні великі плани без неї — ніщо¹⁴.

Для успішного здійснення соціалістичних перетворень на селі в НДР існував ряд сприятливих умов. Насамперед, високорозвинута промисловість могла забезпечити сільське господарство необхідною технікою. А «велика машинна промисловість і перенесення її у землеробство є єдина економічна база соціалізму...»¹⁵, — писав В. І. Ленін. Величезні успіхи соціалістичного будівництва в НДР зробили перелом у свідомості селянства. До того ж, у здійсненні колективізації СЕПН спиралася на величезний досвід КПРС та на всебічну підтримку Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності. Все це створило об'єктивні та суб'єктивні передумови для здійснення кооперування сільського господарства.

Певні труднощі у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва на селі породжували приватновласницькі тенденції німецького селянства та імперіалістична пропаганда, особливо реакційних кіл ФРН. Тому СЕПН повинна була виявити гнучкість у застосуванні ленінських ідей кооперативного плану.

Питання практичного здійснення кооперування селянства шляхом створення сільськогосподарських виробничих кооперативів (СГВК) порушила II партійна конференція СЕПН (липень 1952 р.), у рішеннях якої підкреслювалося, що «сільськогосподарським робітникам і трудящим селянам, які об'єднуються повністю на добровільній основі у СГВК, слід подавати необхідну допомогу й тим самим зміцнити союз робітничого класу з трудовим селянством»¹⁶. Конференція зазначила, що соціалістичне перетворення сільського господарства відповідає інтересам селян і назавжди позбавить їх експлуатації. СГВК були новою формою виробничого об'єднання селян з збереженням приватної власності на землю, за яку селянин одержує відповідну частку прибутку кооперативу. Так СЕПН творчо застосувала ідею ленінського кооперативного плану відповідно до конкретно-історичних умов НДР.

У НДР існує три типи кооперативів залежно від ступеня усуспільнення засобів виробництва та праці. В кооперативах першого типу здійснюється колективна обробка землі, але худоба й машини залишаються у власності селян. В СГВК другого типу усуспільнено і знаряддя праці, а в кооперативах третього типу — земля, продуктивна худоба і сільськогосподарський реманент.

Наявність кількох типів СГВК дозволяє поступово залучати селян до колективного виробництва і ліквідувати приватну власність на землю. У міру того, як селяни переконуються у перевагах колективного виробництва, питома вага кооперативів найвищого типу дедалі зростає. Якщо 1952 р. вони складали 8,7% всіх кооперативів і на їх долю припадало лише 13,3% кооперативної землі, то на початку 1969 р. — відповідно

¹³ Statistisches Jahrbuch der DDR. 1957, Berlin, 1958, стр. 155; Vierteljahreshefte zur Statistik, Berlin, 1958, N 3, стр. 107.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стр. 453.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стр. 27.

¹⁶ Protokoll der Verhandlungen der 2. Parteikonferenz der SED, Berlin, 1952, стр. 494.

51,6% і 71,8%¹⁷. СГБК в умовах НДР є найкращою формою поєднання суспільних і особистих інтересів селян, формою, що забезпечила на селі торжество соціалістичного способу виробництва. Вони є школою соціалізму для селян, основою для їх всебічного розвитку. Ця їх об'єктивна суспільна функція закономірно розширюється при будівництві розвинutoї суспільної системи соціалізму в НДР, а також є основою для дальшого зміцнення союзу робітничого класу з класом селян-кооператорів. Члени СГБК беруть активну участь у керівництві та плануванні виробництвом. 115 тис. селянок і селян є членами правлінь СГБК. 350 тис. членів кооперативів працюють у різних комісіях і групах спеціалістів. Основною формою безпосереднього залучення кооперованого селянства до керівництва СГБК є підготовка та проведення зборів, соціалістичне змагання тощо.

Соціалістична демократія реалізується не лише шляхом участі селян у керівництві своїми кооперативами, але й в управлінні державою. Так, 1969 р. 71 представник сільського господарства був обраний до Народної Палати НДР, 386 — до окружних Рад, 2605 — до районних, 60 550 — до обштинних представництв, а 100 тис. — до комітетів Національного фронту.

Важливою є діяльність Рад по сільському господарству і харчової промисловості, обраних на конференціях селян. 1968 р. 4799 членів СГБК працювали в цих радах. До активу останніх залучено 23 455 членів СГБК і трудівників з інших галузей. Такі дані свідчать про те, що СЕПН і робітничо-селянська влада соціалістичної Німеччини дедалі більше залучають до управління державою, виробництвом трудове селянство, ставлячи його знання і здібності на службу побудови соціалістичного суспільства на німецькій землі.

СЕПН та уряд НДР повсякденно допомагали кооперативам кредитами, машинами, кваліфікованими кадрами і т. д. Так, лише протягом 1950—1962 рр. вони одержали технічного оснащення на 9,3 млрд. марок, а сума державних асигнувань для СГБК за 1956—1960 рр. досягла 5,5 млрд. марок¹⁸. Рік у рік зростали капіталовкладення в сільське господарство. Так, 1960 р. в сільське й лісове господарство республіки вони становили 1632 млн., а 1967 р. — 3350 млн. марок¹⁹.

Всебічну допомогу НДР у створенні матеріально-технічної бази села подавав Радянський Союз та інші соціалістичні країни. Так, у квітні 1949 р. на прохання СЕПН СРСР надіслав народній Німеччині 1 тис. тракторів, 540 вантажних автомашин, 500 культиваторів, 2 тис. лущильних плугів і 100 дискових борон. А протягом 1951—1955 рр. НДР одержала з країн соціалістичної співдружності 51 756 тракторів, 2 тис. комбайнів, причому більша частина цієї техніки надійшла з Країни Рад²⁰.

СЕПН, керуючись ленінським положенням, що жоден клас в історії не досягав панування, якщо не висував своїх кадрів, здатних організувати рух і керувати ним²¹, приділяла неослабну увагу забезпеченню сільського господарства висококваліфікованими працівниками. Так,

¹⁷ Statistisches Jahrbuch der DDR. 1957, Berlin, 1958, стор. 370; Statistisches Taschenbuch der DDR. 1968, Berlin, 1968, стор. 79; Германская Демократическая Республика, Дрезден, 1969, стор. 129; Внешнеполитический бюллетень. Издание Управления Информации и Печати Министерства Иностранных Дел ГДР, 1970, № 15, стор. 119, 120; „Neues Deutschland“, 21 жовтня 1969 р.

¹⁸ 15 Jahre antinationale Bonner Agrarpolitik, Berlin, 1964, стор. 26; Германская Демократическая Республика, стор. 99.

¹⁹ У съезд Социалистической Единой партии Германии, М., 1959, стор. 305.

²⁰ От крестьянской взаимопомощи к социалистическому сельскому хозяйству в ГДР, М., 1967, стор. 48; А. Петрушов. Сельское хозяйство европейских стран народной демократии на социалистическом пути, М., 1959, стор. 122.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 336.

23 червня 1953 р. ЦК СЕПН ухвалив рішення направити на роботу в село кращих членів партії²². До середини 1958 р. в СГВК прибули 4557 агрономів і зоотехніків, а всього протягом 1955—1960 рр. на село виїхало 123 тис. висококваліфікованих робітників і службовців, у тому числі понад 8,2 тис. керівних працівників²³. Це мало величезне значення для політичного й економічного зміцнення СГВК. У доповіді ЦК СЕПН V з'їздові партії підкреслювалось, що тисячі членів партії, передових робітників, направлених в кооперативи, зарекомендували себе прекрасними організаторами соціалістичного будівництва²⁴. Це конкретний приклад творчого використання СЕПН досвіду КПРС по організації на селі роботи 25- і 30-тисячників.

1953 р. з метою підготовки керівних кадрів для СГВК уряд НДР створив у Мейсені Вищу школу СГВК²⁵. Для підвищення загальноосвітнього рівня членів кооперативів існували сільські академії та політехнічні школи. СЕПН вбачала в підвищенні кваліфікації трудівників села запоруку успішного кооперування сільського господарства. Протягом 1957—1960 рр. завдяки заходам партії та уряду кількість членів кооперативів з вищою освітою зросла з 360 до 1306, з спеціальною середньою — з 407 до 5768, а майстрів розведення худоби, вирощування картоплі тощо — з 1233 до 10 412²⁶.

Реакційні елементи чинили впертий опір соціалістичним перетворенням в НДР. Дії класових ворогів особливо посилювалися в зв'язку з контрреволюційними подіями 1956 р. в Угорщині та Польщі. Під їх тиском деякі керівники СЕПН не відкинули вимог «вільного ринкового господарства», сприйняли принцип добровільності вступу в СГВК як «теорію самопливу», не пропагували переваг колективного господарювання. Виразником ревізійоністських поглядів став колишній директор інституту аграрної економіки при Академії сільськогосподарських наук проф. Курт Фівег, який пропонував розпустити МТС, ліквідувати СГВК і створити так звані «сімейні», тобто куркульські, господарства розміром в 30—40 га²⁷. Таким чином, Фівег виступав проти лєнінського кооперативного плану, на підтримку капіталістичної еволюції села, що обов'язково призвело б до підриву союзу робітничого класу з селянством — основи диктатури пролетаріату. «План» Фівега рішуче засудив 30 пленум ЦК СЕПН (січень 1957 р.) «Ця пропозиція, — вказував Вальтер Ульбріхт, — означає повернення назад до капіталістичного господарства, причому куркулі стали б головною силою на селі»²⁸. Ревізійоністські погляди проявились і в іншій формі. Так, секретар районного комітету СЕПН в Ціттау доводив, що специфіка й географічні умови району сприяють розвитку одноосібних господарств, а не СГВК. Але успіхи сусідніх районів, відповідні рішення партії допомогли партійній організації подолати ворожі тенденції.

В боротьбі з реакційними силами СЕПН забезпечила єдність своїх рядів, підтримку аграрної політики з боку всіх партій, що входили в Національний фронт, всіх масових організацій. Це зумовило дальший розвиток кооперативного руху, особливо після V з'їзду СЕПН та 7 пленуму

²² Dokumente der SED, Bd. IV, Berlin, 1954, стор. 356.

²³ V съезд Социалистической Единой партии Германии, стор. 305; З. Рух. Творческое применение Социалистической Единой партией Германии ленинского учения о союзе рабочего класса с крестьянством (1952—1960 гг.). Автореферат, М., 1963, стор. 10.

²⁴ V съезд Социалистической Единой партии Германии, стор. 305—306.

²⁵ От крестьянской взаимопомощи к социалистическому сельскому хозяйству в ГДР, стор. 76.

²⁶ Statistisches Jahrbuch der DDR, 1960, Berlin, 1961, стор. 431.

²⁷ „Einheit“, 1956, N 7, стор. 802.

²⁸ „Neues Deutschland“, 30 січня 1957 р.

ЦК (грудень 1959 р.). З'їзд повністю схвалив лінію ЦК СЕПН, викрив причини виникнення чужих марксизму-ленізму ревізіоністських поглядів, вказав на перші успіхи в перебудові села і підкреслив, що СГБК в своїй переважній більшості перевершують одноосібні господарства за врожайністю та продуктивністю праці²⁹. Так, державні закупки м'яса і молока у СГБК на 1 га корисної сільськогосподарської площі зросли за 1954—59 рр. відповідно на 71,7% і 20,6%, а в одноосібників лише на 25% і 11%³⁰. Тому 7 пленум ЦК ухвалив переглянути завдання сільського господарства до 1965 р., орієнтуючись на дальше соціалістичне перетворення села. Пленум підкреслив особисту відповідальність партійних і господарських керівних працівників за політичне керівництво відстаючими кооперативами, вказав на необхідність посилити ідейно-виховну роботу серед селян.

Позитивний досвід масово-політичної роботи під час кооперування нагромадили Штраусберзький (округ Франкфурт-на-Одері) та Пренцлауський (округ Нойбранденбург) райкоми СЕПН. При них діяли спеціальні бригади, що допомагали відстаючим СГБК організувати громадське виробництво, переконували селян, що лише сумлінною працею можна досягти піднесення добробуту. Вони також приділяли велику увагу суворому додержанню статуту, розвитку демократії в кооперативах тощо³¹.

Гнучка та принципіальна політика СЕПН, в основі якої лежить творче використання геніального ленінського кооперативного плану, дала позитивні наслідки. Лише за перше півріччя 1960 р. виникло 9600 нових СГБК, у які вступило 509 тис. чол. Майже повне кооперування селян було здійснено в округах Росток, Карл-Маркс-Штадт та ін.³² Нині в НДР налічується 11 513 СГБК (з них близько 6 тис. найвищого типу), що об'єднують 957 410 чол.³³ Цим самим покладено край роздрібненості селян, перекрито всі шляхи до відродження юнкерського землеволодіння і відкрито простір для невпинного зростання сил соціалізму на селі. «...Об'єднанням у СГБК селяни НДР увінчали багатовікову боротьбу від часу великої селянської війни в Німеччині...»³⁴⁻³⁶, — так було оцінено наслідки кооперування на 8 пленумі ЦК СЕПН (березень — квітень 1960 р.).

Прийняття в СГБК куркулів — характерна особливість кооперування в НДР. Питання про ліквідацію куркульства як класу тут було вирішено в інший спосіб. Спочатку народно-демократична влада видала закони, що обмежували експлуатацію селян та сільськогосподарських робітників, зокрема, для батраків у куркульських господарствах встановлювалися 8-годинний робочий день, певний розмір заробітної плати тощо. За невиконання цих постанов передбачався штраф у 5 тис. марок та тюремне ув'язнення строком на 6 місяців³⁷. Ослаблені економічно та ізольовані політично гроссбауери не наважились на відкритий виступ, приклад безперспективності якого давали уроки класової боротьби в радянському селі.

Зрозуміло, що це не був шлях відмови від класової боротьби. Він не мав нічого спільного з правоопортуністичною проповіддю «мирно-

²⁹ V съезд Социалистической Единой партии Германии, стор. 464.

³⁰ „Neues Deutschland“, 13 грудня 1959 р.

³¹ „Neuer Weg“, 1958, N 19, стор. 1445—1449; N 23, стор. 1709—1712.

³² Statistisches Jahrbuch der DDR. 1960/61, стор. 421, 428—429; „Neues Deutschland“, 15 вересня 1960 р.

³³ Германская Демократическая Республика, Дрезден, 1969, стор. 129.

³⁴⁻³⁶ 8. Tagung ZK der SED, März bis 2. April 1960, Berlin, 1960, стор. 7.

³⁷ Т. В. Уланова. Борьба СЕПГ за перевод крестьянства на социалистический путь развития (1949—1961 гг.). — Из опыта социалистического строительства в ГДР (1952—1961 гг.), М., 1965, стор. 37.

го вростання» куркульства в соціалізм. Навпаки, це був тривалий і складний процес класової боротьби, в результаті якої більшість гресс-бауерів, відмовившись від капіталістичного способу виробництва, перейшла на рейки соціалістичного господарювання.

Успіхи в перетворенні сільського господарства НДР є результатом творчого використання СЕПН ленінського вчення про залучення селян до будівництва соціалізму. Швидке здійснення в НДР кооперування селян, цього найскладнішого завдання соціалістичного будівництва, є блискучим підтвердженням пророчих слів В. І. Леніна, що після перемоги пролетарської революції в Німеччині «...перехід до соціалістичного господарства, використання вищої землеробської техніки..., об'єднання трудящого населення села... піде швидше і відбуватиметься легше, ніж у нас»³⁸.

СЕПН, керуючись ленінським вченням, у Програмі, рішеннях VI і VII з'їздів, а також у постановках ЦК виробила свою політику щодо дальшого розвитку соціалістичного сільського господарства. У Програмі партії, ухваленій VI з'їздом СЕПН (січень 1963 р.), визначене його головне завдання на період завершення будівництва соціалізму: забезпечити населення продуктами харчування, а промисловість — сировиною. Для цього в 1970 р. порівняно з 1965 р. продуктивність праці повинна зрости на 30—35%, врожайність зернових — на 19%, картоплі — на 32%, продуктивність великої рогатої худоби (в розрахунку на 100 га угідь) — на 11,5% тощо³⁹.

Партія приділяє багато уваги організаційно-господарському зміцненню СГВК і народних маєтків, поліпшенню їх матеріально-технічної бази тощо. Все це знайшло своє відбиття у новій економічній системі планування та керівництва сільським господарством. Вона спрямована на «органічне поєднання наукового керівництва, науково обгрунтованого централізованого державного планування з системою економічних важелів та свідомою творчою працею трудящих»⁴⁰.

За пропозицією ЦК СЕПН 1963 р. у республіці замість Міністерства сільського і лісового господарства та сільськогосподарських окружних і районних комітетів було створено сільськогосподарські ради з виробничими управліннями центрального, окружного і районного підпорядкування. Після X Німецького селянського конгресу (1969 р.) останні перетворено в ради з сільського господарства і харчової промисловості, які здійснюють безпосереднє керівництво СГВК. Така реформа спрямована на дальшу демократизацію управління, на розв'язання ініціативи та залучення широких трудящих мас до керівництва виробництвом. Ради, складені переважно з членів кооперативів і робітників народних маєтків, вирішують усі питання сільськогосподарського виробництва.

В. І. Ленін підкреслював, що «...тільки те будівництво може заслужити назви соціалістичного, яке проводитиметься за великим загальним планом, прагнучи рівномірно використати економічні і господарські цінності»⁴¹. СЕПН, керуючись цією вказівкою, наголосила на необхідності розробляти науково обгрунтовані перспективні плани, широко використовуючи економічні важелі. Саме в сільському господарстві НДР органічно поєднуються централізоване планування з господарською само-

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 314.

³⁹ В. Ульбрихт. Программа социализма и историческая задача Социалистической Единой партии Германии. Программа СЕПГ, М., 1963, стор. 103, 106, 108; «Neues Deutschland», 20 квітня 1967 р.

⁴⁰ 20 лет СЕПГ. Документы Социалистической Единой партии Германии, М., 1966, стор. 270.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 18.

стійністю кооперативів. Це стимулює розвиток виробництва, підвищує матеріальну заінтересованість трудящих у результатах своєї праці. Протягом 1952—1968 рр. обсяг виробництва сільськогосподарської продукції в республіці зріс у 3 рази, хоча кількість тих, що працюють у землеробстві, зменшилася більш як у 2 рази. Продаж державі продуктів сільського господарства за 1950—1968 рр. зріс у 2,6 рази, м'яса — в 4,5, молока — в 3,7, яєць — в 9,7⁴². 1968 р. порівняно з 1953 р. середній урожай зернових зріс з 21,7 ц до 33,4 ц з гектара⁴³. Досягнення сільського господарства НДР уже 1967 р. дали можливість повністю забезпечити країну м'ясом, молоком, картоплею, яйцями, на 96% тваринним жиром, на 84% овочами, на 80% зерном⁴⁴. Західна ж Німеччина 1967 р. задовольняла потреби населення у продовольчих товарах за рахунок власного виробництва лише на 77%⁴⁵.

Розробка СЕПН нової економічної системи планування й керівництва є дальшим творчим використанням ленінських принципів соціалістичного господарювання, втіленням у життя марксистсько-ленінської теорії побудови комунізму.

Успіхи сільського господарства НДР забезпечує його висока технічна озброєність. Так, якщо 1952 р. на ланах республіки працювала 21 тис. тракторів, то 1969 р. — майже 150 тис. 1969 р. в сільському господарстві республіки було 19 тис. зернових і 9 тис. бурякозбиральних комбайнів⁴⁶. 1968 р. питома вага механізованого збирання зернових становила 94% проти 58,9% в 1963 р., картоплі — 53,5% проти 25%, буряків — 93,7% проти 82,3%⁴⁷.

Рік у рік зростає спеціальна підготовка трудівників села республіки. Лише за 1967—1968 рр. 90 тис. членів СГВК одержали свідоцтва висококваліфікованого робітника. Нині понад 41% працюючих у сільському господарстві мають певний фах⁴⁸. Так соціалістична дійсність НДР яскраво підтверджує вірність передбачення Ф. Енгельса, що «суспільне ведення виробництва... потребуватиме цілком нових людей і створить їх»⁴⁹.

Досвід Німецької Демократичної Республіки свідчить, що геніальний ленінський кооперативний план є єдино правильним шляхом залучення селян до будівництва соціалізму.

⁴² Ю. П. Мороховський. Назв. праця, стор. 48; «Neues Deutschland», 24 січня, 2 березня 1969 р.

⁴³ «Einheit», 1969, № 9/10, стор. 1258.

⁴⁴ «Neues Deutschland», 2 грудня 1967 р.

⁴⁵ М. Г. Язвінський, В. І. Голуб. Вірність принципам соціалізму. К., 1968, стор. 36.

⁴⁶ Ю. П. Мороховський. Назв. праця, стор. 49; «Die Wirtschaft», 1969, № 5, стор. 6; «Neues Deutschland», 24 січня 1969 р.

⁴⁷ „Junge Generation“, 1969, N 9, стор. 42; Statistisches Jahrbuch der DDR. 1968, стор. 83.

⁴⁸ „Junge Generation“, 1969, N 9, стор. 42.

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 323.

Довертаючись до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ ПРОПАГАНДУ НАРОДНИКІВ СЕРЕД РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В 70-х — НА ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ XIX ст.

У радянській історіографії революційну пропаганду народників серед робітників вивчено слабо. І тому слід вітати появу статті С. О. Сосновичка з цього питання*. Для її написання автор використав певною мірою нові матеріали з архівів України. Зокрема, значний інтерес викликають окремі відомості про роль революційних народників в ознайомленні робітників з іменами Маркса і Енгельса та їх працями — «Капіталом» і «Маніфестом Комуністичної партії». На жаль, автор статті цій діяльності приділив мало уваги. Так, докладно розповідаючи про розповсюдження харківськими народниками на початку 80-х років прокламацій, він чомусь не згадав відомий з літератури факт про перевидання ними у 1883 р. «Маніфесту Комуністичної партії»¹. Правда, цей твір був віддрукований на гектографі незначним тиражем і не відіграв помітної ролі у поширенні й популяризації марксистських ідей серед робітників України, але в такому дослідженні сам факт першого нелегального видання геніального твору Маркса і Енгельса на Україні обійти не можна.

У статті досить детально йдеться про роботу народників у Єлисаветграді, про розповсюдження ними забороненої літератури серед місцевих робітників. Єлисаветградські народовольці назіть обладнали свій гектограф, на якому перевидали Програму робітників, членів партії «Народна воля», читали робітникам твори Лассаля, «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса. Архівні матеріали, на які посиляється С. О. Соснович, добре відомі авторів цієї замітки. Кілька років тому він саме в тих справах розшукав і ввів до наукового обігу відомості про спробу народовольського гуртка перевидати «Маніфест Комуністичної партії». Його видання виявилось невдалим, оскільки виготовлений гуртківцями гектограф був недосконалим. Тоді народоволець С. Дудін почав переписувати від руки перший том «Капіталу», «Громадянську війну у Франції», «Маніфест Комуністичної партії». 1884 р. після розгрому гуртка їх вилучила поліція. Тоді ж у бібліотеці гуртка було конфісковано завезені з Петербурга і Харкова гектографовані примірники праць Маркса і Енгельса: «Громадянська війна у Франції», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Маніфест Комуністичної партії» і «Становище робітничого класу в Англії»².

Варто б докладніше розкрити пропаганду народників серед робітників Одеси на початку 80-х років, вивчення в робітничих гуртках окремих праць Маркса і Енгельса, що також широко розповсюджувалися у місті. Там навесні 1884 р. за участю учнівської молоді було гектографовано брошурами «Промову Мишкіна», «Програму робітників партії «Народна воля», «Розвиток наукового соціалізму»³ (під такою назвою тоді виходила праця Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки»).

Очевидно, С. О. Сосновичку слід було б вказати також на роль у популяризації та пропаганді марксистських ідей серед робітників України О. А. Бутовської, братів Віктора, Миколи і Сергія Жебуньових, І. Ф. Фесенка, М. І. Кибальчича, Г. В. Плеханова та інших відомих уже науковому загалу революційних народників.

* С. О. Соснович. Революційна пропаганда народників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — УІЖ, 1970, № 9, стор. 13—22.

¹ В. Г. Мосолов. Коллекция произведений К. Маркса и Ф. Энгельса в фонде архивного хранения. — «Информационно-методический бюллетень библиотеки Института» ИМЛ при ЦК КПСС, 1958, № 2, стор. 33.

² ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 1194, арк. 12; спр. 1193, арк. 11; спр. 1192, арк. 96, 531, 534, 558; Й. А. Багмут, П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик, Харків, 1965, стор. 10—11.

³ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 272, арк. 7.

Особливо палким прихильником і пропагандистом ідей Маркса та Енгельса в робітничих гуртках був революційний народник І. Ф. Фесенко, який, перебуваючи за кордоном, особливо познайомився з основоположниками наукового комунізму. 15 червня 1875 р. під час арешту в с. Олександрівці Катеринославської губернії поліція вилучила у нього «Капітал» (німецькою мовою та в російському перекладі) і «Твори Давида Рікардо» за редакцією М. І. Зібера — відомого популяризатора економічної теорії Маркса⁴. Саме Фесенко звернув увагу на молодого талановитого народника Г. В. Плеханова, викликав у нього інтерес до політекономії, до «Капіталу» Маркса і, як свідчить Л. Г. Дейч, залучив «до занять з робітниками»⁵.

Ще в народницький період Г. В. Плеханов бував на Україні, вів революційну пропаганду серед робітників Києва і Харкова. У відомій книзі «Російський робітник в революційному русі», уже будучи марксистом, він писав: «Щодо революційних робітничих гуртків, що існували в провінціальних містах, то особисто я знав такі гуртки в Ростові, Саратові, Києві та Харкові... І в Харкові, і в Києві, і в Ростові-на-Дону мені постійно доводилося чути одні й ті ж нарікання, одні й ті ж просьби: інтелігенція забуває про нас; займється робітничою справою; пришліть з Петербурга хоча кількох знайомих, спритних людей,— ви побачите, як піде вона в нашому місті»⁶.

Представники революційного народництва Петербурга часто встановлювали зв'язки з передовими робітниками України, знайомили їх з працями Маркса і Енгельса. Так, 1875 р. серед жителів м. Жорниці Липовецького повіту Київської губернії «Маніфест Комуністичної партії» розповсюджував відомий народоволець М. І. Кибальчич. Київські жандарми після його від'їзду дізналися про це і сповістили своїм столичним «колегам», які провели у революціонера обшук, вилучивши багато нелегальної літератури, в тому числі рукописний переклад «Маніфесту»⁷.

Під впливом марксистських ідей передові робітники поступово відходили від народництва і прилучалися до теорії наукового комунізму. В середині 80-х років XIX ст. такі робітничі гуртки перехідного типу існували майже в усіх промислових центрах України. Тому С. О. Сосновичу у висновках до своєї статті потрібно було наголосити на цьому. Звичайно, народники не розуміли революційної суті марксизму, їх приваблювала лише гостра критика експлуататорського ладу, заклики до боротьби проти політичного гніту. Але об'єктивно в 70-х — на початку 80-х років вони сприяли розповсюдженню творів Маркса і Енгельса серед робітників.

Автор статті називає, наприклад, робітників І. Веденєва, В. Соколова і С. Бронштейна, з якими на початку 80-х років проводили систематичні заняття чорнопередільці Харкова, вказує на їх визначну згоду роль у пропаганді соціалістичних ідей та створенні нових гуртків. Але тут потрібно було б продовжити думку. Адже навесні 1886 р. за пропозицією І. Д. Веденєва усі робітничі гуртки міста, створені чорнопередільцями і народовольцями, об'єдналися в один — «Соціально-революційний гурток робітників». Деякі автори, зокрема І. М. Іванов-Потьомкін та І. Я. Мирошников, вважають його одним з ранніх соціал-демократичних гуртків⁸, хоча ні схвалена у липні 1887 р. політична програма, ні його практична робота не дають для цього достатніх підстав.

Не можна погодитися і з авторами багатотомної «Історії КПРС», які поворот в діяльності «Соціально-революційного гуртка робітників» і затвердження його програми пов'язують з іменем Ю. Д. Мельникова. «Під його впливом,— говориться у книзі,— гурток став поступово змінювати напрям. Мельников поставив питання про самостійну революційну діяльність робітників, про необхідність виробити програму організації. Складена ним програма відбивала відхід від народництва»⁹. Харківський «Соціально-революційний гурток робітників» справді почав відходити від народництва в бік марксизму. Але його політична програма, складена ще за рік до вступу в гурток Ю. Д. Мельникова, відбивала в основному ще народницькі погляди, хоча уже віддавала перевагу не безпосередній боротьбі з урядом шляхом терору, а пропагандистській роботі серед селян і робітників¹⁰.

Вступивши весною 1888 р. до гуртка, Ю. Д. Мельников спочатку займався переважно пропагандистською роботою, читав робітникам різні твори, роз'яснював їх, піклувався про поповнення нелегальної бібліотечки. Завдяки його енергії і старанням

⁴ А. М. Аббасов. І. Ф. Фесенко — пропагандист марксизму, — УІЖ, 1968, № 4, стор. 23—28.

⁵ Л. Дейч. Г. В. Плеханов, М., 1922, стор. 21.

⁶ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. III, стор. 192—194.

⁷ «Исторический архив», 1959, № 2, стор. 224—228; 1961, № 6, стор. 232.

⁸ І. Іванов-Потьомкін. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні. К., 1961, стор. 41—43; І. Мирошников, М. Рюмшин. Ювеналій Мельников, Харьков, 1963, стор. 43.

⁹ История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах, т. I, М., 1964, стор. 152.

¹⁰ От группы Благоева к «Союзу борьбы» (1886—1894 гг.), Ростов-на-Дону, 1921, стор. 117—118.

бібліотека швидко зростала. Під час арештів учасників гуртка влітку 1889 р. поліція вилучила у кожного з них 7—10 і більше пронумерованих книжок. То були твори М. Чернишевського, М. Добролюбова, В. Белінського, В. Шелгунова, Д. Писарева, Дарвіна, «На захист правди» Лібкнехта, «Історія революції» Гарньє, «Історичні листи» Міртова (П. Л. Лаврова) і ряд переписаних від руки статей і заміток — «Створення капіталу», «Зміна величини цін робочої сили», «Замітки про багатство і працю», «Зошит з замітками з політекономії» тощо¹¹.

З другої половини 1888 р. поряд з пропагандистською на Мельникова було покладено і всю організаційну роботу. Щоб протягом такого короткого періоду стати одним з керівників центрального робітничого гуртка, потрібні неабиякі здібності пропагандиста й організатора. «Ювеналій був, — як свідчить його товариш по харківському підпіллі В. Д. Перазич, — людиною, що на цілу голову стояла вище всіх відомих мені членів нашого гуртка — і за своїм розумовим розвитком, і за своїм даром пропагандиста й агітатора, і за своїм умінням заволодіти увагою слухача і підкорити його своєму впливу»¹².

Під керівництвом Ю. Д. Мельникова центральний робітничий гурток значно активізував свою діяльність. На нарадах активу обговорювалися питання про розширення пропагандистської роботи серед робітників, уміле використання нелегальної літератури, де можна було знайти відповіді про шляхи революційного розвитку країни. Зокрема, йшлося про «Маніфест Комуністичної партії» та інші праці Маркса і Енгельса, нелегальні видання групи «Визволення праці». Мельников уже був обізнаний з деякими працями основоположників наукового комунізму. Однак марксистом він тоді ще не був. Лише після арешту 29 вересня 1889 р., пройшовши «тюремні університети» Ростова, Харкова і Петербурга, де зустрічався з досвідченими революціонерами, Ю. Д. Мельников став послідовним марксистом.

Харківський «Соціально-революційний гурток робітників» — один з найвідоміших гуртків перехідного типу від народництва до марксизму. Вивчення діяльності подібних організацій — невідкладне завдання радянських істориків. Друга нагальна справа, на розв'язання якої настановує стаття С. О. Сосновчика, — ґрунтовне дослідження діяльності революційних народників щодо розповсюдження марксистської літератури. Тут потрібні не окремі приклади, що з'являються в окремих статтях. Необхідна фундаментальна праця, де було б узагальнено всі факти про вивчення і розповсюдження творів Маркса і Енгельса на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст.

П. М. ШМОРГУН

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 19, арк. 128—131.

¹² В. П е р а з и ч. Ю. Д. Мельников, Харків, 1930, стор. 77.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Л. Д. АДАМСЬКА

Про атеїстичну пропаганду на промислових підприємствах Дніпропетровщини

Комуністична партія вважає пропаганду атеїзму однією з важливих ділянок ідеологічної діяльності. Найбільш дієвою і ефективною формою атеїстичного виховання віруючих є індивідуальна робота. Жодна інша форма атеїстичного впливу не дає

змоги так близько пізнати людину, зблизитися з нею, розкрити її духовний світ. Працюючи над темою, автор використав праці В. І. Леніна, рішення з'їздів, пленумів та постанови ЦК КПРС і ЦК КП України, матеріали партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, 216), періодичну пресу.

Партійні організації промислових підприємств Придніпров'я в період розгорнутого комуністичного будівництва нагромадили певний досвід організації індивідуальної роботи з віруючими. У досліджуваний період для проведення її працювало на промислових підприємствах Дніпропетровської області понад 4500 агітаторів, Запорізької — понад 700 агітаторів, на підприємствах м. Кіровограда — 250.

Зі знанням справи вели роботу з віруючими агітатори Нікопольського південно-трубного заводу, де працювало 27 баптистів. Її проводила секція науково-атеїстичної пропаганди товариства «Знання», а також група агітаторів-атеїстів. Індивідуальну роботу з членами релігійних сект вели начальники цехів комуністи тт. Куриленко і Седих, т. Медведников — начальник відділу кадрів. Ці люди мали безпосередні контакти з віруючими, працювали разом.

В останні роки сектанти змінили методи залучення в секти нових осіб. Якщо раніше п'ятидесятники поповнювали свої ряди в основному за рахунок членів общин баптистів, то зараз від цього вони відмовились. Так, проповідник Гурін, з Кривого Рогу, на одному із зборищ заявив: «Баптисти нам не потрібні. Адже є дуже багато людей, у яких майже щоденні сімейні сварки, бійки і т. п. На них ми і повинні спрямовувати весь свій вплив».

Виходячи з цього, він вимагав від кожного із віруючих вивчати за місцем проживання всіх людей і повідомляти, у кого із невіруючих в сім'ях постійні сварки, причини їх виникнення, про смерть будь-кого з членів сім'ї, неподобства на виробництві та про інші факти. Так попала в секту Ніна Б. Ця жінка захищала сектантів-п'ятидесятників на судовому процесі у серпні 1962 р., на якому дала неправдиві свідчення. В'їзна сесія обласного суду вимушена була винести окрему постанову щодо неї. Тільки тому, що остання мала маленьку дитину, не було порушено кримінальної справи. Після суду з Б. почала вести роботу секретар Центрально-міського райкому партії Т. В. Корнієнко. Велика душевна щедрість комуніста, людяність розкрили душу Ніни, вона розповіла про себе, дізналася про життя своєї співбесідниці. А коли у Б. захворіла дитина і її поклали до лікарні, то Корнієнко відвідувала хвору. Після видужання дитини Ніні допомогли влаштуватися в трест «Шахтопрохідка».

Багато зусиль доклав агітатор-атеїст П. І. Федоров (СУ-8 «Запоріжжялюмінбуд»), щоб допомогти Ш. звільнитися від релігійних поглядів. Його бесіди, увага колективу, залучення її до участі в громадському житті — все це сприяло її відходу від секти.

На дніпропетровському машинобудівному заводі понад 4 роки проводить індивідуальну роботу з віруючими агітатор С. А. Сегіда. В своїй роботі він прагне з'ясувати причини і обставини, при яких людина потрапила до сектантів, намагається залучити віруючого до громадської роботи. Досвід роботи агітатора т. Сегіди узагальнив Червоногвардійський райком КП України м. Дніпропетровська.

Питання індивідуальної роботи з віруючими завжди були в центрі уваги первинних партійних організацій, а також міських і районних комітетів партії, які не раз обговорювали їх на засіданнях бюро, нарадах і семінарах. Організаційна робота партійних організацій по науково-атеїстичному вихованню різноманітна. Для агітаторів-атеїстів, які працювали індивідуально, партійні комітети підприємств і районні комітети партії проводили інструктивно-методичні наради, організовували семінари по обміну досвідом.

Цікаво пройшов семінар, організований Дніпропетровським РК КП України м. Дніпродержжинська на тему: «Про форми і методи роботи серед молоді». Методична рада підготувала до семінару плакат «Люди Комуністичної праці і побуту». На семінарі виступили кращі агітатори, вони розповіли про результати, досягнуті в атеїстичній роботі.

В Лепиському районі м. Дніпропетровська у другому півріччі 1963 р. на засіданні бюро районного комітету партії обговорювалося питання: «Про роботу з віруючими і про пропаганду науково-атеїстичних знань в партійних організаціях заводу металургійного устаткування, заводу крупних блоків і тресту «Дніпровсьпромбуд», про індивідуальну роботу з віруючими агітаторів Дніпропетровського електровозного заводу.

Після затвердження Нікопольським міськкомом партії у лютому 1964 р. заходів, спрямованих на посилення атеїстичного виховання трудящих, партійні організації почали більше приділяти уваги цій роботі. Партком Південнотрубного заводу обговорив питання про роботу з віруючими в партійній організації ЦХВ-1, провів два семінари з агітаторами-атеїстами на заводі, один — в тресті «Нікопольбуд». На промислових підприємствах м. Кривого Рогу один раз на місяць проводились семінари для агітаторів-атеїстів, в Амур-Нижньодніпровському районі м. Дніпропетровська — раз на два місяці.

В результаті атеїстичної роботи за три роки (1962—1964) в містах і робітничих селищах Дніпропетровської області відійшло від релігії понад 220 віруючих, тільки з жовтня 1962 р. по липень 1963 р. в містах і робітничих селищах Запоріжжя — 129 чоловік.

В науково-атеїстичній роботі партійних організацій є ще багато труднощів і недоліків. Нерідко вона ще ведеться по шаблону, в багатьох випадках антирелігійна пропаганда не доходить до віруючих. Тому нагромаджений в цьому питанні досвід узагальнюється, проводяться конкретно-соціологічні дослідження, що допоможуть удосконалити форми і методи науково-атеїстичної пропаганди.

І. Т. АРТЕМЕНКО

Зміцнення зв'язків армії та народу в період Великої Вітчизняної війни

(За матеріалами Кіровоградської
та Дніпропетровської областей)

Мішна єдність народу та армії — одне з найважливіших завдань Великого Жовтня. Вона обумовлена, — як підкреслював В. І. Ленін, — тим, що наша «...армія будується на близькості, на нерозривній близькості, можна сказати — на нерозривній злитності, Рад з армією»¹. Яскравим доказом цієї єдності є активна всебічна допомога партизанів і місцевого населення радянським військам у період Великої Вітчизняної війни, зокрема у битві за Дніпро.

Досліджуючи цю важливу тему, автор використав праці В. І. Леніна, постанови Комуністичної партії і Радянського уряду, документи і матеріали архіву Міністерства Оборони СРСР (ф. 409, оп. 10055, спр. 4), Дніпропетровського (ф. 18, оп. 3, спр. 1; ф. 19, оп. 4, спр. 193, 210, 451; ф. 22, оп. 2, спр. 59; ф. 56, оп. 1, спр. 51), Кіровоградського (ф. 429, оп. 5, спр. 200) облпартархівів, Кіровоградського облдержархіву (ф. 2860, оп. 1, спр. 48, 64), газет «Кіровоградська правда» (1944 р.), «Зоря» — орган Дніпропетровського обкому і міськкому КП(б)У та обласної Ради депутатів трудящих (1944 р.).

Трудящі визволених районів Радянської України негайно включилися у відбудову зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства. У цій великій всенародній справі вони керувались заповітом В. І. Леніна про те, що «...допомогати Червоній Армії всім, чим тільки може допомагати кожен, — такий є перший, основний і найголовніший обов'язок кожного свідомого робітника і селянина...»².

Понад дві тисячі комсомольців і неспілкової молоді звільненого Дніпропетровська взяли активну участь в організації госпіталів. За п'ять днів вони зібрали і передали лікувальним закладам 2500 ліжок, 3 тисячі матраців, 500 подушок, 100 ковдр, 300 простинь, 5815 тарілок, 507 склянок, 250 виделок, 308 ложок, багато художньої літератури. За відмінну роботу по організації госпіталей Військова Рада 46-ї армії оголосила подяку Дніпропетровському міському комітету ЛКСМУ.

Бюро Дніпропетровського міськкому КП(б)У своєю постановою від 23 грудня 1943 р. про організацію шефства над пораненими воїнами 3-го Українського фронту зобов'язало керівників і секретарів парторганізацій підприємств, установ і навчальних

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 47.

² Там же, стор. 494.

закладів подавати допомогу в культурно-побутовому обслуговуванні поранених бійців та офіцерів Радянської Армії.

Трудящі Кіровоградщини і Дніпропетровщини у січні та лютому 1944 р. надіслали тисячі святкових подарунків воїнам 2-го і 3-го Українських фронтів.

60-річний пенсіонер — батько двох фронтовиків — Трохим Якович Забродський, віддаючи свою посылку, сказав: «Сердечно дякую бійцям і офіцерам Червоної Армії за своє визволення від фашистських нелюдів». Усього в день Радянської Армії тільки з Кіровограда вислали на фронт 2145 колективних та індивідуальних подарунків.

Трудящі Кіровоградщини і Дніпропетровщини брали активну участь у будівництві оборонних споруд для діючих частин 2-го і 3-го Українських фронтів. Тільки в Олександрівському та Златопільському районах для прискорення цих робіт було мобілізовано 5 тис. чол. місцевого населення і 200 підвід строком на 50 днів.

Тисячі людей прифронтових сіл Кіровоградщини і Дніпропетровщини допомагали радянським воїнам транспортувати техніку, поранених, боєприпаси, паливе та інші вантажі.

Трудящі постійно допомагали Радянській Армії у відбудові, ремонті шляхів і мостів. Керуючись постановою Військової Ради 2-го Українського фронту від 7 грудня 1943 р. про залучення населення до відбудови шляхів, виконком Кіровоградської області Ради депутатів трудящих зобов'язав голів райвиконкомів Новогеоргіївського, Чигиринського, Онуфріївського, Олександрійського, Новопраського, Знамянського, Петрівського, Новгородківського, Єлисаветградківського районів закріпити за сільрадами і колгоспами певні ділянки шляхів на маршрутах до лінії фронту, тримати їх в належному стані. Це рішення відіграло важливу роль у забезпеченні армій 2-го і 3-го Українських фронтів військовими вантажами.

Велике народногосподарське і військове значення мали висоководні автомобільні мости через Дніпро в Кременчуці і Дніпропетровську. На будівництві їх у 1944 р. в Крюкові працювало понад 3000 трудящих Кіровоградщини, а в Дніпропетровську — 96 бригад, що об'єднували понад 1000 робітників міста. Самовіддана праця робітників і селян забезпечила дострокове спорудження дніпровських мостів, що дало змогу збільшити перевезення військових вантажів.

В. І. Ленін, закликаючи всіх на боротьбу з Денікіним, підкреслював, що пряма допомога Радянській Армії особливо важлива. «Найбільше потребує наша армія, — писав він, — *постачання*: одягу, взуття, зброї, снарядів»³. Цей ленінський заклик надихав трудящих нашої Батьківщини і в роки боротьби з німецько-фашистськими загарбниками.

Патріотичний рух за збір коштів для будівництва танків, літаків, бронепоездів знайшов гарячу підтримку серед трудящих Кіровоградської і Дніпропетровської областей. Завдяки благодородному почину комсомольців заводу «Червона зірка», в Кіровоградській області в 1944 р. розгорнувся збір коштів для створення танкової колони «Кіровоградський комсомолець». Минуло небагато днів з початку цієї патріотичної ініціативи, а вже на рахунок танкової колони до Держбанку надійшло понад 16 млн. крб. Трудящі Олександрійського і Новогеоргіївського районів здали понад 5 млн., міста Кіровограда — понад 1 млн. крб. Залізничники Знамянки зібрали кошти на будівництво літака.

Патріотичний почин комсомольців «Червоної зірки» активно підтримали в колгоспах області. Тільки з дванадцяти визволених районів області до 24 березня 1944 р. трудящі готівкою здали до фонду Радянської Армії 28,6 млн. крб. У зв'язку з цим була одержана телеграма Державного Комітету Оборони з подякою від Радянської Армії.

У листі трудящих області за підписом 242 756 чол. Голові Державного Комітету Оборони в квітні 1944 р. відзначалося, що кіровоградці вже дали державі для Збройних Сил зерна 5 479 345, м'яса 243 223, картоплі 1 721 549 пудів і молока — 10 317 гектолітрів, зібрали до фонду оборони 43 537 тис. крб. Восени 1944 р. було внесено на будівництво танкової колони «Кіровоградський комсомолець» понад 51 млн. крб. Танки, виготовлені на кошти, зібрані трудящими Кіровоградщини, брали активну участь у переможному наступі радянських військ на фронтах Великої Вітчизняної війни. Фронтовики-танкісти дякували трудящим за допомогу Радянській Армії. Лейтенант І. Ю. Нечипоренко у грудні 1944 р. звернувся до кіровоградців з листом по радіо. Він повідомляв, що на одному з танків, побудованих на заощадження населення, він з боями пройшов 900 км і знищив 7 гармат, 9 мінометів, 5 протитанкових рушниць, 8 кулеметів, 6 автомашин, 144 гітлерівських солдат і офіцерів.

На ознаменування річниці визволення області від німецько-фашистських загарбників трудящі Кіровоградщини зібрали на нову танкову колону до 20 січня 1945 р. понад 20 млн. крб., а всього до цього фонду 1944 р. і на початку 1945 р. було внесено понад 71 млн. крб. Крім цього, колгоспи здали понад 15 млн. пудів зерна і багато інших сільськогосподарських продуктів.

Натхнені переможним наступом Радянської Армії на фронтах Великої Вітчизняної

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 392.

війши, трудящі Дніпропетровської області зібрали 50 млн. крб. для створення танкової колони «Радянська Україна» і 50 млн. крб. для спорудження танкової колони «Визволена Дніпропетровщина».

Колгоспне селянство Дніпропетровщини на 21 лютого 1944 р. до фонду Радянської Армії здало понад 12 млн. пудів зерна, 1,6 млн. пудів соняшника, 4470 пудів картоплі і 161 200 пудів м'яса.

Висока політична свідомість трудящих Кіровоградської і Дніпропетровської областей виявилась і в таких патріотичних справах, як збирання теплого одягу для бійців діючої армії, успішна реалізація державних позик, шефство над військовими госпіталами, допомога сім'ям фронтівців і дітям загиблих радянських воїнів і партизанів.

Наведені приклади свідчать про те, що трудящі Кіровоградщини і Дніпропетровщини подавали всебічну допомогу радянським військам. Очолюючи цей патріотичний народний рух, Комуністична партія керувалась вказівками В. І. Леніна про те, що «...всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою, в зменшення числа хвороб і в збільшення наступальної здатності»⁴.

Патріотичний рух трудящих за подання всебічної допомоги фронту був яскравим проявом єдності народу та армії, могутності народних сил, які здобули перемогу у Великій Вітчизняній війні.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 275.

І. Я. ЖУЧЕНКО ДОПОМОГА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК НАРОДНИМ КОМІТЕТАМ ЗАКАРПАТТЯ

Досліджуючи обрану тему, автор використав, насамперед, теоретичну спадщину В. І. Леніна¹, опубліковані монографії², періодичну пресу, матеріали Партійного архіву Інституту історії ЦК КП України (ф. 57, оп. 4, спр. 97, арк. 33, 34; спр. 93, арк. 35, 36, 37), Партархіву Закарпатського обкому КП України (ф. 4, оп. 1, спр. 7, арк. 170—171; оп. 4—1, спр. 9, арк. 2—92; ф. 315, оп. 315—1, спр. 1, арк. 24), Міністерства оборони СРСР (ф. 244, оп. 2980, спр. 145, арк. 82, 117, 118; оп. 2996, спр. 5, арк. 276; спр. 7, арк. 40; ф. 371, оп. 45830 с. спр. 11, арк. 59—60; ф. 80, оп. 12295, спр. 1393, арк. 5), а також матеріали Закарпатського обласного державного архіву (ф. Р-14, оп. 2, од. зб. 7, арк. 1; од. зб. 6, арк. 1; од. зб. 343, арк. 1—4; 30—34; ф. Р-211, оп. 1, од. зб. 50, арк. 32—33).

Внаслідок героїчних зусиль Радянської Армії в 1944 р. Закарпаття було визволене з-під буржуазного гноблення. Трудящі краю вперше дістали змогу самі вирішувати державні справи.

Важливу роль у питаннях суспільно-економічного розвитку Закарпатської України відіграли в цей період комуністичні групи й організації, а також народні комітети.

12 листопада 1944 р. відбулися збори трудящих Ужгорода, на яких було обрано народний комітет у складі 55 чол. Того ж дня було обрано комітет і в Мукачевому (43 чол.).

Народні комітети були органами демократичної влади. Перед ними стояли складні завдання: конфіскація поміщицької землі та передача її безкоштовно безземельним і малоземельним селянам, націоналізація банків, великих підприємств, заводів і фабрик, забезпечення безкоштовного навчання рідною мовою, відбудова зруйнованих фашистами міст і сіл, промислових підприємств, транспорту, сільського господарства тощо.

Велику допомогу по налагоджуванню нормального життя на визволеній території, зокрема у відновленні зруйнованого ворогом народного господарства, подавало народним комітетам командування 4-го Українського фронту, що сприяло усвідомленню трудящими Закарпаття перспектив дальшого політичного розвитку їх краю.

Радянські командири, політпрацівники, а також солдати проводили агітаційно-пропагандистську і культурно-масову роботу серед населення. Дуже багато зробив у цьому напрямі фронтовий Будинок Червоної Армії 4-го Українського фронту. Тільки з листопада 1944 р. по лютий 1945 р. його працівники прочитали 160 лекцій і доповідей, 260 бесід у 50 містах і селах³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 429; т. 8, стор. 508; т. 27, стор. 203; т. 29, стор. 313.

² Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр., Львів, 1963; В. Білоусов. На шляху до перемоги. Ужгород, 1958 р.

³ І. М. Подобід. Культурно-освітня робота в Радянських Збройних Силах у роки Великої Вітчизняної війни.— Питання історії народів СРСР, вид. 3, Харків, 1966, стор. 61.

12 жовтня 1944 р. перед населенням м. Рахова виступив начальник політвідділу 18-ої армії Л. І. Брежнєв, який розповів про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни. Тут же в цей день протягом двох годин було розповсюджено 1200 брошур і 1270 примірників газети «Закарпатський вісник»⁴.

Агітаційно-масова робота велася за спеціальним планом Політуправління фронту. В міста і села Закарпаття направлялись лектори й агітатори, концертні групи, агітмашини. Наприклад, у м. Берегове на лекцію зібралося близько 600 чол., а у с. Велика Копака — 400 чол. В Ужгороді та Мукачевому пройшли вечори, присвячені В. І. Леніну.

Працівники фронтового Будинку Червоної Армії допомогли місцевим комітетам Ужгорода, Мукачевого, Хуста художньо оформити агітмайданчики та будівлі, де відбувалися мітинги й конференції, відбудувати кінотеатр «Україна», де щодня демонструвалися кращі радянські документальні та художні фільми.

На території Закарпатської України не було населеного пункту, де б не побували агітмашини з кінофільмами або концертні бригади. Всього з листопада 1944 р. по лютий 1945 р. тільки кіноустановками фронтового Будинку показано для населення 530 кіносеансів.

Хвилюючими подіями для населення були виступи фронтового ансамблю пісні та танцю. Тільки силами 8-ої повітряної армії до початку грудня 1944 р. було організовано 45 концертів, а силами фронтового Будинку Червоної Армії з листопада 1944 р. по лютий 1945 р. — 130 концертів, які прослухали 34 тис. чол.

В Ужгороді було проведено нараду керівників хорових, оркестрових і драматичних колективів, на якій розповідалося про зростання культури в Радянському Союзі. Трудящим міста передано репертуарні бібліотеки, складені з творів російських класиків, збірники пісень і віршів російських та українських поетів. Інструктори фронтового Будинку Червоної Армії перевіряли репертуари, допомагали на репетиціях. Внаслідок цієї роботи ужгородський колектив артистів і музикантів незабаром показав свою першу програму.

Військові комендатури в містах і населених пунктах краю допомагали народним комітетам вирішувати важливі господарсько-політичні питання. Вживали заходів до наведення громадського порядку. Створювалася народна міліція, загони якої несли службу спільно з патрулями воєнних комендатур. Одним з важливих завдань народних комітетів було забезпечення населення продовольством. 12 листопада Воєнна Рада фронту прийняла рішення «Про надання допомоги населенню Закарпаття». Командування Будинку Червоної Армії виділило народним комітетам 450 коней, 177 т картоплі, допомогло відремонтувати трактори і забезпечило паливом. Велика увага спрямовувалася також поліпшенню медичного обслуговування. Хірургічними інструментами були оснащені 14 лікарень і амбулаторій. Воєнно-санітарне управління виділило для місцевих медичних закладів 750 кг медикаментів.

Газета «Закарпатська правда» від 19 листопада 1944 р. писала, що командування Червоної Армії виділило для населення Закарпаття 400 т зерна і необхідну кількість солі.

Народні комітети під керівництвом партійних організацій та активній підтримці й допомозі командування 4-го Українського фронту брали найактивнішу участь у відродженні економічного й політичного життя трудящих краю, у розгортанні руху трудящих Закарпаття за воз'єднання з Радянською Україною. Ця діяльність була одною з складових частин історичного процесу завершення воз'єднання всіх українських земель у єдину Українську Радянську державу, здійснення спокоївчої мрії українського народу.

⁴ Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), М., 1960, стор. 273.

На допомогу викладачу історії

ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ XVII — XVIII ст.

Культурний розвиток України до середини XVII ст. відбувався в дуже несприятливих умовах. Територія країни була розчленована між Польщею, Угорщиною та Туреччиною. Значна частина земель зазнавала безперервних спустошливих татарських набігів. Таке становище гальмувало історичний процес розвитку українського народу, але зупинити його не могло. Спостерігалось хоча й повільне, але безперервне зростання продуктивних сил, встановлювалися і міцніли різноманітні зв'язки між окремими районами. Все це мало неабияке значення для утвердження української народності і розвитку її мови.

Територіальна близькість, мовно-етнічна спорідненість російського, українського та білоруського народів сприяли їх культурному взаємозбагаченню.

Окатоличення українського і білоруського населення велося варварськими засобами. Часто військові загони магнатів оточували православні церкви і силою переганяли людей до польських костьолів, а церкву спалювали або руйнували. Особливим знаряддям окатоличення і полонізації були єзуїтські школи, де панували схоластика і войовничий католицизм. Вони створювалися на пожертвування великих магнатів та монастирів. Навчання в них було безплатним. Навколо єзуїтських шкіл та костьолів гуртувалися вчені, проповідники, письменники, що вели полемічну боротьбу проти православ'я та української культури. Одним з найбільших ідеологічних центрів була колегія (заснована в 1570 р.) у Вільно, згодом перетворена в академію. Серед польсько-литовського складу учнів тут зустрічалися також українські та білоруські уніати. Діти української шляхти та заможних городян навчалися також у протестантських школах, що існували на Волині, Поділлі і мали кальвіністський і соцініанський напрямки. У них вивчалось святе письмо, стародавні мови, риторика, поезія, філософія, діалектика, математика, історія. Насадженням подібних шкіл польсько-литовські правлячі кола певною мірою досягли своєї мети. Українці, що прийняли уніатство, в польських школах та університетах здобували не стільки освіту, скільки зовнішній лоск, ставали прихильниками католицизму, а отже — ворогами свого народу та його культури.

На протидію польсько-литовській владі представники прогресивної частини української громадськості — купці, ремісники, міщани та нижче духовенство, що об'єднувалися у братства, відкривали свої школи, де навчались головним чином діти міщан, нижчого духовенства, дрібної шляхти. Братства відіграли важливу роль в організації відсічі католицько-єзуїтській ідеологічній агресії, спрямованій на окатоличення та полонізацію українського і білоруського народів. З поширенням книгодрукування вони відкривали свої школи і друкарні, видавали букварі, граматики, поширювали полемічні антиуніатські твори.

У першій чверті XVII ст. братства вже існували у Львові, Самборі,

Судовій Вишні, Кам'янці-Подільському, Галичі, Києві, Немирові, Вінниці, Кременці та ряді інших міст і сіл України. Вони мали свої друкарні в Острозі, Львові, при Дерманському монастирі, Києво-Печерській лаврі тощо — всього понад 20. Найбільша з них — київська лише за першу половину XVII ст. видрукувала 117 назв.

Однією з найстаріших була Острозька школа (заснована 1576 р. князем К. Острозьким). Її першим ректором став відомий громадський діяч і письменник Герасим Смотрицький. У ній вивчалася граматика, арифметика, музика, астрономія. Особлива увага приділялася мистецтву ведення дискусій з католиками. У Острозі сконцентрувалися значні наукові сили, внаслідок чого місто перетворилося в міцний освітньо-культурний центр. У школі викладали визначні українські письменники І. Княгиницький, К. Острозький, Д. Наливайко (брат С. Наливайка). Тут були підготовлені кадри для організації інших братських шкіл. Так, М. Смотрицький посів провідне місце в школі при Львівському Успенському братстві.

З приїздом до Львова російського першодрукаря І. Федорова просвітительська діяльність братських шкіл набула особливого розмаху. Є відомості, що книгодрукування на Україні існувало й раніше. Наприклад, О. Мацюк пише, що в 1460 р. міщанин Степан Дропан подарував друкарню Львівському монастирю св. Онуфрія¹. Проте її продукція до нас не дійшла. Гадають, що все загинуло під час пожежі 1571 р. Першими на Україні друкованими книгами, що збереглися, були «Апостол» і «Буквар». Вони видруковані І. Федоровим у Львові (1574).

У статуті братських шкіл підкреслювалося, що «богатий над убогим в школі ничим вышнейі не мають быти, токмо самою наукою, плотію же равни вси»². Отже, за своїм характером вони були демократичними, гуманно-просвітительськими центрами. Завдяки їх діяльності кількість грамотного українського населення швидко зростала. Арабський мандрівник П. Алексський, подорожуючи разом з своїм батьком — антіохійським патріархом Макарієм по Україні (в 1654 і 1656 роках), помітив «чудову рису, яка викликала наше здивування: всі вони (українці.— А. М.), за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок чи дочок, уміють читати»³.

Майже всі визначні українські полемісти XVI—XVII ст. вийшли або об'єднувалися навколо братств. Твори ректора Львівської братської школи І. Борецького «Протестація», «Юстифікація невинности», «Суплікація» до сената» пронизані думкою про необхідність скасувати унію і зрівняти в правах пригноблені народи, що перебували під владою Речі Посполитої. Не сподіваючись на доброзичливість польських панів, автор закликав запорізьких козаків вести вперту боротьбу за національну свободу: «Стойте сильно, не шатаючись и не боясь»⁴. Борецький приділяв багато уваги викладанню слов'янської та грецької мов, які не визнавалися католиками та переслідувалися польськими гнобителями. Це є свідченням того, що програма братської школи мала антикатолицьку спрямованість.

З метою поширення освіти серед широких верств українського народу братства всемірно розвивали видавничу діяльність. В 1596 р. була видана «Граматика славенска совершенного искуства осьми частей слова и иных нуждных» Лаврентія, а в 1619 р. — «Грамматика славенская»

¹ О. Мацюк. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. — «Архів України», 1968, № 2.

² Історія української літератури, т. I, К., 1967, стор. 207.

³ М. М. Лисенко. Методика викладання історії Української РСР, К., 1970, стор. 91.

⁴ Нариси історії філософії на Україні, К., 1966, стор. 53.

М. Смотрицького. Остання протягом 150 років вважалася основним учбовим посібником у російських, українських, білоруських, сербських і болгарських школах. В 1627 р. київське братство видрукувало «Лексикон славено-российский и имен толкование» П. Беренди. В ньому містилося в перекладі на українську мову 8 тис. слов'янських слів.

На землях Війська Запорізького школи здебільшого були при церквах, а тому називалися церковно-парафіяльними. Вони існували у більшості населених пунктів і виникали водночас з їх заснуванням. Наприкінці XVII ст. їх було понад 2 тис.⁵

Загалом навчання в тогочасних школах проводилося під прапором захисту православ'я. Це пояснюється тим, що суспільно-політична і філософська думка ґрунтувалися на теології, а католицизм був ідеологією іноземних поневолювачів. Боротьба православ'я проти католицизму та унії була своєрідним ідеологічним протестом українського народу проти своїх гнобителів — польських феодалів. Прогресивні діячі XVI—XVIII ст. (І. Вишенський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода та інші) розуміли негативний вплив теології на розвиток наукової думки і в своїх творах правильно відбили головну потребу часу — прагнення визволитись від релігійної ідеології. Вони дійшли до теорії двох істин, стали на шлях алегоричного тлумачення біблії. Критичним осмисленням та зіставленням положень святого писма і реального життя мислителі зміцнювали позиції пантеїзму, котрий в умовах XVIII ст. був однією з форм матеріалізму.

Найзнаменніша подія у культурному житті України першої половини XVII ст. — створення першого вищого учбового закладу. В 1632 р. на базі Лаврської школи та школи київського Богоявленського братства утворилася колегія, ініціатором і засновником якої був Київський митрополит П. Могила, тому цей заклад і дістав назву «Киево-Могилянський колегіум». В другій половині XVII ст. він став головним центром культурної освіти. 1701 р. йому було надано права Академії. У восьми класах Колегії вивчали слов'янську, грецьку, латинську та польську мови, граматику, риторичку, піїтику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, філософію, а з кінця XVII ст. і богослов'я. У XVIII ст. подібні заклади почали діяти в Переяславі, Харкові, Чернігові та інших містах.

Протягом XVII—XVIII ст. у Київській колегії-академії викладали видатні вчені: Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Й. Кроковський, Л. Баранович, С. Яворський, Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Кониський, Г. Щербацький, Д. Нащинський та інші. Більшість київських вчених прагнула відродити приховані церквою філософські положення Арістотеля.

Характерною рисою українського просвітництва було те, що його носіями часто виступали представники духовенства. Громадські і церковні діячі України — Ст. Яворський, Й. Кроковський, І. Поповський, Х. Чарнуцький, Ф. Прокопович, Я. Маркович, Ф. Лопатинський, Г. Вишневський, Ф. Яновський, Ф. Кролик, С. Тодорський, Г. Кониський та інші боролися за секуляризацію церкви і світський характер науки. Їх світогляд характеризується відходом від схоластики і догматизму. Вони критикували спекулятивні методи вивчення природи, боролися за вивільнення філософії з-під впливу теології, запровадження національної мови, критично переосмислювали біблію, популяризували знання й культуру.

Протягом багатьох століть латинська мова панувала в науці країн Європи. Не дивно, що вона переважала й у Києво-Могилянській акаде-

⁵ Феодосій. Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея, Екатеринослав, 1876.

мії, що допомагало українським вченим швидко засвоювати наукові та культурні надбання людства. Але поширення освіти серед широких верств українського народу сприяло її витісненню народною мовою.

Розвиток української суспільно-політичної думки визначала боротьба проти загарбницької політики польських феодалів і католицької церкви. Ця ідея посідала центральне місце в курсах усіх учбових закладів та творах літературних і церковно-політичних діячів того часу. Зокрема, Г. Кониський вірно зрозумів, що релігійна оболонка уніатів та католиків лише прикривала справжні наміри польських магнатів загарбати українські землі.

Київські викладачі утверджували принципи, проголошені великими вченими і філософами нового часу — Галілеєм, Беконом, Декартом, Спінозою, боролися за «переробку й очищення людського мозку» від «примар», перешкод, що заважають пізнанню істини. Ф. Прокопович вбачав смисл наукової діяльності в постійному вдосконаленні: «Я бажав би,— говорив він студентам Києво-Могилянської академії,— щоб слухачі вказували на... помилки, даючи мені можливість виправляти й спростосувати неправильні мої міркування»⁶. Не фанатична релігійна віра, а відшукування істини — ось шлях до справжніх знань. Тому головною зброєю проти забобонів Прокопович вважав освіту.

Складовою частиною української культури висвітлюваного періоду є література, коріння якої беруть початок з епохи Київської Русі. Мовні особливості українського народу знайшли вияв насамперед у народному фольклорі — історичних піснях, думах та соціально-побутовій ліриці, де відбито його боротьбу проти татаро-турецьких загарбників («Зажурилась Україна», «За річкую вогні горять», «Про Байду»). Під час національно-визвольної війни проти польсько-шляхетського гніту виник особливий цикл пісень про її героїв: Б. Хмельницького, М. Кривоноса, Д. Нечая, С. Морозенка, а згодом про керівників селянських повстань — М. Залізняка, І. Гонту, О. Довбуша.

Думи породжені життям. Їх творцями та носіями були народні співці — лірники і кобзарі, які прагнули показати своїх героїв захисниками інтересів народу («Козак Голота», «Отаман Матяш-старий», «Самійло Кішка», «Розмова Дніпра з Дунаєм» та ін.). Частина дум («Сестра і брат», «Удовися») характеризуються морально-побутовим змістом або осудом соціальної нерівності («Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер», «Козацьке життя» та ін.).

В соціально-побутовій пісенній тематиці український народ оспівав козацтво, чумакування, наймитування. Загострення соціальних протиріч на Україні викликало розвиток народної сатири. Широкої популярності зажив переказ про те, як за гроші піп з усіма почестями поховав собаку, а єпископ висвятив у попа цапа. У народній сатирі висміюються феодально-кріпосницькі порядки, царські чиновники, служителі релігійного культу — богомольні шахраї, святоші і святі аж до бога. Складаються пародії на молитви, переробляються різні релігійні оповідання.

Багата народно-поетична творчість стала джерелом становлення української художньої літератури. Поява книгодрукування сприяла виникненню української полеміко-публіцистичної прози. Твори Смотрицького, Острозького, Філарета, Борецького, Копистинського мали значний вплив також на розвиток російської та білоруської літератур. Про це свідчить, зокрема, надрукована в Москві (1644 р.) «Кирилова книга», до якої увійшли полемічні твори українських письменників.

Найвизначнішим представником української полемічної літератури був І. Вишенський. Це письменник — демократ, гуманіст, палкий побор-

⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ДА/43П, стор. 337.

ник прав і гідності людини, народний патріот. Його ідеалом було «чисте християнство», яке перебуваючи в непримиренній опозиції до державного ладу, було одним з найреволюційніших елементів у духовній історії людства, рухом пригноблених мас. Отже, Вишенський був ідейним ворогом магнатів. А пропаганда непокори і ненависті до будь-якого пригноблення відштовхувала його й від верхівки православного духовенства. Його ідеї утопічні, але об'єктивно сприяли розвитку визвольного руху.

Програмний твір гуманіста «Писание до всех обще в Лядской земли живущих» проникнутий осудом суспільно-політичних порядків тогочасної Польщі, де всі «от главы и до ног острупели». А в Третньому литовському статуті, вказував він, «несть места целого от греховного недуга — все струп, все рана, все пухлина, все гнильство... все болезней, все грех, все неправда, все лукавство, все хитрост, все коварство, все кознь...». Оцінюючи Брестську унію 1596 р. Вишенський підкреслював, що зрадників — єпископів Потія і Терлецького, митрополита Рогозу та інших привела до папського престолу жадоба грошей, бажання дістати благословення нещадно визискувати своїх кріпаків. Він також затаврував інститут абсолютизму. Оцінюючи діяльність І. Вишенського, І. Франко писав: «Ніколи ще до того часу сильні миру сього, світські чи духовні, не чули від простого южноруса таких гордих, рішучих і потрясного сильних слів. Віє в них, хоч ще не свідомо для самого автора, той свіжий новочасний дух емансипації особистості людської... І тут треба було чимало відваги моральної, щоб кинути могучим ієрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огнем посланієм»⁷.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. морально-етична проблематика висвітлювалася в байках Г. С. Сковороди та усній народній творчості. Боротьбу прихильників прогресу і освіти проти мракобісся і застою відбито в драматургії. Прикладом може бути драма Ф. Прокоповича «Володимир», що була поставлена в Київській академії 1705 р. В образах прихильників Володимира автор вивів консервативне духовенство, що вороже ставилося до петровських реформ. Значний інтерес становить також драма Г. Кониського «Трагикомедия о Воскресении мертвых», що написана на життєвому соціальному матеріалі того часу. В ній відбиті гострі класові протиріччя, зокрема захоплення старшинською адміністрацією селянських та козацьких земель, свавілля польських магнатів і католицького духовенства щодо місцевого населення. Твір був поставлений студентами Київської академії і мав великий успіх серед глядачів.

На початку XVIII ст. широкої популярності зажили вірші мандрівного дяка Климентія Зінов'єва, який, використовуючи побутову тематику, висловлює антипатію до багатців, що пригноблюють народ. У пародійних творах він виступав проти церковно-схоластичної ідеології.

Ораторська проза XVII—XVIII ст. була представлена Барановичем, Галятовським, Радивіловським та іншими мислителями. Літописи Грабянки та Величка характеризуються історико-мемуарною тематикою.

Успішний розвиток української культури на землях, що возз'єдналися з Росією мав значний вплив на поширення возз'єднавчих ідей на Західну Україну. Їх виразником був М. Андрела (1637—1710), який у полеміко-публіцистичних і антиуніатських трактатах «Логос» (1691—1692), «Обрана верному каждому человеку» (1699—1701) висловив загальне прагнення західноукраїнського народу.

Розвиток української літератури був органічно пов'язаний з виникненням театрального мистецтва. Артистами переважно були учні шкіл

⁷ Іван Франко. Іван Вишенський і його твори, Львів, 1895, стор. 239—240.

та студенти колегіумів. Професійний український театр виник на початку XVII ст. в Острозькій школі та Києво-Могилянському колегіумі. Згодом у Київській академії були написані і поставлені згадувані спектаклі: «Володимир» Ф. Прокоповича, «Трагикомедия о воскресении мертвых» Г. Кониського, «Диалог двух студентов перед царицей Елизаветой» Г. Сковороди. Між актами виконувалися інтермедії з життя простого народу. Такі театральні вистави відомі з 1619 р. Кращі спектаклі створені Довгалецьким і Кониським.

У XVII ст. на Україні зародився також вертеп — ляльковий театр, вистави якого відбувалися у спеціальній скринці — своєрідній двоярусній сцені, що зовнішнім виглядом нагадувала макет двоповерхового будинку. Звичайно вистава починалась на верхній сцені біблійною легендою про народження Христа, а продовжувалась на нижній, де розігрувалися сценки з народного життя.

У XVII ст. частина поміщиків створює свої драматичні і музичні театри (Д. П. Трошинського на Полтавщині та Д. Ширая на Чернігівщині), у яких грало чимало талановитих акторів. Тоді ж формуються постійні аматорські групи акторів-любителів у Глухові (1730 р.), Кременчуці (1770 р.), Києві (1780 р.), Харкові (1790 р.). А перші театри було збудовано тільки в XIX ст.

Невід'ємною ознакою театрального мистецтва була музична культура, що зросла на ґрунті народної музики. З кінця XVI ст. в церквах утвердився багатоголосий, так званий партесний, спів. Найвидатнішим його теоретиком був М. П. Ділецький. Він першим ввів до культової музики народні мелодії. Партесний або ще його називали «Київський» спів швидко поширився на Україні і в Росії. В його популяризації та створенні нових зразків російської церковної музики значну роль відіграли українські музиканти, багато з них входили до царської капели.

Визначне місце серед музичних творів займали псалми і кантати, релігійна форма яких поступово набирала світського змісту. В Київському, Харківському та Чернігівському колегіумах існували хори і оркестри. Звідти вийшли видатні композитори: М. С. Березовський, А. Л. Ведель, Г. Рачинський та інші.

На землях Війська Запорізького існували спеціальні школи полкової музики. А 1738 р. музична школа (класи — бандура, скрипка, гуслі) відкрилася в м. Глухові. Тут готували співаків для придворної царської капели. Вихідці цієї школи в середині століття створили капели в ряді міст України, зокрема, 1763 р. інструментальну капелу при Київському магістраті. В її репертуарі були твори (симфонії, увертюри тощо) вітчизняних (В. П. Тітов, С. І. Давидов та інших) і західноєвропейських композиторів. При капелі діяла школа по підготовці виконавців-інструменталістів, які виступали з концертами на народних святах.

Характер української культури розкривається і в архітектурі. Постійна небезпека ворожого нападу примушувала український народ зводити будівлі пристосовані до оборони. Наприкінці XVI ст. в українській архітектурі почалося будівництво бастіонних замків — розкішно оформлених 2—3 поверхових споруд з багатьма допоміжними приміщеннями та підземними ходами (замок в с. Підгірцях Львівської області). Українська архітектура цього періоду характеризується об'ємно-просторовою структурою.

Після возз'єднання України з Росією зростає кількість цегельних будівель в Києві, Чернігові, Батурині, Глухові та інших містах. Їх загальний вигляд часто визначався монастирськими ансамблями, до складу яких входили і світські будинки (Лаврський, Софіївський та інші ансамблі Києва). В монастирях, що були за межами міста, створювалися

оборонні кам'яні споруди (Гусинський монастир). У XVIII ст. виникає багато типових проектів житлових, адміністративних, учбових та господарських споруд. Вони прикрашалися пілястрами, живописними фронтонами (Полкова канцелярія в Чернігові).

Особливість українського мистецтва початку XVIII ст.— поширення лубкових картин та народної гравюри. Вони прикрашали світлиці не лише багатих козаків, а й сільської бідноти. В Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах працювали численні майстри «малярського зібрання». На посуді, стінах та грубних кахлях вони відтворювали сюжети з старозавітної історії. Їх опис часто зустрічається в діалогах Г. Сковороди.

Найвидатнішими художниками XVIII ст. були Д. Левицький та В. Боровиковський. Нині десятки старих майстрів відомі лише за іменами. Але навіть окремі полотна та спогади сучасників свідчать, що український живопис XVIII ст. характеризується відходом від художніх засад барокко до класицизму. Чудовими фресками розписав В. Боровиковський палац В. В. Капніста у Кременчуці. Ця робота і вирішила долю художника. 1783 р. Катерина II його забрала до Петербурга.

Взагалі Україна XVII—XVIII ст. була скарбницею, що постачала культурні кадри для величезної російської держави і слов'янських країн Європи. Так, 1733 р. шість кращих магістрів Київської академії на запрошення Сербського митрополита Вікентія Йовановича виїхали до Сербії. Там М. Козачинський став префектом і викладачем вищої школи у м. Карлівцях у Славонії. Він виявився не лише блискучим педагогом, а й просвітителем, який будив у сербів національну самосвідомість, сприяючи цим культурному відродженню всієї Сербії. У Молдавії працював П. Величковський. Г. Кониський став архієпископом Білорусії і багато зробив для організації національно-визвольної боротьби білоруського народу та поширення освіти. З його ініціативи відкрито ряд білоруських учбових закладів, зокрема Могилівське училище. Ректор академії Ф. Прокопович посів одне із провідних місць при Петрі I. Вже будучи Новгородським архієпископом Прокопович залишався і протектором Петербурзької Академії наук. Він же заснував першу світську школу в Росії. Його просвітницька діяльність була відома далеко за межами Батьківщини, зокрема, справила велике враження на німецьких просвітителів⁸.

Вихованці Київської академії, що працювали в Росії, сприяли розвитку освіти, літератури, науки, книгодрукування, театру, музики, живопису і т. д. Серед них варто назвати Е. Славинецького, А. Сатановського, Ст. Яворського, Г. Бужинського та багатьох інших. Вони були організаторами майже всіх духовних училищ в Росії. С. Полоцький був вчителем царівни Софії Олексіївни і писав спектаклі для першого російського театру. У Москві він заснував Слов'яно-греко-латинську академію (1687 р.), яка наслідувала Київську. Сюди, як тоді говорили, для закваски, тобто передачі досвіду, з Києва було переведено 8 професорів і 40 студентів. Першим режисером театру при царі Олексії Михайловичі був українець С. Чигесинський. Майстри друкарської справи з Києво-Печерської лаври надрукували перший підручник з російської історії «Синопис или краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-русского народа».

Звичайно в згаданих успіхах української культури проявився геній народу, а також благотворний вплив возз'єднання України з Росією. Тісні економічні і політичні стосунки сприяли взаємозбагаченню культур двох братніх народів.

А. П. МАРКОВ

⁸ «Філософська думка», 1970, № 4.

ОХОРОПА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

С. А. ТАРАНУШЕНКО

УРЯДОВІ БУДІВЛІ НА ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст.

Установи відіграють дуже важливу роль в історичному процесі. Їх виникнення, характер і діяльність допомагають розкрити внутрішню і зовнішню політику пануючих класів. На Україні досі ще не створено загальної історії установ. Про окремі з них розповідають дослідження, що вийшли з друку в різний час. Щоб створити зведену працю, дослідження треба проводити далі.

Важливо вивчати не тільки функції установ, але й склад працівників, а також приміщення, де вони розміщувалися. Останнє зовсім не висвітлено в історичній літературі, зокрема, не змальовано, який вигляд мали урядові будівлі на Лівобережній Україні — Гетьманщині: полкові та сотенні канцелярії, земські суди, ратуші, магістрати, гродські суди, комисарства.

В Чернігівському обласному історичному архіві до Великої Вітчизняної війни зберігалось «Дело о всех состоящих в Малой России казенных домах», розпочате 8 червня 1781 р. Цей документ розповідає про урядові, житлові, а почасти й господарські споруди майже всієї території Гетьманщини. Беручи до уваги те, що деякі з цих будівель були вже тоді дуже старі, тобто стояли близько сотні років, вони характеризують будівництво першої половини XVIII ст., навіть другої половини XVII ст. Оскільки «живих» датованих пам'яток урядових установ XVIII ст. збереглося дуже мало, значення матеріалу, збереженого «Делом», важко переоцінити.

1782 р. на Україні було скасовано адміністративний поділ на полки та сотні і на Лівобережжя поширилось «Положение о губерниях». Створення нових урядових установ вимагало нових приміщень. У зв'язку з підготовкою цієї реформи влітку 1781 р. була проведена реєстрація урядових будинків. «Малой России губернатор» А. Милорадович за наказом «Малороссийского и слободско-украинского» генерал-губернатора Румянцева-Задунайського розіслав усім полковникам Гетьманщини «ордери», якими рекомендувалось «в самой возможной скорости» під особистим «надзиранием» полковників плани існуючих урядових будинків «сочинить и оные нарочным надежным сотенным старшиною или значковым товарищем... в Глухов доставить», щоб виявити серед існуючих будинків придатні для розміщення в них нових урядових установ та щоб одні будівлі «согласить» з планами, даними Румянцевим для нових установ, а інші «к перевозке по способности назначить, приводя их как можно в сходство данных планов».

В «Деле» зібрано: копії «ордерів» Милорадовича до полковників Гетьманщини; рапорти, що надходили в Глухів від полкових канцелярій; «Ведомость в новоучреждаемой Киевской губернии казенного строения»; чернетка первісного проекту розподілу урядових полкових та сотенних будівель між Київською та Новгород-Сіверською губерніями.

На жаль, до «Дела» потрапили, очевидно, не всі матеріали, які надходили від полкових канцелярій і були пов'язані з реорганізацією уря-

дових установ. Найціннішою частиною «Дела» є описи та графічні матеріали (креслення, схеми планів, фасадів) урядових будівель. Здебільшого ці документи, як писав у своєму рапорті чернігівський бригадир П. Милорадович, за відсутністю геодезистів складені чиновниками.

У «Деле» зберігається повідомлення про чиновників — авторів планів. Це сотник березинський Сахновський, який склав плани і описав сотенні канцелярії Березного, Стольного та Синявки, полковий осавул С. Бакуринський, який описав і накреслив схеми урядових будинків у Білорусії, Седневі, Городні та Новій Вісі. Осавул Я. Круп'янський описав і дав схеми чернігівської, слабинської, виблянської та любецької сотенних канцелярій, сотники: П. Мленецький — сосницької, волинської та понорницької, М. Ноздра — бакланської, П. Псьол — шаповалівської, В. Галка — дівицької, В. Рубець — топальської, В. Гром, Ф. Курдицький, М. Андрієвський — стародубівської, значкові товариші: С. Приданісов — івангородської, В. Самойлович — прохорівської, Д. Хилчевський — попівської, І. Малько — бахмацької, отаман сотенний І. Панченко — ніжинської.

Деякі плани складались фахівцями-архітекторами. Плани й фасади урядових будівель Київського полку виконані поки що невідомим архітектором. Як зазначив П. Милорадович у згаданому рапорті, план будинку чернігівського полковника склав підпоручик Ярославський. Отже, в «Деле» зберігаються матеріали про дев'ять полків Гетьманщини. Бракує відомостей щодо Полтавського полку. Звичайно, не всі матеріали у документі рівноцінні.

Цікавою є «Ведомость... в новоучреждаемой Киевской губернии... казенного строения», де вміщено перелік урядових будов Київського полку, креслення планів і фасадів частини урядових споруд. На жаль, у цих документах не зазначено розміри покоїв, будівельний матеріал тощо. Це доповнює опис будівель Чернігівського полку, з якого видно, що в Печерській фортеці Києва були такі урядові споруди: муровані — губерньська й чотири батальйонні канцелярії, «дом казенный, называемый Клов», цейхгауз, обнесений муром, та дерев'яні — «казенный дом, называемый дворец», губернаторський та обер-комендантський особняки, артилерійська канцелярія, цейхгауз обложної артилерії, батальйонна школа, два артилерійські, три казенні будинки, чотири батальйонні госпіталі. У верхньому Києві містилися мурована школа для солдатських дітей, три батальйонні канцелярії та два магазини. На Подолі: муровані — магістрат, «дом для обучающихся в Киеве студентов», магістратські шинок, магазин, гостиний дім; дерев'яні — сотенна канцелярія, магістратська пошта, головний лазарет, аптека.

За межами Києва найбільше урядових споруд було в Козельці: полкова¹ і сотенна канцелярії, магістрат, суд земський, полкова артилерія, соляна комора. Полкова канцелярія займала двоповерхову, муровану будівлю; решта установ — одноповерхові, дерев'яні. В Острі були: суд земський, магістрат, сотенна канцелярія, в Гоголеві, Борисполі, Кобижчі, Моровську, Олишівці, Мрині та Носівці — сотенні канцелярії. В «Деле» збереглися креслення планів і фасадів усіх урядових будівель Київського полку, за винятком двох митних дворів у Стайках, про які згадується у «Ведомости».

Щодо Прилуцького полку є лише креслення планів і фасадів. В цьому полку були такі урядові установи: полкова канцелярія в Прилуках, що містилася разом з гродським судом в одному будинку, суд земський — один у Прилуках, другий в Іваниці, ратуша у Прилуках і п'ять

¹ С. Таранушенко. Киевская полковая канцелярия. — «Строительство и архитектура», 1969, № 11.

сотенних канцелярій — в Коритобутові, Іваниці, Перевалочній, Монастирищі та Жоравці. Всі ці споруди були дерев'яні, одноповерхові.

В «Деле» збереглися досить докладні описи будівель Чернігівського полку. В них указуються розміри покоїв, часто навіть висота стін, а іноді й висота покрівлі, перелічено вікна, двері, печі, а іноді й внутрішню обстановку (столи, лавки тощо). Названо також будівельний матеріал (сосна, дуб, береза, кругляк, пластини, пиляне дерево, кахля, скло аркушеве білої води і т. п.), зазначається будівельна техніка (рублена, плетена, двері на п'ятниках дерев'яних...). Трапляються вказівки про стан будови (стіни «способные», комора «ветхая»), а також чимало інших цінних відомостей про тогочасну архітектуру. До описів інколи додано схематичні (без масштабу), «просто в графах чиновниками сочинены» абрис планів. У Чернігові полкова канцелярія та гродський суд* містилися в цегляному мурованому будинку, у такому ж двоповерховому будинку працювали комісарство і магістрат**, у дерев'яному — сотенна канцелярія, полковник мав особняк. Описано сотенні канцелярії в Березному, Стольному, Синявці, Волинці, Хлоп'яниках (Понорницька), Білоусі, Седневі, Великій Вісі (Ропська), Городні, Виблях, Слабині, Любечі та Киселівці. Зберігся опис типових трикамерних селянських хат, пристосованих під караульні — «козачі» (в Стольному, Білоусі, Городні, Мені), шинку (Городня), комор (Стольне, Синявка), сараїв (Синявка, Сосниця, Білоус, Седнів, Городня), комор (Велика Вісь, Седнів), стаєнь (Білоус, Велика Вісь). Усі сотенні канцелярії Чернігівського полку та всі служби при них були дерев'яні, одноповерхові.

По Ніжинському полку зареєстровано 52 урядові будівлі. На жаль, про значну їх частину докладних повідомлень в «Деле» немає. Про них відомо лише з «Ведомости вновь учреждаемой Новгород-Северской губернии казенного строения». Цей документ свідчить, що в Ніжині були, зокрема, такі урядові будівлі: полкова канцелярія, суди земський та грецького братства, два магістратські будинки з мурованими льохами, дві (з чотирьох) сотенні канцелярії. В Глухові стояли три муровані й одинадцять дерев'яних урядових будівель, в Ямполі — сотенна канцелярія. Ні описів, ні креслень, ні схем-планів про них немає. Про інші урядові будівлі Ніжинського полку в «Деле» є більш-менш докладні відомості.

За винятком недобудованого триповерхового мурованого ніжинського магістрату, всі споруди були одноповерхові, дерев'яні.

По Стародубському полку «Дело» зареєструвало: в Стародубі — полкову канцелярію та громадський суд (містилися в одному будинку), магістрат, три сотенні канцелярії, земський суд (містився у приватному будинку генерального бунчужного Борозни), дім полкової музики, лазарет, двір полкової артилерії з різними господарчими службами, мурованим льохом і соляним сараєм; в Новгороді-Сіверському — магістрат та сотенну канцелярію; в Мглині — магістрат та сотенну канцелярію; в Погарі — суд земський (мурований), магістрат, сотенну канцелярію; в Чернооківі — сотенну топальську канцелярію; в Почепі — дві сотенні канцелярії; в Баклані — сотенну канцелярію; в Щептаках — сотенну канцелярію; у Вишкові — митницю. Урядові будівлі (за винятком недобудованого мурованого погарського земського суду) були одноповерхові, дерев'яні.

В Переяславському полку були: у Переяславі — особняк комен-

* Раніше це був приватний житловий будинок, збудований ще в XVII ст. чернігівським полковником Яковом Лизогубом і пізніше відомий під назвою «Мазепиного будинку». План цієї будови, взятий з «Дела», опублікував П. Федоренко в своїй статті «З історії старого Чернігова» (К., 1930).

** За свідченням А. Шафонського, цей будинок раніше належав Полуботку.

дантський, канцелярія, «інженерний майстеровий двір», провіантський магазин, соляний і пороховий льохи; в Золотоноші — соляний амбар; у Сокиринцях — митниця. Про ці будівлі з «Дела» нічого більше не відомо.

В «Описании казенным строениям», складеному переяславським полковником Іваненком, немає ні креслень, ні схем, ні цифрових даних. На підставі «Описания» можна скласти тільки уявлення про число та розташування покоїв, розміщення печей, будівельний матеріал та стан будівель.

По Лубенському, Миргородському та Гадяцькому полках в «Деле» дається дуже неповний перелік. Так, по Лубенському полку зареєстровано такі урядові будівлі: в Лубнах — полкову і дві сотенні канцелярії, суд гродський, архів (мурований), ратушу, головну аптеку; у Пирятині — дві сотенні канцелярії; в Луком'ї, Оржиці, Жовнині, Куренці, Чигирин-Діброві, Яблуневі, Хмелові, Смілому — по одній сотенній канцелярії.

По Миргородському полку: в Сорочинцях — полкову і сотенну канцелярії, суд гродський, суд земський, льох, амбар соляний; в Остап'ї — суд земський і сотенну канцелярію; у Миргороді, Голтві, Городищі, Шишаках, Яреськах, Білоцерківці, Устивиці, Зуївцях, Багачці — по одній сотенній канцелярії (в Хоролі вона містилася не в казенному будинку).

По Гадяцькому полку є вказівка лише на три сотенні канцелярії — у Комишній, Ковалівці, Борках. По Полтавському полку ніяких матеріалів у «Деле» немає.

Урядові будинки на Гетьманщині були майже всі дерев'яні, одноповерхові. У Гадяцькому, Миргородському, Переяславському, Прилуцькому полках мурованих цивільних урядових будинків зовсім не було, у Стародубському полку був лише один — погарський земський суд, у Лубенському — полковий архів. По Ніжинському полку «Дело» називає мурований магістрат у Ніжині та три будинки в Глухові. В Чернігівському полку — полкову канцелярію, магістрат і полковницький особняк. Найбільше таких будинків було в Київському полку, власне, у самому Києві: губерньська і чотири батальйонні канцелярії, цейхгауз, кловський палац, школа для солдатських дітей, магістрат, академія, магазин, шинок, гостиний дім; за межами Києва — у Козельці — полкова київська канцелярія.

З перелічених будівель збереглися до наших днів такі: чернігівська полкова канцелярія (збудована в XVII ст.), київська полкова канцелярія в Козельці (збудована в середині XVIII ст.) та перебудовані Кловський палац й академічний корпус у Києві.

Найтиповішою і найпоширенішою формою урядових установ були сотенні канцелярії. За складом покоїв їх можна поділити на групи. Першу — становили будинки, що склалися з сіней *, караульні та канцелярії, другу — де були сіни, канцелярія і присудственна **. Третя й четверта — це розширений варіант другої групи. У третій, крім сіней, канцелярії й присудственної, була ще комора, а в четвертій замість комори — архів. П'ята й шоста групи є розширений варіант першої. До сіней, караульні та канцелярії додано: у п'ятій — комору, в шостій — архів. Часто архіви в сотенних канцеляріях містилися у невеличких, відгороджених чи в канцелярії, чи у присудственній хижках. Іноді в сотенних канцеляріях архіви займали окремі великі покої.

Найбільш поширеними були сотенні канцелярії, зібрані в сьому й

* Сіни були в кожній урядовій установі, а в деяких — двоє або й більше.

** В окремих випадках як другої, так і інших груп, караульні розмішувалися не в самих сотенних канцеляріях, а в окремих будівлях типу: хата (або хата й кімната) + сіни + комора. У таких випадках часто в кімнаті поруч з караульною, або в коморі через сіни, містилася і тюрма («турма»).

восьму групи. Це й був основний їх тип. Сотенні канцелярії сьомої групи мають всі головні урядові покої, а саме: сіни, караульню, канцелярію й присудственну. У восьмому типі до сіней, караульні, канцелярії та присудственної додано хижку, дев'ятий тип — ідентичний четвертому, тільки додається комора. До десятої та одинадцятої груп входять канцелярії, де склад покоїв такий же, як і сьомої групи з доданням: до першої — прихожої, до другої — прихожої й архіву*. Дванадцята група — це сьома, доповнена архівом і тюремною коморою. Тринадцята подібна до десятої, тільки замість караульні мала тюремну комору. Останні іноді стояли окремо (Сосниця, Городня, Шаповалівка).

Отже, якщо найпростіші сотенні канцелярії, крім сіней, мали по два покої: канцелярію та караульню або канцелярію та присудственну, то великі складалися з п'яти або й шести покоїв: сіни, караульня, прихожа, канцелярія, присудственна та архів чи комора.

Матеріали свідчать, що невеликим числом покоїв обходилися й полкові канцелярії, магістрати, ратуші.

Навіть генеральна військова канцелярія гетьмана Данила Апостола в Глухові мала лише два покої: світлицю й кімнату. Ці приміщення були невеликими (світлиця на чотири, а кімната на три вікна), обстановка в них не на багато пишніша порівняно з полковими та сотенними. Правда, гетьманська мала ще столову й хрестову світлиці та ін., але це були житлові апартаменти гетьмана (М. Судієнко. Матеріали для отечественной історії, т. I, К., 1953; «Опись дворам и протчему, чем владел гетман Д. Апостол... по гетманству 1734 р., стор. 4):

Сіньми та одним чи двома покоями задовольнялися також гродські суди та комісарства. Виняток становила полкова канцелярія найбагатшого Стародубського полку, що мала дві канцелярії та ще окремо — протокольну і секретарську.

З магістратів найбільше покоїв було у новому, недобудованому мурованому триповерховому будинку в Ніжині. Це єдина з усіх урядових споруд Гетьманщини, що мала дві зали (по одній на верхньому і середньому поверхах, обидві з лоджіями).

Найбільше покоїв мали земські суди. Це свідчить про їх велику вагу в тодішньому побуті. У Переяславі й Золотоноші в земському суді виділено було окремі покої для возних. У Переяславі, крім загальної прихожої, окремо виділялись кімнати для чолобитників, писаря. В Іваниці земський суд мав вісім покоїв, з яких один призначався для адвокатів, а для чолобитників дві прихожі, одна — для «дрібних», друга — для людей вищих станів. Таким чином, полкові урядові установи містилися в будівлях, що мало чим різнилися від старшинського житлового будинку, а сотенні канцелярії та ратуші й магістрати сотенних міст, містечок і сіл ще менше були відмінні від міщанських чи селянських осель; деякі з урядових установ працювали в найманих приватних хатах.

* В описах канцелярію часто називають або «прихожою канцелярією» (Чернігів), або «прихожою для канцелярських службовців» (Воронків, Баришівка), або й просто «прихожою» (Стольне). Немає сумніву, що ці покої передусім виконували функції канцелярії, а одночасно правили й за прихожі. Окрему канцелярію й окрему прихожу можна було знайти тільки у значних містечках та містах (10, 11 та 12 групи).

Наш календар

50-РІЧЧЯ УКЛАДЕННЯ РАДЯНСЬКО-АФГАНСЬКОГО ДОГОВОРУ ПРО ДРУЖБУ

28 лютого 1921 р. в Москві «з метою зміцнення дружніх відносин між Росією і Афганістаном та захисту дійсної незалежності Афганістану»¹ було підписано договір про дружбу. Заснований на ленінських принципах зовнішньої політики, він був однією з перших угод радянської країни,

укладених з сусідніми державами, що не лише закріпив дружні відносини двох країн, а й відкрив широкі перспективи для їх дальшого розвитку і зміцнення. Весь п'ятдесятирічний період він цілком і повністю відповідав корінним національним інтересам як Радянського Союзу, так і Афганістану.

Вплив Великого Жовтня на піднесення національно-визвольного руху народів Сходу, дав змогу Афганістану завоювати незалежність і стати суверенною державою.

Народжена Жовтнем Країна Рад відкрила новий тип міжнародних відносин і першою визнала повну незалежність Афганістану, встановивши з ним дружні зв'язки. Тоді це було значною морально-політичною підтримкою для Афганістану, бо англійські колонізатори все ще сподівалися відновити свої колоніальні позиції в країні, вимагаючи від неї суворого додержання нав'язаних раніше кабальних угод.

Розроблені В. І. Леніним та проголошені Великим Жовтнем принципи рівноправності, поваги суверенітету, співробітництва, взаємодопомоги цілком і повністю втілено в усіх статтях радянсько-афганського договору, за яким сторони визнали взаємну незалежність, погодилися вступити «в правильні дипломатичні відносини» та зобов'язалися «не вступати з третьою державою у воєнне або політичне об'єднання, яке завдавало б шкоди одній із договірних сторін».

У посланні на ім'я афганського еміра Аманулли-хана (1921 р.) з приводу укладення договору В. І. Ленін писав, що договір між двома державами закріпив дружбу і взаємні симпатії. Стара імперіалістична Росія зникла назавжди і північним сусідом Афганської держави є нова Радянська Росія, яка подала руку дружби і братерства всім народам Сходу і афганському народові в першу чергу. Володимир Ілліч відзначав, що перший договір про дружбу, який уклав афганський народ, був договір з Росією, а також висловлював надію, що дружба між двома народами буде й надалі розвиватись і міцніти, запевнивши, що Росія назавжди залишиться першим другом Афганської держави на благо обох народів².

Піввікова історія радянсько-афганських відносин переконливо підтвердила прозорі ленінські передбачення. Дружба Радянського Союзу з Афганістаном кріпне рік у рік.

Принципи, що знайшли своє втілення в першому договорі про дружбу, лягли в основу наступних договорів і угод, укладених між двома сусідніми країнами, зокрема, в пакті про ненапад від 31 серпня 1926 р. та договорі про нейтралітет і взаємний ненапад від 24 серпня 1931 р.

Спираючись на допомогу і всебічну підтримку Радянського Союзу, в довоєнний період Афганістан досяг певних успіхів у розвитку економіки, торгівлі, науки і культури.

Під час другої світової війни уряд країни, вірний договору, підтвердив свою політику нейтралітету, що повністю відповідала інтересам радянсько-афганської дружби. Тому вона знайшла повне схвалення і підтримку насамперед з боку Радянського Союзу, а також інших держав-учасниць антигітлерівської коаліції. Отже, радянсько-афганська дружба стала надійною в самій складній обстановці — обстановці воєнного часу.

Високо оцінюючи політику нейтралітету Афганістану під час війни та виконання ним зобов'язань, передбачених в радянсько-афганських угодах, Радянський Союз заявив про свою готовність продовжувати різнобічні відносини з ним і в післявоєнний період.

¹ Документи внешней политики СССР, т. 3, М., 1959, стор. 550.

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 318—319.

Багато зробив Радянський Союз щодо дальшого розвитку національної економіки і культури Афганістану в післявоєнні роки, подаючи фінансову і технічну допомогу в здійсненні його першого (1956—1961 рр.), другого (1962—1967 рр.) та третього (1967—1972 рр.) п'ятирічних планів.

Значний вклад у загальну справу широкого техніко-економічного, наукового і культурного співробітництва СРСР з Афганістаном вносить Українська РСР. Майже на кожній будові в Афганістані можна знайти технічне устаткування, що надійшло з промислових підприємств нашої республіки.

В результаті широкого проведення геолого-розвідувальних робіт, що здійснювалися за участю українських геологів в північних районах Афганістану, вперше в цій країні були відкриті значні запаси природного газу, нафти, залізних руд, золота, слюди та інших корисних копалин. Деякі з них уже видобуваються і успішно застосовуються у промисловому будівництві. У 1965 р. підприємства Радянської України забезпечували обладнанням і матеріалами будівництво 20 об'єктів у Афганістані³. Зокрема, турбіни для найпотужнішої в країні ГЕС Наглу виготовлені в Харкові⁴, понад 100 українських спеціалістів працювали пліч-о-пліч з афганським народом⁵.

Група викладачів київських, харківських та інших вузів нашої республіки протягом тривалого часу читає лекції в Кабульському політехнічному інституті, а українські лікарі подають медичну допомогу населенню цієї країни. Важлива роль належить Україні й у підготовці афганських національних кадрів. Зараз у вищих і середніх спеціальних учбових закладах УРСР навчається понад 130 студентів, аспірантів і стажистів, які прибули з дружнього Афганістану.

Розширюються наукові та культурні зв'язки Радянської України з Афганістаном. За останні роки в містах республіки побувало декілька афганських делегацій. В квітні 1965 р., під час перебування з державним візитом у Радянському Союзі, тодішній прем'єр-міністр Афганістану Мухамед Юсуф в одному з своїх виступів у Києві заявив: «Ваша республіка відома в усьому світі і особливо в дружньому Афганістані. Наш народ добре знайомий з вашою гостинністю, мужністю і благородством»⁶.

Дружба, всебічне співробітництво і взаємовигідна торгівля Радянського Союзу з Афганістаном завжди відповідали не тільки інтересам двох країн, але і справі збереження миру на Середньому Сході і в усьому світі.

Починаючи з 1955 р. важливим фактором розвитку добросусідських радянсько-афганських відносин є взаємні візити між державними діячами. Особливе значення мав дружній офіційний візит Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна у Афганістан 1969 р., що співпав із святкуванням 50-річчя незалежності країни та 50-річчям встановлення дипломатичних відносин між Радянським Союзом і Афганістаном. В прийнятому комюніке Радянська сторона високо оцінила політику позитивного нейтралітету Афганістану, що дає можливість вирішувати питання розвитку і прогресу цієї країни. Перебуваючи в Афганістані, радянська делегація взяла участь в урочистому відкритті Кабульського політехнічного інституту та державної сільськогосподарської ферми «Газіабад» в Джелалабаді, побудованих за допомогою Радянського Союзу.

Відзначаючи 50-ті роковини з дня підписання першого договору про дружбу, радянський і афганський народи вбачають у цьому гарантію дальших успіхів на шляху зміцнення дружби і співробітництва між двома країнами і впевнені, що він і надалі служитиме справі збереження миру на Середньому Сході і в усьому світі.

І. Г. МАЙДАН

³ «Кабул таймс», 27 квітня 1965 р.

⁴ «Аніс», 17 березня 1965 р.

⁵ «Кабул таймс», 27 квітня 1965 р.

⁶ «Радянська Україна», 27 квітня 1965 р.

ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С. Г. ГАЛИЦЬКОГО

В плеяді визначних діячів підпільного комуністичного руху на Буковині в роки поневолення її румунськими боярами чільне місце займає секретар Буковинського крайового комітету Комуністичної партії Румунії С. Г. Галицький.

Народився Семен Георгійович 15 лютого 1891 р.* в с. Нова Жучка під Чернівцями в багатодітній сім'ї сільського шевця. Після закінчення у 1902 р. сільської початкової школи юнак поступив у 2 Чернівецьку державну гімназію, яку закінчив

* В «Історії міст і сіл УРСР. Чернівецька область», дати народження і смерті С. Г. Галицького (1889—1954) (стор. 77) вказано певірно. Насправді він народився 3 (15) лютого 1891 р. і помер 16 грудня 1956 р.

1911 р. Ще гімназистом він захоплювався творами революційно-демократичної літератури, читав праці Маркса і Гегеля, а згодом вступив у Буковинську радикальну партію.

Початок імперіалістичної війни застав С. Г. Галицького в австрійській армії, а після розпаду Австро-Угорської монархії, наприкінці 1918 р. він був покликаний до Української галицької армії (УГА), яка вела тоді бої проти військ панської Польщі. На початку 1920 р. разом з частинами УГА перейшов на бік Червоної Армії.

Після короткого перебування в Одесі, у квітні—травні 1920 р. Семена Георгійовича відкликали до Харкова в розпорядження очолюваного Ф. Коном Голоркому при ЦК КП(б)У. Тут він вступив в групу співчуваючих КП(б)У і був направлений в Галичину співробітником тимчасового радянського уряду Східної Галичини—Галревкому, боровся за встановлення і зміцнення Радянської влади у визволених Червоною Армією містах і селах Західної України. Після окупації Галичини білополяками С. Г. Галицький нелегально перебрався на Буковину, окуповану військами королівської Румунії. Восени того ж року він виїхав у Прагу, де вирішив продовжити своє навчання. Роки перебування в столиці Чехословаччини були періодом дальшого формування комуністичного світогляду. Наприкінці 1925 р. С. Г. Галицький вступив у члени празької групи КПЗУ.

У той час як на Буковині, так і за кордоном, велася діяльність, спрямована на поліпшення комуністичної роботи в краї. Навесні 1926 р. С. Г. Галицький зв'язався з представництвом Компартії Румунії у Відні, де оформив своє членство в КППР, одержав гроші, паспорт і виїхав на Буковину*, щоб вести там партійну роботу. Налагодивши зв'язки з Центральним Комітетом Комуністичної партії Буковини, очолюваним В. В. Гаврилюком, деякий час Галицький працював приватним службовцем у Садгорі, а потім у революційній газеті «Боротьба», яку редагував комуніст І. Д. Стасюк. Щоб мати змогу діяти легально, С. Г. Галицький вступив до соціал-демократичної партії.

Комуністи Буковини вели в цей час велику роботу по виконанню рішень V конгресу Комінтерну про більшовизацію комуністичних партій. Підпільні комуністичні осередки створювалися в масових робітничих організаціях, в профспілках і на селах. Багато уваги приділялось підготовці пропагандистських кадрів. У Чернівцях було створено бюро соціалістичної пропаганди, а також курси агітаторів та пропагандистів.

С. Г. Галицький брав активну участь у революційному русі, виступав на зборах і вічах трудящих, публікував у «Боротьбі» викривальні статті проти жорстокого режиму румунського буржуазно-поміщицького уряду, проти українських і румунських буржуазно-націоналістичних партій, які служили королівській владі. З кожним днем посилювалась робота партійних організацій, все відчутнішим ставав вплив комуністів у масах, активізувалась боротьба трудящих за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною.

Влітку 1926 р., відповідно до рішення спеціальної наради (комісії) в буковинському питанні при Виконкомі Комінтерну, замість ЦК КП Буковини було створено новий керівний партійний орган—Буковинський обласний комітет Компартії Румунії, першим секретарем обрали С. Г. Галицького¹.

Румунська окупаційна влада вжила рішучих заходів проти все зростаючої діяльності комуністів. 9 грудня Стасюка, Галицького і Руснака заарештували і кинули до в'язниці. Понад чотири місяці тривало слідство. Але не змогли сигуранцівські інспектори та комісари назбирати достатніх обвинувальних матеріалів. 12 квітня 1927 р. їх випустили з тюрми. С. Г. Галицький знову поринув у вир політичного життя. Крайова комуністична організація продовжувала вести боротьбу проти колонізації Буковини румунськими посадниками, за підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня промислових робітників, за ліквідацію стану облоги та припинення терору жандармів і сигуранци, за школу на рідній мові, за амністію політичним в'язням, за встановлення добросусідських відносин з Радянським Союзом.

* У ряді статей і праць, в яких згадується про С. Г. Галицького, допущено ряд неточностей в трактуванні окремих моментів його життя і діяльності. Так, зокрема, в статті «Семен Галицький», опублікованій в «Радянській Буковині» 30 квітня 1965 р. вказано, що він приїхав з Праги в Садгору на постійне проживання 1925 р. В «Історії міст і сіл. Чернівецька область» (стор. 77) написано, що «після закінчення Празького університету з 1924 р. він працював у Чернівцях, брав активну участь у революційній боротьбі». У колективній праці «Північна Буковина, її минуле й сучасне», (Ужгород, 1969, стор. 102) написано: «В 1924 році у підпільний ЦК Компартії Буковини прийшли молоді, енергійні діячі. Секретарем був обраний В. В. Гаврилюк, членами І. Д. Стасюк, І. Л. Клевчук, С. Г. Галицький, Т. В. Руснак» (до речі не Т. В., а В. Т. Руснак). Насправді ж Галицький прибув на Буковину не у 1924 р. і не у 1925, а у квітні 1926 р. і невдовзі після цього увійшов до керівного ядра краювої партійної організації.

¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 3535, оп. 1, од. зб. 82, арк. 7.

С. Г. Галицький був постійним учасником робітничих зборів, на яких виступав з доповідями і рефератами про міжнародне становище, про соціально-політичне становище трудящих, був частим гостем і сільських партосередків. 17 листопада Галицького і Стасюка знову притягли до суду, звинувачуючи у порушенні закону про охорону громадського спокою, а також у таємному поширенні «Боротьби» та іншої революційної літератури.

17 лютого 1929 р. на Буковині було засновано масову легальну революційну організацію під назвою — партія українських працюючих Румунії «Визволення». Хоч С. Г. Галицький юридично не входив ні до складу її ЦК, ні до складу редакції газети «Борець» (орган цієї партії), він, як секретар крайкому КПр, докладав багато зусиль, щоб налагодити діяльність партії «Визволення», розширити її зв'язки з масами, охопити політичною роботою якомога ширші кола трудящих. 31 березня вийшов перший номер газети «Борець». Це була бойова, революційна газета. З її допомогою крайова комуністична організація вела велику роботу по мобілізації трудящих на боротьбу за свої соціально-економічні і політичні права, за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною.

В умовах жорстоких репресій і кривавого терору комуністи Буковини готувалися до антивсесвітньої демонстрації, що мала відбутись 1 серпня 1929 р. Поліція теж не дрімала. Ще 20 липня вона зробила обшук на квартирі С. Г. Галицького і знайшла там комуністичну літературу. За день до цього було виявлено мішок антивсесвітніх листівок у жителя с. Клокучки П. Шлапака, які заховав там С. Г. Галицький для розповсюдження в день демонстрації. Семена Георгійовича заарештували. В тюрмі він оголосив голодовку і через 21 день був випущений на волю.

24 грудня на всебуковинську конференцію зібрались делегати унітарних профспілок Буковини, щоб визначити тактику боротьби, проаналізувати політичне і економічне становище в Румунії. Однак, наступного дня більшість делегатів була заарештована. 24 делегати, у тому числі С. Галицький, продовжили конференцію в тюрмі. «Учасники конференції арештовані,— писала газета «Борець»,— але класова боротьба не може бути ніколи арештована»².

Щоб посилити керівництво революційним рухом, крайова комуністична організація вжила заходів до того, щоб швидше домогтись визволення С. Г. Галицького і його було викуплено з тюрми під грошовий заклад. Вийшовши на волю, він продовжував здійснювати керівництво крайовим комітетом КПр. 1930—1931 рр. комуністична організація Буковини добилася дальшого піднесення класової боротьби. Очолюючи революційний рух, комуністична організація створювала єдиний фронт трудящих, зміцнювала союз робітників і селян Буковини. Головну увагу було звернено на відновлення діяльності розгромленої на той час партії «Визволення» і зміцнення «Робітничо-селянського блоку», як важливого засобу мобілізації та організації мас на боротьбу за свої соціальні і національні права.

Прагнучи розгромити революційний рух на Буковині, румунські окупанти вирішили знов кинути за ґрати С. Г. Галицького та інших комуністичних діячів. Було визначено нагороду в сумі 10 тис. левів тому, хто повідомить про місце перебування С. Г. Галицького³. Очевидно, враховуючи ці обставини, ЦК КПр в листопаді 1931 р. відкликав С. Г. Галицького з посади секретаря Буковинського крайкому партії і направив у Москву своїм представником при Виконкомі Комінтерну.

3—24 грудня 1931 р.* відбувся V з'їзд Компартії Румунії. Делегатом від буковинських комуністів на ньому був С. Г. Галицький, де його обрали членом ЦК і членом Політбюро ЦК КПр.

Працюючи при Виконкомі Комінтерну під псевдонімом Альфред Веддінг, С. Г. Галицький багато уваги приділяв партійній роботі в Румунії і особливо на Буковині. Перебуваючи в Москві, він вивчав партійне будівництво в Країні Рад, збагачувався теоретичними знаннями і досвідом, брав активну участь в роботі пленумів ЦК КПр, що проходили в Празі та інших місцях. Влітку 1935 р. він нелегально відвідав Буковину, побував у Чернівцях, ознайомився з станом партійної роботи.

Активна політична діяльність С. Г. Галицького обірвалася в 1936 р.

Будучи професіональним революціонером, С. Г. Галицький віддав багато сил і енергії великій революційній справі боротьби за визволення трудящих Буковини з-під влади буржуазії, за торжество ідей комунізму.

І. П. ФОСТІЙ

² «Борець», 19 січня 1930 р.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 633, арк. 61.

* В окремих виданнях (Георге Георгіу-Деж. Статті и речи, т. I, М., 1956, стор. 447; С. И. Самойлов. Румыния в 1918—1939 годах, М., 1951, стор. 24) дати п'ятого з'їзду КПр вказано січень 1932 р. У свій час з метою конспірації в повідомленні про з'їзд було вказано цю дату. В дійсності ж, V з'їзд КПр відбувся у грудні місяці 1931 р. (История международного рабочего и национально-освободительного движения, ч. II, М., 1962, стор. 303).

УІЛЬЯМ ФОСТЕР НА УКРАЇНІ

(До 90-річчя від дня народження)

25 лютого 1971 р. сповнилося 90 років з дня народження великого сина Америки, видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху Уїльяма З. Фостера.

Майже 60 років Фостер боровся за надання політичних прав і поліпшення економічного становища робітничого класу та інших верств трудящих США. Він широко відомий як видатний лідер американського профспілкового руху, один з організаторів і керівників Комуністичної партії США, вірний друг радянського народу. Він завжди виступав за встановлення взаєморозуміння і розвиток добросусідських відносин між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки. Теодор Драйзер писав, що Фостер «допоміг Америці переконатися в цінності дружніх відносин з великим Радянським Союзом»¹.

Фостер кілька разів приїжджав у нашу країну. В 1926 р. він відвідав Катеринослав (нині — Дніпропетровськ), Сталіно (нині — Донецьк) і Харків. В Катеринослав Фостер прибув 21 березня 1926 р., щоб познайомитися з розвитком підприємств важкої промисловості в місті і побутом робітників. На заводах ім. Петровського та ім. Леніна, в клубах «Місто і село», «Червоний Профінтерн» і центральному ім. Леніна, партійному комітеті Кайдакського району гість одержав вичерпну інформацію про структуру заводських партійних та профспілкових організацій тощо². На засіданні президії окрпрофради він розповів про діяльність профспілок в Америці, внутрішнє та міжнародне становище США³.

24 березня Уїльям З. Фостер побував у прокатних, доменному, мартенівському та електричному цехах Сталінського металургійного заводу і школі ФЗН. В бесіді з кореспондентом газети він відзначив, що в США поширені неправильні поняття про СРСР як країну «з мертвою торгівлею і промисловістю». Але після відвідання заводу і розмов з його робітниками бачиш, як швидко розвивається вся промисловість Радянського Союзу, поліпшується матеріальний і культурно-освітній рівень трудящих першої в світі соціалістичної держави. У Донбасі керівник американських комуністів збирав матеріали для книги про нашу країну. Він зазначав, що нові досягнення трудящих Радянської Росії радують пролетарів Америки⁴.

Фостер відвідав також Краснотворчий рудник, спускався в Лідівську шахту, оглянув хіміко-азотний і коксобензольний заводи, познайомився з навчанням та життям студентів технікуму ім. Артема.

Перебуваючи в Сталіно, гість надрукував в газеті «Диктатура труда» дві статті, в яких описував становище і боротьбу робітничого класу Америки і ділився своїми враженнями від поїздки по СРСР. Після того, що бачиш в Радянському Союзі, зокрема в Сталіно, можна з впевненістю стверджувати, писав керівник Компартії США, що Радянська Росія «перебуває у фазі посиленого промислового розвитку, який не помічається в жодній іншій країні. В Сталіно, як і в інших радянських містах, можна наочно спостерігати зростання соціалізму»⁵.

27 березня 1926 р. Фостер прибув до Харкова. Він ознайомився з роботою заводів «Серп і молот», ВЕК, ХПЗ⁶ і був вражений тим, що за такий короткий строк відбудовано і переобладнано колишнє напівзруйноване і погано устатковане підприємство по виготовленню сільськогосподарських машин. У райкомі металістів Фостер поділявся з профпрацівниками своїми думками про розвиток профспілкового руху в СРСР і США. Гість з Америки відвідав також робітничий клуб «Металіст»⁷. У розмові з співробітником газети «Коммунист» він заявив: «Як комуніст я знав багато про Радянський Союз з книжок і бесід. Однак те, що я побачив, вражає. Перше, що вражає в Радянському Союзі, — це незвичайний темп будівництва. Такого ентузіазму в роботі ніде, крім Радянського Союзу, не побачиш. Школи, вузи, клуби, червоні кутки залишили сильне враження. Щодо господарського будівництва, що такого широкого розмаху і планування немає навіть в Америці, незважаючи на її колосальні господарські успіхи»⁸.

Залишаючи Україну, Фостер сказав: «Гаряче вітаю трудящих України. Все, що мені довелося побачити у вашій країні, я передам робітникам Америки. Ви вказуєте шлях всьому світовому пролетаріату»⁹. Отже, познайомившись з життям і працею українського народу, один з керівників Комуністичної партії США Уїльям З. Фостер почерпнув багато цінного для своєї діяльності на батьківщині.

Є. Ф. БЕЗРОДНИЙ

¹ А. А. Гречухин. Уїльям З. Фостер, М., 1959, стор. 77.

² «Звезда», 23, 25 березня 1926 р.

³ «Звезда», 24 березня 1926 р.

⁴ «Диктатура труда», 25, 26 березня 1926 р.

⁵ «Диктатура труда», 28, 31 березня 1926 р.

⁶ «Коммунист», 28 березня 1926 р.

⁷ «Вісті ВУЦВК», 28 березня 1926 р.

⁸ «Коммунист», 28 березня 1926 р.

⁹ «Диктатура труда», 30 березня 1926 р.

ЛЕСЬ МАРТОВИЧ

(До 100-річчя від дня народження)

Лесь Мартович — видатний письменник, активний громадський діяч — є представником революційно-демократичного напрямку в історії української літератури кінця

XIX — початку XX ст. Вся його творчість пройнята пристрасною любов'ю до трудового люду, ненавистю до панівних класів, капіталістичного устрою. Своєю діяльністю Мартович підніс соціальну і національну самосвідомість народних мас, закликав їх до рішучої боротьби за новий світ, у якому господарем став би «порядний чоловік, той, хто працює» («Забобон»).

Лесь Мартович разом з Марком Черемшиною та Василем Стефаником належав до відомої в історії нашої літератури «покутської трійці». Ці письменники народилися на Покутті, їх об'єднувала довгорічна дружба, вони самовіддано працювали на народній ниві, несли в маси передові знання. Вихідці з села, які зазнали злигоднів, почевірянь і відчули на собі всю несправедливість буржуазного ладу, вони віддали свій талант народові, вірячи в його світле майбутнє.

Творчість Леся Мартовича якнайтісніше пов'язана з громадсько-культурним рухом у галицькому селі на зламі двох століть, з виступами народних мас проти соціального і національного поневолення. В його повістях та оповіданнях відображені характерні явища того часу: організація на селах культурно-освітніх осередків — читалень, боротьба за загальне виборче право, за демократичні свободи. Письменник правдиво показав болючий процес пролетаризації села. Недарма його оповідання «Мужицька смерть» в перекладі російською мовою вмістив прогресивний російський журнал «Жизнь», де друкувалися статті В. І. Леніна.

У підході Мартовича до змальовання соціальних процесів позначився вплив творів класиків марксизму. 1893 р. письменник видав окремою листівкою статтю «На Першого мая 1893 р.», в якій у популярній формі коротко виклав біографію К. Маркса — «найбільшого мужа нашого часу» — й розповів про його «Капітал». Мартович наголошував, що в цій праці Маркс «доказав науково, як, властиво, треба розуміти всесвітні історичні події та в який спосіб творяться маєтки, капітали. Через свої діла і свої письма (тобто твори. — Ф. П.) стався Маркс найбільшим чоловіком нашого віку і пророком, і захитником робітних людей». Карл Маркс «своїм життям і своєю працею показав, куди робітникам прямувати».

Мартович брав участь у першотравневих демонстраціях, був активним діячем створеної І. Франком та М. Павликом української радикальної партії.

Літературну діяльність Л. Мартович розпочав наприкінці 80-х років (його оповідання «Нечитальник» побачило світ окремих метеликом 1889 р. під криптонімом «Л. М.»), проте на широку дорогу творчості він вийшов наприкінці 90-х років, після того як в журналі «Літературно-науковий вісник» з'явилося оповідання «Мужицька смерть» (1898). За кілька років письменник створив до десяти гостроактуальних сатиричних оповідань, які склали збірку «Нечитальник» (Львів, 1900 р.).

Вступ Л. Мартовича на літературну ниву палко вітав І. Франко, який писав у статті «Українська література»: «Мартович є передусім прегарним обсерватором селянського життя, причому його новели визначаються незвичайним гумором. Іронію долі, що панує над людиною, її свідомі й несвідомі вчинки він уміє передати в цілком іншому освітленні, ніж се є в дійсності, так, як це не зміг передати ніхто в нашій літературі. Його манера наскрізь оригінальна, легка і далека від будь-якого шаблону». Вже перша збірка оповідань Мартовича свідчила про досконале знання життя галицького села, гостру спостережливість письменника, його вміння в яскравій художній формі відтворювати побут і психологію селянина-трудівника. З творів цього періоду актуальністю проблематики виділяються оповідання «Лумера», «Іван Рило», «Мужицька смерть», «За межу». В них змальовано тяжкі умови життя трудящих Австро-Угорської монархії, відображено процес зубожіння і розорення частини селянства.

Письменник, як Стефаник і Марко Черемшина, всім серцем люблячи тих, хто «лле свій піт і кров, кого гнуть окови» (Франко), піднімаючи на їх захист своє полум'яне слово, нещадно висміював індивідуалізм, рабську покірливість і пасивність певних кіл селянства. Він прагнув пробудити в них почуття людської гідності, вселяв в їх серця віру у свої сили. Тому Мартович співчував людині-трудівнику, яка шукає шлях до визволення, і рішуче осуджував тих, хто покійно гне спину перед експлуататорами. Село для Мартовича — і болюча рана, і світла надія. І такі його твори, як «Мужицька смерть», «Хитрий Панько», «Смертельна справа», «Війт», «Забобон» та багато інших, — цьому яскраве свідчення.

Якщо трудовий люд письменник мав за що любити, симпатизувати йому, то гнобителів, які жили з народної кривди, він тільки ненавидів, викривав своїм пристрасним сатиричним словом їх спосіб життя. Мартович протиставляв їх один одному, розкривав непримиренний антагонізм, що існував між пригнобленими і пригноблювачами.

Особливо яскраво сатиричний талант Леся Мартовича проявився у збірках «Хитрий Панько» і інші оповідання» (Львів, 1903), «Стрибожий дарунок» і інші опо-

відання» (Львів, 1905) та в повісті «Забобон», що вийшла друком 1917 р., вже після смерті письменника.

Сатира Леся Мартовича спрямована проти польської шляхти, буржуазно-клерикальної інтелігенції. Тому письменник зазнавав переслідувань з боку властей. Його сатиричні оповідання «Смертельна справа», «Війт», в яких висміяно антинародну систему виборів у Австро-Угорській імперії, неодноразово заборонялися цензурою.

Пройняті пафосом заперечення старого ладу, спрямовані проти реакційних сил, які тримали народні маси в темноті і покорі, сатиричні оповідання Мартовича є цінним здобутком української революційно-демократичної літератури переджовтєвого часу. В них Мартович виступав гідним продовжувачем реалістичних традицій Франка.

Визначне творче досягнення Мартовича — повість «Забобон», де показано життя галицького села на початку XX ст., відображено прагнення передової його частини позбутися соціального і національного поневолення, нещадно викрито «мертві душі» галицької провінції — буржуазно-клерикальну інтелігенцію, польську шляхту. Мартович розкрив у повісті, як народні маси поступово усвідомлюють своє рабське становище, починають замислюватися над зміною соціальної дійсності. Щоправда, письменник велику надію покладав на культурно-просвітительський шлях оновлення села, піднесення громадянської самосвідомості трудового селянства. Проте він зафіксував перші симптоми народження сил, які в майбутньому стали на шлях революційної боротьби.

Наснажена передовими ідеями свого часу, сповнена глибокою любов'ю до народу, вірою в його світле майбутнє, творчість Леся Мартовича і сьогодні зберігає ідейно-художнє і пізнавальне значення, є цінним культурним здобутком української літератури.

За роки Радянської влади спадщина письменника стала доступною широким народним масам. Його твори неодноразово видавалися на Україні, виходили різними мовами народів нашої Вітчизни. В с. Торговиці Івано-Франківської області, де народився Лесь Мартович, його іменем названо колгосп і школу, відкрито літературно-меморіальний музей.

Український народ глибоко шанує видатного письменника-демократа.

Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ-ВАРСЬКИЙ І ЙОГО ЗАПИСКИ

(До 270-річчя від дня народження)

У проекті епітафії знаменитому українському будівничому XVIII ст. Івану Григоровичу-Барському читаємо: «Зде положе-но тело киевского мещанина, райци Ивана Григоровича Барского, брата родного монаха Василия Григоровича Барского, странствовавшего по различным землям и святым местам и описавшего в книгу все виденое». І понині стоїть у Києві та Козельці багато будівель, споруджених І. Григоровичем-Барським. Василь Григорович-Барський залишив лише одну пам'ятку — велику книгу, де розповідається про його життя в 1723—1747 рр., тобто під час здійснення однієї з найбільших мандрівок XVIII ст.

Історія знає немало людей, які перетинали десятки гір і долин, долинали сотні, а інколи й тисячі кілометрів, але жоден з них не мандрував так довго, як Василь Григорович-Барський, не написав такого цікавого звіту про свої подорожі, як він. Коли читаєш чотири томи його подорожніх нотаток, упорядкованих російським археографом, бібліографом та істориком М. П. Барсуковим, дивуєшся, де бралися у людини, яка часто навіть ночувала просто неба, а в руках не мала шматка хліба, сили для того, щоб подарувати нащадкам таку незвичайну реліквію¹.

Домашній літописець Григоровичів-Барських, вміщений у IV томі згаданого видання, свідчить, що народився Василь Григорович-Барський 270 років тому — на початку 1701 р. у Києві, на Печерську. Окремі дослідники вважають, що це сталося 1 січня².

Предки великого мандрівника походили з подільського містечка Бара, яке дід Іван Григорович, рятуючись від переслідувань польської шляхти, залишив 1651 р., перебравшись на Лівобережну Україну. Батько Василя Григорій Іванович після одруження переїхав до Києва й оселився у Печерській слобідці. Тут і побачив світ В. Григорович-Барський. 1710 р. Київ спіткало тяжке лихо — чума. Сім'я Григоровичів-Барських виселяється «в поле», а потім місцем свого мешкання обирає Поділ.

¹ Странствовання Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. ч. I, Спб., 1885; ч. II, Спб., 1886; ч. III, Спб., 1887; ч. IV, Спб., 1887.

² Іван Родаченко. Мандрівки Василя Барського, К., 1967, стор. 178.

Дім її, як зазначав Василь у листах, написаних з чужих країв, перебував «на ринку, при соборной церкве успения Пресвятыя Богородицы»³.

Батько майбутнього мандрівника займався торгівлею, знав грамоту, любив церковний спів, але вважав, що в «учениях излишное прение, гордость, тщеславие, славолюбие, зависть и прочая случаем», а тому мав намір обмежитись домашнім вихованням сина. Однак перемогла настирливість Василя, який ще з дитинства, за свідченням брата Івана, був «любопитный» до науки та «имел охоту видеть чужие страны», і воля матері, що прагнула бачити сина спудеем всесвітньовідомої Київської академії. У стінах Академії Василь досконало вивчив латинську мову, риторику тощо. Але закінчити повний курс навчання він не зміг: на лівій нозі відкрилася «толь язва велия, яко не могах ходити». Лікування ніяких наслідків не дало. Юнак уже «не чаях исцелитися», але випадково довідався, що у Львові «искусни обретахуся врачеве», 20 липня 1723 р. він разом з своїм товаришем Юстином Лінницьким вирушив у Львів. Так почалася мандрівка, яка тривала 24 роки.

Подорожувати доводилося нелегко. 13 серпня, прийшовши у Почаїв, Василь пише першого листа додому, в якому розповідає про свої митарства: «кошулю ненащо поспував коло воза пораючися, и до сих час не переменявав и не буду, аж поки не стану на певном месцу»⁴. Він мерз у прохолодні ночі, бо не мав ні свити, ні кобеняка, а байбарак не хотів «по росе мочити, досить того же и так ненащо захлявся». З Почаєва мандрівники пішли до Бродів. У записках, які почав вести юнак, з'явився перший опис міста: «Броди есть град, стеною каменною обведен, стоит на месте равном и ниском, окрест же себе имат блати и води мелко, откуда бо нарекошася и Броди, яко до града чрез води брести тебе»⁵.

15 серпня Григорович-Барський і Лінницький прибули у Львів. Вони відшукали лікаря, який швидко загоїв Василеву рану, і почали розглядати місто. Незабаром юнаки познайомилися з людьми, що «на унею бяху насилуванни, в тайне же zelo православни». Останні, очевидно, й розповіли хлопцям про існування у місті єзуїтської академії. Василь та Юстин, приховавши своє віросповідання й походження і назвавшись братами Барськими, «аки би от Бара сущи», поступили у клас риторики. Але навчання тривало недовго. Однокласники-єзуїти заплідозрили їх в обмані і написали анонімного листа префекту. Той видав наказ такого змісту: «Понеже Иустин и Василий по проименованию Барский, познашася, яко от стран киевских суть и противнии кафалической римской церкви, для того по регулам и правилам Академии нашей езуитской Львовской не имут в ней места, но изгоняются яве»⁶.

Василь, звважаючи на нестачу коштів, почав перекопувати свого супутника у необхідності повернення до Києва, але той, в свою чергу, радив просити якусь знатну особу про заступництво. Таким заступником став уніатський єпископ Афанасій Шептицький, який допоміг юнакам повернутися в академію. Проте побоюючись, щоб «папежи и унеяти» не вчинили чого-небудь гіршого, хлопці залишили навчання. 23 квітня 1724 р. Григорович-Барський і Лінницький, діставши необхідні документи і пілігримський одяг, разом з священником Стефаном Протанським вирушили до Рима. Вже в перші дні трапилися неприємності, яких потім доводилося зазнавати не раз. У Самборі місцевий єпископ, незважаючи на одяг подорожніх, накинувся на них «яко мучитель некий и разбойник гордости и ярости исполненный», «аки хищный волк» і прогнав від стін монастирських. Через деякий час мандрівники досягли Карпатських гір і, подолавши «гору великую и ужасную, лесами густими зарастную, нарицаемую Бескид», потрапили на землі, що були в складі Австрії. У своєму щоденнику Василь записував: «Но ведомо да будет, яко по всей Венгерской земли аще и различных вер обретаются людие, обаче вси суть страннолюбивы». Крім того, він описував природу, одяг і звичаї місцевого населення, архітектурне оздоблення церков, соборів та палаців, що зустрічалися на шляху.

В словацькому місті Кошице союз мандрівників дав першу тріщину: побачивши, що хлопці не соромляться просити милостиню, від них пішов Протанський. Незабаром іншу дорогу обрав і Лінницький. Василь продовжував путь до Рима сам. Людей, що ділилися шматком хліба і пускали на нічліг, зустрічалось все менше й менше, «понеже тамо повсюду (яко же слышахом) повелением кесаря заповедано бысть и просити и даяти милостиню под казнию сичевою: просящего взяти в узы и работу ему наложити, мылуущему же поплатити пять левов в казну государскую». У Буді непевний супутник Юстин знову приєднався до Григоровича-Барського.

1 червня мандрівники прибули до Відня. Тут кинулися у вічі «прекрасные костели, вежи, доми», які «чинно стоят изрядны и лепотны». Потім: потяглися італійські землі, де легше стало дістати не лише шматок хліба, а й почути ласкаве слово. Василь уважно оглядав Венецію, Болонью, Лорето, Барлетту та інші міста і занотував свої враження. Перед очима пропливали виноградники «великие zelo» або

³ Странствовання..., ч. IV, стор. 39.

⁴ Там же, стор. 34.

⁵ Там же, ч. I, стор. 4.

⁶ Там же, стор. 7.

«земля... суха и неплодна, вод здравих не имущая»⁷. Він помітив, що тут «невозможно разностия познати между невестою и женою: обоя бо одиначе ходят, не покрывающе главы, аще би и седину имели», що хліб «всюди пшеничен, бел же, аки снег, мал же, аки просфора, того ради и драгую цену имат». У бідняцьких кварталах Неаполя «ничтоже болше не зрится, точию горе, небо и обоюду високия здания», у Венеції бідному «зело бо трудно... вскормления ради, ибо каковою ценою в наших странах три или четыре может кормится дны, тамо един не весьма доволен»⁸. Він описував народні гуляння, видовища. Правда, одне з них — травля волів собаками — його обурило («аз едва не плаках, видящи таковое мучение незлобиво-го звера»). У Барлетті Василь довго хворів, до того ж, знову кудись помандрував Лінницький. Проте, звівшись на ноги, він поспішає до Рима. З 29 серпня по 18 вересня В. Григорович-Барський оглядав церкви, собори, палаци вічного міста і навіть був присутній на конфірмації (утвердженні) нового папи. Згодом юнак попрямував «горами и удолиями» до Флоренції, де багато садів і виноградників, «хлеб и инние ядомие вещи не скупю продаются», а потім у Венецію.

Уже час повертатися додому, але корабля для відплиття на батьківщину не траплялося. І В. Григорович-Барський почав відвідувати грецьку школу, де «научихся грамматики греческой и писанию их», хоч доводилося «два дни бо просих милостини, ходящи по граде, третий же день учихся»⁹. З березня 1725 р. він і його земляк Р. Гурський, що він його зустрів у Венеції, залишили Італію. У записках з'явилися розповіді про острови Корфу, Закінф, Хіос. Відсутність коштів давала себе знати. Тому Григорович-Барський і Гурський вирішили не добиратися до Єрусалима, а повертатися додому. Проте сталося непередбачене: 15 серпня захворів і через чотири дні помер Гурський.

Оплакавши смерть земляка «яко ученик учителя, к тому же яко путник сопутника своего», 23 серпня Василь приплив у Солунь, звідти пішки рушив до Афона. 5 жовтня мандрівник був на Афоні. Православні ченці, дізнавшись, що він подорожував по «латинських» країнах і у «папи римського ядох трапезу и в церкви их вхождах», прийняли його неприязно. Незважаючи на це, Василь, оглянувши їхні монастирі, познайомився з життям та побутом ченців, занотовуючи спостереження. У лютому 1726 р. він повернувся в Солунь, а у вересні вирушив до Єрусалима. По дорозі він оглянув Родос, Кіпр, Яффу. 30 вересня Василь прибув у Єрусалим, де прожив до квітня 1727 р. Григорович-Барський обійшов всі місця, які, нібито, були зв'язані з життям Ісуса Христа, старанно описав їх, зробив ряд зарисовок. Після Єрусалима Василь мандрує на Синай. Ради «куплення... хлеба и почерпления воды» корабель зупиняється на деякий час поблизу Кіпру. Користуючись цією нагодою, він побував у Левкосії, Ларнаках, Алікесі. У липні Василь зійшов на берег Єгипту. Його високу, трохи сутулувату постать бачили на вулицях Апокерії, Рахіта, Каїра.

Навесні 1728 р. Григорович-Барський побував на Синайському півострові, оглянув гору Синай, пізніше відвідав Суец, Дамієтту, Бейрут, Тріполі, Дамаск, Антіохію. Населення Сирії голодувало і, рятуючись від голодної смерті, Василь кінець 1728 — першу половину 1729 р. провів у Єрусалимі та на його околицях, а 31 липня знову вирішив повертатися на Україну. Але він дійшов тільки до Тріполі, де існувало грецьке православне училище.

Микола Барсуков, публікуючи записки В. Григоровича-Барського, назвав їх «Странствованиями... по святым местам Востока», тобто намагався підкреслити, що мандрівник був людиною релігійною і цікавився лише церквами та монастирями. Безперечно, подорожувати без засобів до існування у XVIII ст. можна було тільки пілігримом, тобто мандрівником-богомольцем, основна мета якого — поклонитися так званим святим місцям. Григорович-Барський мандрував в одязі пілігрима, при тулок шукав у монастирях, але коло його інтересів виходило далеко за межі релігійних справ. Відвідуючи різні міста, він насамперед звертав увагу на їх розташування, архітектуру будинків, стан водопостачання, заняття, звичаї та освіту жителів і прагнув відобразити все побачене на папері. Отже, основна мета його подорожі — збагатити й розширити свої знання і познайомити земляків з визначними місцями світу. Тому й зрозумілий особливий інтерес мандрівника до учбових закладів, організації освіти в різних країнах світу. Інтерес до католицьких церков Рима, перебування на конфірмації папи свідчать про релігійну терпимість Григоровича-Барського і ще раз переконають у тому, що не релігія, а жадоба знань вела його далі й далі. Тому він відклав повернення на Україну, вступив у Тріполійську школу і затримався на Сході до 1733 р., вивчаючи стару й нову грецьку мови, знайомлячись з історією країн Близького Сходу. Під час канікул В. Григорович-Барський відвідував Єгипет, острови Кіпр, Сім, Кос, Лерос, Самос, Хіос, Патмос. На останньому теж була грецька школа, де він побував «ползи ради». Часта гостя країн Сходу — чума була причиною перевodu Тріполійської школи до Дамаска, де її розмістили в патріар-

⁷ Странствования..., ч. I, стор. 20, 28, 33, 47, 67.

⁸ Там же, стор. 48, 59, 105, 156.

⁹ Там же, стор. 144, 156.

шому дворі. З березня 1733 до липня 1734 р. В. Григорович-Барський жив тут, з жовтня 1734 до серпня 1736 р. перебував на Кіпрі, де вчителював у Нікосійській школі (до квітня 1735 р.). В грудні 1736 р. він переселився на Патмос, де вчився і викладав у місцевій ораторсько-філософській школі. Час від часу він мандрує. 1 січня 1734 р. патріарх антіохійський Сильвестр постриг Григоровича-Барського у ченці^{10–11} і пообіцяв «почити високою честію», але останнього не вабили ні монастирська келія, ні патріарші почесні. Через кілька днів він поїхав у древню країну Харран, оглянув Тіверіадське озеро, з хаджіями (паломники до центрів ісламу — Мекки і Медіни) мандрував до Дамаска й разом з ними потрапив до мечеті Омейядів, приховавши своє християнське походження.

На Патмосі український мандрівник познайомився з своїм земляком Костянтином Неаполітанським, що був настоятелем церкви при російському посольстві у Константинополі. Про Григоровича-Барського стає відомо і в посольстві. Російський резидент О. А. Вешняков викликав його у Константинополь. Барському не хотілося «отрываться от учения», але не зважити на «толь великого лица повеление» він не міг. З грудня 1743 р. до червня 1744 р. мандрівник жив у російському посольстві в Константинополі, побував навіть на урочистій аудієнції резидента у великого візира. У червні того ж року він знову вирушив у дорогу. З фірманом султана й грамотою резидента на Афоні його прийняли «с многократною любовею и почитанием».

Майже весь третій том записок Григоровича-Барського являє собою детальний опис афонських монастирів, їх бібліотек та архівів, які він змалював «ради видения братьям моим, християном российским же и грецким». Про його дальшу долю довідуємося з рисунків та листів, що збереглися. Крім Афона, цього разу він побував знову в Солуні, Афінах, на Криті, звідки в середині 1746 р. прибув до Константинополя. Новий резидент (О. А. Вешняков помер 29 липня 1745 р.) А. І. Неплюєв поставився до В. Григоровича-Барського неприязно і намагався навіть відправити його в Петербург под «жестокою стражею»¹². Проте мандрівнику вдалося добратися до Бухареста, потім через Могильов на Дністрі до Києва. 5 вересня 1747 р. він зайшов у рідну хату. Патріарху Сильвестру тоді він писав: «Прибыл я... ни жив, ни мертв и лежу измученный, жалким трупом, как в Бухаресте и хуже, и врачам расходуя мои денги на лечение, и болше печали причинила болезнь моя родным и друзьям, нежели радости прибытие мое»¹³. Хвороба швидко прогресувала. У жовтні 1747 р. у кінці його записок з'явився найкоротший і найстиліший запис, зроблений, напевне, братовою рукою: «преставился раб божий, монах Василий, списатель книги сея, року 1747, месяца октоврия 7 числа, в среду рано»¹⁴.

Таке коротке, але яскраве життя цієї чудової людини. Записки його спочатку читали в рукописах, а потім були видані у 1778, 1785, 1793, 1800, 1819, 1851 і 1885 рр. повністю і в 1770, 1864, 1867 і 1882 рр. уривками¹⁵. Вони дають уявлення про освітній рівень випускників Київської академії, їх запити та інтереси, знайомлять читача з суспільно-політичним і культурно-освітнім життям величезного району земної кулі протягом чверті віку.

Записками В. Григоровича-Барського цікавилися науковці та письменники. Так, багато місця описові його подорожей відводиться у книзі Б. М. Данціга «Русские путешественники на Ближнем Востоке», окрему статтю видатному мандрівникові присвятила М. Д. Семенчук¹⁶, короткі відомості про В. Григоровича-Барського подано в «Українській Радянській Енциклопедії» та в «Радянській енциклопедії історії України». Життєвий шлях невтомого трудівника змалював український письменник Іван Родаченко у документальній повісті «Мандрівки Василя Барського». Радянські люди свято шанують подвижницьку працю В. Григоровича-Барського.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ

^{10–11} Странствования..., ч. II, стор. 219.

¹² Николай Барсуков. Жизнь и труды В. Г. Барского, Спб., 1885, стор. 54, 55.

¹³ Странствования..., ч. IV, стор. 72–73.

¹⁴ Там же, стор. 107.

¹⁵ «Православный вестник», 1950, № 2, стор. 51.

¹⁶ Б. М. Данциг. Русские путешественники на Ближнем Востоке, М., 1965; М. Д. Семенчук. В. Г. Григорович-Барский.— УІЖ, 1960, № 4.

АКАДЕМІК М. В. НЕЧКІНА

Серед радянських, всесвітньовідомих істориків одне з чільних місць належить Милиці Василівні Нечкіній. Народилася вона 25 лютого 1901 р. в м. Ніжині у сім'ї службовця. Протягом 1917—1921 рр. навчалася на історико-філологічному факультеті Казанського університету. Ще студенткою розпочала свою педагогічну і наукову діяльність. В 1921—1924 рр. викладала на робітфаці Казанського університету, читала курс соціології в Казанському художньому інституті.

Переїхавши 1924 р. до Москви, М. В. Нечкіна працювала викладачем, навчалася в знаменитому Інституті червоної професури, читала лекції в Комуністичному університеті народів Сходу. З 1928 р. вона стала науковим співробітником Інституту історії Комуністичної академії, а після ліквідації останньої з 1935 р. понині працює в Інституті історії (тепер Інститут історії СРСР) АН СРСР. Протягом останнього десятиріччя Милиця Василівна очолює Сектор історії історичної науки та Наукову раду з цієї проблеми, вносячи визначний вклад у справу організації та координації наукових досліджень. Не поривала М. В. Нечкіна з викладацькою роботою, десятиліттями працюючи професором Московського державного університету, Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Багато зробила Милиця Василівна для розробки методики викладання історії та створення підручників з історії СРСР для вищих і середніх учбових закладів. Цим самим вона брала активну участь у справі поширення історичних знань, а також у підготовці спеціалістів-істориків.

Видатного радянського вченого, педагога й організатора науки М. В. Нечкіну трудящі Москви неодноразово обирали депутатом Московської обласної та міської Рад депутатів трудящих.

За визначні заслуги в розвитку історичної науки та підготовці кадрів, Радянський уряд нагородив М. В. Нечкіну орденами — Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. З 1947 р. Милиця Василівна — член Академії педагогічних наук, а з 1958 р. її обрано академіком Академії наук СРСР.

Можна без сумніву твердити, що М. В. Нечкіна — ровесниця радянської історичної науки. Це вона з початку двадцятих років і до сьогоднішнього дня є одним з активних її творців. Милиця Василівна пройшла складний, але славний шлях розвитку радянської історичної науки, зробивши великий вклад у її кращі традиції й досягнення. Праці М. В. Нечкіної переконують, що науковий талант розвивається і проявляється лише внаслідок розробки нових, кардинальних за своїм значенням проблем на основі марксистсько-ленінської методології.

М. В. Нечкіна — вчений широкого діпазону, різноманітних творчих інтересів, автор майже трьохсот наукових праць. А, проте, слід зазначити, що основним напрямом її наукової діяльності є дослідження проблем суспільного розвитку, політичного і громадського життя, революційного руху XIX ст. В центрі її уваги такі події, як Вітчизняна війна 1812 р., повстання декабристів, другий етап революційного руху — різночинський, революційна ситуація 1859—1861 рр., події, пов'язані з реформами шістдесятих років XIX ст. тощо. В її працях мова йде про таких видатних діячів, як О. В. Суворов, М. І. Кутузов, О. С. Пушкін, О. С. Грибєдов, про славу плеяду декабристів, О. І. Герцена, М. О. Огарьова, М. Г. Чернишевського, М. Є. Салтикова-Шедріна та багатьох інших революційних і прогресивних діячів. Вчена змальовує події, що охоплювали і Україну, діячів, які не стояли осторонь українського історичного процесу. Високоннаукова розробка М. В. Нечкіною проблем та епох відкрили нові аспекти й у вивченні історії України.

Першу свою монографічну працю, що вийшла з друку 1927 р., — «Общество соединенных славян» М. В. Нечкіна написала майже виключно на основі архівних матеріалів. Відомо, що товариство вело свою діяльність на Україні, контактувалося, а згодом злилося з Південним товариством декабристів, яке діяло на Україні. В праці вчена розповіла також про повстання Чернігівського полку в районі Василькова на Київщині наприкінці грудня 1825 — на початку січня 1826 р. Ця книга і тепер не втратила свого важливого значення для вивчення історії руху декабристів у Росії, зокрема, на Україні.

Наступні монографії М. В. Нечкіної свідчать про дальшу творчу розробку проблем, пов'язаних з рухом декабристів. Йдеться про такі опубліковані праці, як «Следственное дело о Грибоедове» (1945 р.), «Декабристы» (1946 р.), «Грибоедов и декабристы» (1947 р.), що 1948 р. удостоєна Державної премії. І в наступні роки появляються все нові і нові монографічні дослідження, зокрема «Восстание 14 декабря 1825 года» (1951 р.), «Движение декабристов» (1955 р.). В радянській історіографії вже відзначалося, що в цій двотомній фундаментальній праці найвидатнішого радянського декабристознавця М. В. Нечкіної викладено чітку, науково обґрунтовану концепцію руху декабристів, вперше з небувалою ґрунтовністю розкрито значення цього першого етапу революційного руху в Росії. Дослідницею використаний величезний фактичний матеріал, переконливі висновки незмірно збагатили нашу уяву про епоху та її людей. І, слід зазначити, що праці Милиці Василівни розвінчують різні антинаукові теорії і твердження про рух декабристів. Можна стверджувати, що дослідження

М. В. Нечкіної, присвячені декабристам, є основоположними в радянській історичній науці. Це, безумовно, стосується й української радянської історичної науки.

Сила справжнього вченого і в тому, що він може організувати, націлити на вивчення важливих проблем та періодів значні колективи дослідників. Саме за ініціативою та редакцією М. В. Нечкіної видано збірник «Революционная ситуация в России 1859—1861 гг.» Вийшло з друку 5 книг цієї фундаментальної праці, що стала популярною в нашій країні та за її межами. На її сторінках знайшли своє висвітлення і проблеми, що стосуються історії України. Великий вклад як автор і головний редактор внесла Милиця Василівна у створення багатотомних «Очерков истории исторической науки в СССР» — широко відомого видання, серед авторського колективу якого є й історики України.

Глибоке і всебічне висвітлення історії різних періодів і проблем лягло в основу розробки М. В. Нечкіною важливих теоретичних питань. Для неї питання теорії історичного процесу, методологія і методика історичного дослідження завжди були стрижневими. Можна назвати величезне число праць ученої, присвячених цьому питанню, але згадаємо хоч би такі, як «О периодизации советской исторической науки», «История истории (Методические вопросы истории исторической науки)», «В. И. Ленин — историк революционного движения России» та багато інших, які свідчать про те, що М. В. Нечкіна завжди була на передньому краї історичного фронту, боролася з ворожими теоріями, за творчий розвиток і застосування марксистсько-ленінської теорії в справі висвітлення історичного процесу. І знову слід підкреслити, що це мало важливе значення також для розвитку української радянської історичної науки.

Значення М. В. Нечкіної як видатного історика визначається не тільки розробкою вже згаданих проблем, але й умінням використати для цього наукові засоби, що їх дають спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Вище вже згадувалося про її визначний вклад у справу розвитку історіографії. Оригінальним і вагомим є внесок Милиці Василівні в справу розвитку й таких спеціальних дисциплін, як джерелознавство, археографія, текстологія та ін. Зокрема про це яскраво свідчать її публікації документів: «Русская правда» П. И. Пестеля и сочинения ей предшествующие» (1958 р.), «Колокол» — газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева» (1960 р.) та ін.

Не можна ще раз не згадати про уміння Милиці Василівні переконати, захопити читача і слухача своїми думками, розкрити їх хід яскравістю викладу. Хочеться зазначити й те, що вчену зв'язує з Україною не тільки народження на цій землі, не тільки проблематика праць, але й творчі постійні зв'язки з українськими істориками. Так, у червні 1965 р. в Києві відбулася всесоюзна наукова сесія — «В. І. Ленін та історична наука», в якій взяли участь сотні істориків Радянського Союзу. Милиця Василівна була одним із ініціаторів та активних організаторів сесії, виступала з доповіддю «В. І. Ленін як історик російського революційного руху», зустрічалася з багатьма учасниками сесії. Милиця Василівна ознайомила з Києвом, побувала в рідному Ніжині, відвідала місця, зв'язані з діяльністю декабристів на Україні, вклонилася могили Т. Г. Шевченка в Каневі.

Та в ювілейний час згадується не тільки минуле. Хочеться побажати високошановній Милиці Василівні доброго здоров'я, нових творчих успіхів на такій широкій і багатій ниві, якою є історія нашої Батьківщини.

Ф. Ш.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА В. Я. ЧУБАРЯ

(До 80-річчя від дня народження)

22 лютого 1971 р. минуло 80-річчя від дня народження видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави В. Я. Чубаря — представника старої гвардії більшовиків ленінського гарту, які пройшли славу школу героїчної революційної боротьби і великої практичної діяльності будівництва соціалізму в нашої країні. Значний інтерес являє літературна спадщина В. Я. Чубаря, яка є надбанням його багаторічної партійної та державної діяльності і нараховує загалом близько 500 назв.

Праці, промови і статті полум'яного лєнінця є цінним джерелом для дослідження історії партії періоду Жовтневої революції і громадянської війни, боротьби за перемогу соціалізму в СРСР і, зокрема, на Україні.

Значний інтерес для вивчення історії Жовтня мають спогади Чубаря «Жовтневі дні 1917 року»¹ і статті «За роботу!»², «Роль Центральної Ради фабзавкомів в організації ВРНГ»³ та ін.

Твори В. Я. Чубаря, написані в 1918—1919 рр., пов'язані з його роботою в складі президії ВРНГ. Діяльність Власа Яковича на цьому посту проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Працюючи у постійному контакті з Іллічем, він брав участь у розв'язанні найвідповідальніших завдань господарського фронту. В статтях і промовах того часу В. Я. Чубар розглянув широке коло проблем: про фінансування націоналізованих підприємств, відбудову транспорту, поліпшення роботи радянських установ, управління промисловістю та ін.⁴ Висвітлення цих питань свідчить про те, що їх автор — видатний державний і партійний діяч.

Після визволення України від денікінців Комуністична партія направила Чубаря на відбудову господарства республіки. У грудні 1919 р. його призначили головою Організаційного бюро по відбудові промисловості УРСР, згодом він очолював УРНГ. У грудні 1921 р. В. Я. Чубаря призначили одночасно головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу, а з липня 1923 р. працював протягом 11 років Головою РНК УРСР. Державний, громадський діяч, він брав участь у розв'язанні нагальних питань соціалістичного будівництва, в єдиному строю з усіма вірними лєнінцями у гострій боротьбі проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників відстоював лєнінський план побудови соціалізму. Праці Власа Яковича цього періоду відтворюють боротьбу партії і народу за будівництво нового соціалістичного суспільства.

В літературній спадщині В. Я. Чубаря особливе місце займають праці про В. І. Леніна. Один із вірних учнів і соратників Ілліча Влас Якович віддав багато сил пропаганді, поширенню серед трудящих безсмертного вчення великого генія, його ідей і заповітів. Статті, спогади і промови про Володимира Ілліча висвітлюють окремі епізоди з діяльності Леніна в Жовтневій революції і громадянській війні, створення і безпосереднього керівництва ним ВРНГ, турботи вождя партії про правильне розв'я-

¹ «Народное хозяйство», 1918, № 11.

² «Новый путь», 1917, № 3—4.

³ «Народное хозяйство», 1918, № 11.

⁴ В. Я. Чубарь. Доклад и заключительное слово по организационным вопросам на I Всероссийском съезде Советов народного хозяйства. — «Труды Всероссийского съезда Советов народного хозяйства, 26 мая — 4 июня 1918 г. Стенографический отчет», М., 1918; Финансирование национализированных предприятий. — Сборник «Народное хозяйство», кн. I, М., 1918; Вопросы финансирования на II Всероссийском съезде Советов народного хозяйства. — «Народное хозяйство», 1919, № 1—2; К разрыву транспорта. — «Экономическая жизнь», 11 квітня 1919 р.; Сокращение штатов и улучшение советского механизма. — «Экономическая жизнь», 25 червня 1919 р.; К вопросу о лесных заготовках. — «Экономическая жизнь», 10 липня 1919 р.; Экономическое строительство на Урале. — «Уральский рабочий», 6 серпня 1919 р.; Ближайшие перспективы горнометаллургической промышленности Урала. — «Экономическая жизнь», 28 жовтня 1919 р.; Проблема управления промышленностью. — «Экономическая жизнь», 10 грудня 1919 р.; Металлическая промышленность и оборона страны. — «Экономическая жизнь», 14 грудня 1919 р.; Наши успехи на Востоке. — «Экономическая жизнь», 3 січня 1920 р. та ін.

зання національного питання на Україні, розвиток української національної культури і мови⁵.

Найхарактернішою особливістю всієї літературної спадщини В. Я. Чубаря є ленінська цілеспрямованість. Червоною ниткою через усі його праці проходить тема боротьби за ленінський план побудови соціалізму. «Щороку,— говорив Влас Якович 21 січня 1930 р.,— ми перевірємо пройдений шлях і порівнюємо проведenu роботу з заповідями Леніна. Ми в своїй повсякденній роботі на кожному кроці нашого бойового шляху керуємося вказівками Леніна»⁶.

Як одному із керівників КП(б)У В. Я. Чубарю доводилось займатися різноманітними питаннями партійного, радянського і господарського життя республіки. В день п'ятиріччя перебування на посту Голови Ради Народних Комісарів члену Українського уряду у вітальній телеграмі на ім'я Чубаря писали: «Немає тієї галузі роботи, немає того, навіть маленького поля діяльності на Україні, на яких би Ви не працювали з великою користю для справи»⁷. Ця риса діяльності відомого партійного діяча знайшла відбиття в його літературній спадщині.

1920 р., під час мирної передишки, В. Я. Чубар ряд праць присвятив відбудові зруйнованого народного господарства⁸. Але того ж року територія України стала ареною запеклих боїв з білополяками і Врангелем. В. Я. Чубар в статтях цього періоду викривав нову воєнну авантюру Антанти і закликав трудящих віддати всі сили для захисту завоювань Жовтня⁹.

Після VIII Всеросійського з'їзду Рад (грудень 1920 р.) В. Я. Чубар у статтях і промовах дав відсіч опозиційним групам, відстоював лінію партії, пропагував ленінський план ГОЕЛРО, підкреслював важливість відбудови вугільної і металургійної промисловості республіки, як ключових позицій піднесення економічного становища¹⁰.

Вирішальним фактором відродження господарства країни, в тому числі й Української республіки, була нова економічна політика Радянської держави, схвалена X з'їздом РКП(б). Влас Якович брав активну участь як в пропаганді так і у вироб-

⁵ В. Я. Чубарь. Уроки Ильича.— «Экономическая жизнь», 27 січня 1924 р. Завет Ленина.— «Коммунист», 23 квітня 1924 р.; Передмова до книги «Ленін в Жовтневій революції. Спогади за редакцією й передмовою В. Я. Чубаря», Харків, 1924 р.; Из встреч с В. И. Лениным.— «Летопись революции», 1925 р., № 1, стор. I—IV; Из встреч с В. И. Лениным, Харьков, 1925 р.; До річниці смерті Володимира Ілліча Леніна.— «Вісті», 21 січня 1925 р.; По заветам Ильича.— «Украинский экономист», 21 січня 1925 р.; Заповіді Ілліча.— «Вісті», 8 березня 1925 р.; Виконаємо заповіді Леніна.— «Комуніст», 21 січня 1928 р.; На вищий ступінь (До 5-ї річниці з дня смерті В. І. Леніна).— «Комуніст», 20 січня 1929 р.; Справа Леніна живе.— «Вісті», 7 лютого 1929 р.; Ленін і важка індустрія.— «Комуніст», 21 січня 1930 р.; Шість років без Леніна.— «Комуніст», 28 січня 1930 р.

⁶ «Комуніст», 28 січня 1930 р.

⁷ «Київський пролетарій», 20 липня 1928 р.

⁸ В. Я. Чубар. Трудовий підйом, Харків, 1920 р.; Восстановление хозяйства на Украине и профессиональные союзы.— «Профессиональное движение», 1920, № 2; Задачи партии в деле восстановления Донецкого бассейна.— «Коммунист», 1920 р., № 2; Хозяйственное строительство на Украине.— «Экономическая жизнь», 22 квітня 1920 р.; Хозяйственный центр Украины и организация хозяйства.— «Коммунист», 1920, № 5; Основные отрасли производства на Украине и ближайшие перспективы их развития.— «Экономическая жизнь», 10 липня 1920 р. та ін.

⁹ В. Я. Чубарь. Мировая борьба и роль рабочих и крестьян в ней.— «Трудовая армия», 5 червня 1920 р.; Боевое задание.— «Коммунист», 26 серпня 1920 р.; Новый нажим.— «Коммунист», 27 серпня 1920 р. та ін.

¹⁰ В. Я. Чубарь. Уголь и металл.— «Экономическая жизнь», 30 грудня 1920 р.; В чем расхождение?— «Дискуссионный листок» вид. ЦК КП(б)У, 23 січня 1921 р.; Экономическое положение РСФСР и УССР и задачи экономического строительства. Доклад и заключительное слово на Первой Всеукраинской конференции Советов народного хозяйства в январе 1921 р.— Труды Первой Всеукраинской конференции Советов народного хозяйства (19—25 января 1921 г.), Харьков, 1921 р.; Хозяйственное строительство. Доклад на III Харьковской губернской конференции КП(б)У.— «Коммунист», 20 лютого 1921 р.; О перспективах хозяйственного строительства на Украине (Доклад на V Всеукраинском съезде Советов).— «Коммунист», 1 березня 1921 р.; Съезд Советов Украины и хозяйственный вопрос.— «Коммунист», 15 березня 1921 р.; V съезд Советов о сахарной промышленности.— «Коммунист», 23 березня 1921 р.; О задачах кустарной промышленности.— «Коммунист», 9 квітня 1921 р.; Экономическая политика текущего периода.— «Коммунист», 1921 р., № 7; Доклад и заключительное слово о топливном положении на II сессии ВУЦИК, 7 мая 1921 г.— Отчет второй сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5-го созыва 5—8 мая 1921 года, Харьков, 1921 р.; Значение IV съезда совнархозов.— «Коммунист», 12 червня 1921 р.; Техника и очередные задачи хозяйственного развития.— «Хозяйство Украины», 21 липня 1921 р. та ін.

ленні практичних заходів по здійсненню нової економічної політики. У травні 1921 р. це питання обговорювалося на Всеукраїнській нараді КП(б)У, на якій він виступив з доповіддю «Економічна політика найближчого періоду у зв'язку з рішеннями X з'їзду партії». Проблема непу висвітлена також і в інших його працях¹¹.

Особливу увагу приділяв Чубар у 1922—1923 рр. відбудові Донського басейну. Близько 60 його статей, промов присвячено всесоюзній кочегарці¹². В них розповідається про увагу В. І. Леніна до питань кам'яновугільної промисловості, заходи по забезпеченню басейну продовольством, технікою, введення госпрозрахунку і плановості, механізацію вугільного виробництва, підвищення матеріально-культурного рівня шахтарів.

Велику роль відіграв Чубар в боротьбі партії за подолання господарських труднощів. У праці «Проблема ножиць в Радянських республіках» (Харків, 1924 р.) та статтях і промовах¹³ з цього питання він проаналізував причини виникнення розбіжності у цінах і виклав заходи Уряду щодо подолання «ножиць», підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Ряд матеріалів присвячено питанню прискорення темпів відбудови металопромисловості¹⁴, яке автор тісно пов'язував з ленінським планом ГОЕЛРО. Після прийняття VIII з'їздом Рад плану створення енергетичної бази соціалістичної держави, він приділяв багато уваги втіленню цих накреслень у життя, пропагував ленінські ідеї електрифікації країни. На Україні робота по здійсненню ленінського плану ГОЕЛРО велася під безпосереднім керівництвом В. Я. Чубаря. Він був душою багаторічної підготовчої роботи будівництва Дніпрогесу. З 1924 р. Чубар очолював спеціальну комісію Раднаркому «По цагляду за розробкою питання електрифікації Дніпра», а потім Комітет сприяння Дніпробуду. Він бачив у цій велетенській будові ключову позицію соціалістичної індустріалізації країни. Протягом 1925—1926 рр. Влас Якович у своїх статтях і численних виступах — на січнево-

¹¹ В. Я. Чубарь. Новая экономическая политика в производстве.— «Коммунист», 14 червня 1921 р.; Заготовка промышленного сырья.— «Хозяйство Украины», 14 серпня 1921 р.; О новой хозяйственной политике (Доклад на Всеукраинской конференции металлостов).— «Коммунист», 21 вересня 1921 р.; Факты и итоги (О проведении новой экономической политики).— «Коммунист», 2, 3, 4 жовтня 1921 р.; Первые итоги применения принципов новой экономической политики.— «Хозяйство Украины», 6 жовтня 1921 р.; Рабочий класс, Коммунистическая партия и организация промышленности.— «Пролетарий», 30 жовтня 1921 р.; Хозяйственный расчет и опасные уклоны.— «Коммунист», 17 листопада 1921 р.; Финансово-экономические перспективы.— «Коммунист», 2 грудня 1921 р.; Промышленность в условиях новой экономической политики. Доклад на VI Всеукраинской конференции КП(б)У.— Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины, № 2, 11 грудня 1921 р.; Речь на XII съезде РКП(б).— «Коммунист», 24 квітня 1923 р.; Хозяйственное состояние Украины (К началу текущего хозяйственного года).— «Известия», 7 грудня 1923 р.; Массовый контроль над борьбой с дороговизной.— «Коммунист», 5 березня 1924 р.; Доклад о торговле и кооперации на VIII Всеукраинской партконференции в мае 1924 года.— Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма, 12—16 мая 1924 г., Харьков, 1924, та ін.

¹² В. Я. Чубарь. Механизация добычи угля в Донбассе.— «Всероссийская кочегарка», 7 лютого 1922 р.; Положение в Донбассе.— «Хозяйство Украины», 14 березня 1922 р.; Каменноугольная промышленность Донбасса на новом пути.— «Спутник Донецкого пропагандиста», 1922 р., № 5; Донбасс технически может развернуться — нужна только рабочая сила.— «Коммунист», 26 серпня 1922 р.; Улучшение продукции Донбасса.— «Экономическая жизнь», 3 жовтня 1922 р.; Мелкая каменноугольная промышленность.— «Коммунист», 31 жовтня 1922 р.; Донбасс должен дать республике дешевый уголь.— «Всероссийская кочегарка», 3 листопада 1922 р.; 5 лет каменноугольной промышленности Донбасса.— «Всероссийская кочегарка», 7 листопада 1922 р.; Задачи восстановления каменноугольной промышленности Донбасса.— «Коммунист», 22 червня 1923 р. та ін.

¹³ В. Я. Чубарь. Цены на хлеб и наши задачи.— «Правда», 12 жовтня 1923 р.; Зниження цін.— «Вісті», 12 серпня 1924 р.; Производственные задачи.— «Коммунист», 29 серпня 1924 р.; Продуктивность праці та зарплата. Доповідь на загальноміських зборах робкорів і червоних директорів м. Харкова.— «Вісті», 9 вересня 1924 р.; Производительность труда. Доклад на Пленуме ЦК КП(б)У.— «Коммунист», 30 вересня 1924 р.; Экономический стан та перспективы экономического развития УРСР. Доповідь на II Всеукраїнському з'їзді профспілок.— «Вісті», 6 жовтня 1924 р.; Общие и частные задачи сегодняшнего дня в области промышленности.— «Украинский экономист», 1925 р. та ін.

¹⁴ В. Я. Чубар. До справ металопромисловості.— «Вісті», 9 жовтня 1924 р.; Доклад на Пленуме ЦК КП(б)У об украинской металлургической промышленности.— Пленум ЦК КП(б)У 10—13 января 1925 г. Стенографический отчет, Харьков, 1925 р.; Задачи металлопромышленности.— «Коммунист», 29 січня 1925 р. та ін.

му Пленумі ЦК РКП(б) (1925 р.), III з'їзді Рад СРСР, IX Всеукраїнському з'їзді Рад, харківській окружній партконференції, VII пленумі ЦК КП(б)У, Першій Всеукраїнській конференції КП(б)У, XV Всеросійській партійній конференції, в статті «Дніпробуд — невідкладне завдання»¹⁵, у доповідній записці РНК і РПО СРСР, а також ЦК КП(б)У «Чому потрібно розв'язувати питання Дніпробуду невідкладно» відстоював справу будівництва енергетичного велетня на Дніпрі¹⁶.

У літературній спадщині В. Я. Чубаря за багатством фактичного матеріалу, широтою проблем і питань, глибиною аналізу й узагальнень провідне місце займають його доповіді, зроблені на з'їздах, конференціях, пленумах та ін.¹⁷ Вони ще за життя автора були високо оцінені громадськістю України. Так, на жовтневому Пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. в дебатах по доповіді В. Я. Чубаря про господарське становище в республіці секретар ЦК КП(б)У О. В. Медведєв говорив: «Доповідь товариша Чубаря була цінною тим, що він дав глибокий прогноз економіки України, вона буде

¹⁵ «Украинский экономист», 1 жовтня 1926 р.

¹⁶ В. Я. Чубар. Дніпрельстан — невідкладне завдання. Значення Дніпрельстану. Зосередити громадську увагу на Дніпрельстані. — Будуємо Дніпрельстан, Харків, 1927 р.; Дніпрельстан — величезний вклад в справу індустріалізації СРСР. — «Комсомолец України», 9 листопада 1926 р.; Дніпробуд і позика індустріалізації. — «Комуніст», 25 вересня 1927 р.; Днепрострой — важнейший шаг социалистического строительства. — «На Днепрострое», 10 листопада 1927 р.; Рік робіт на Дніпрельстані. — «Комуніст», 15 березня 1929 р.; Закончить строительство на полгода раньше (Речь на II сессии ВУЦИКа на Днепрострое). — «Пролетарий», 28 листопада 1929 р.; Дніпрове будівництво на вищій шабелі. — «Комуніст», 15 березня 1931 р.; Бойові завдання Дніпрянського будівництва. — Дніпрельстан, Харків, 1931 р.; Велика перемога. (Пуск Дніпровської гідроелектростанції). — «Радянська Україна», 1932 р., № 10.

¹⁷ В. Я. Чубарь. Советская Украина. Доклад в Президиуме ЦИК Союза ССР 5 декабря 1924 г., Харьков, 1925 р.; Хозяйственное положение УССР. Доклад на VI Пленуме ЦК КП(б)У 22 октября 1925 г., Харьков, 1925 р.; Україна в 1926 році. Доповідь Уряду УРСР на другій сесії ЦВК СРСР третього складу, Харків, 1926 р.; О хозяйственном строительстве. Переработанная стенограмма доклада на IX съезде КП(б)У на заседании 10 декабря 1925 г., Харьков, 1926 р.; На подъеме. Переработанная стенограмма доклада о работе ЦК КП(б)У на XII Харьковской окружной конференции КП(б)У в заседании 9 ноября 1927 г., Харьков, 1927 р.; Перспективы хозяйственного строительства. Переработанная стенограмма доклада на X съезде КП(б)У 26 ноября 1927 г., Харьков, 1927 г.; Очередные задачи хозяйственного строительства. Доклад на I Всеукраинской конференции КП(б)У, Харьков, 1927 р.; Крок за кроком до соціалізму. Перероблена стенограма доповіді на XI Всеукраїнським з'їзді Рад, Харків, 1926 р.; Програма соціалістичного наступу. Перероблена стенограма доповіді на II Всеукраїнській конференції КП(б)У про п'ятирічний план розвитку народного господарства України 11 квітня 1929 р., Харків, 1929; До нових перемог. Перероблена стенограма доповідей на XIV харківській та на IX вінницькій окружних конференціях КП(б)У про роботу ЦК КП(б)У, Харків, 1930 р.; Доповідь Уряду на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад. 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 17—20 січня 1924 р., Харків, 1924 р.; Відчитний доклад уряду УРСР і кінцеве слово на IX Всеукраїнському з'їзді Рад. — IX Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 3—10 травня 1925 р. Стенографічний звіт, Харків, 1925 р.; Речь на Третьем съезде Советов СССР 14 мая 1925 г. — Третий съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет, М., 1925 г.; Речь на XV конференции РКП(б). — «Правда», 30 жовтня 1926 р.; Хозяйственное положение Украины и дальнейший рост производства. Доклад и заключительное слово на Третьем Всеукраинском съезде профсоюзов. — Стенографический отчет Третьего Всеукраинского съезда профсоюзов. 28 ноября — 4 декабря 1926 г., Харьков, 1927 р.; Доповідь Уряду УРСР на X Всеукраїнському з'їзді Рад. — X-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 6—13 квітня 1927 року. Стенографічний звіт та постанови, Харків, 1927 р.; Речь на XV съезде ВКП(б). — «Коммунист», 16 грудня 1927 р.; Десять лет Советской власти на Украине. — «Советское строительство», 1928, № 3, 4; Промова на XVI Всесоюзній партійній конференції ВКП(б). — «Комуніст», 25 квітня 1929 р.; Промова на XI з'їзді КП(б)У. — «Комуніст», 10 травня 1930 р. Звіт Уряду УРСР. Доповіді і заключне слово на XII Всеукраїнському з'їзді Рад 25, 27 лютого 1931 р. — XII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 25 лютого — 4 березня 1931 року. Стенографічний звіт та постанови, Харків, 1931 р.; До XV роковин УРСР. — «Комуніст», 26 грудня 1932 р.; Речь на XVII съезде ВКП(б) 4 февраля 1934 г. — XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет, М., 1934 г.; О некоторых резервах второй пятилетки. — «Большевик», 1935, № 10.

цінної і в тому відношенні, що є ні чим іншим, як настільним матеріалом для наших комуністів в розумній орієнтації щодо політики надалі»¹⁸

Велику наукову цінність мають статті і промови, присвячені здійсненню ленінської політики соціалістичної індустріалізації, реконструкції й розвитку промисловості України в роки першої і другої п'ятирічок¹⁹.

Серед літературної спадщини В. Я. Чубаря важливе місце посідають питання залучення селянства до будівництва соціалізму, переведення сільськогосподарського виробництва на соціалістичні рейки. Своїми виступами на пленумах ЦК, конференціях і з'їздах КП(б)У, особистою участю в роботі комісій з'їздів і конференцій він вніс значний вклад у розробку рішень партії та уряду з питань роботи на селі, у здійснення ленінської аграрної програми.

Сприяючи зміцненню бідняцько-середняцьких господарств, Влас Якович роз'яснював, що «із цілого ряду заходів, які нам доведеться провадити на селі,—головним і основним заходом є кооперування...»²⁰.

Після XV з'їзду партії, який проголосив курс на колективізацію сільського господарства, Чубар провадив величезну роботу по роз'ясненню суті ленінського кооперативного плану, узагальненню нагромадженого досвіду колгоспного будівництва, підвищенню культури землеробства, технічного оснащення колгоспів і радгоспів, організації праці. 1928 р. В. Я. Чубар звернувся до селянства з закликом про підвищення врожайності зернових культур. Його лист викликав жваву дискусію, яка з сторінок преси перейшла на обласні і всеукраїнські наради. Автор у своїх численних виступах і статтях порушив ряд питань, спрямованих на піднесення сільськогосподарського виробництва²¹. Ряд праць він присвятив примноженню зелених насаджень—садів,

¹⁸ ІІА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1764, арк. 15.

¹⁹ В. Я. Чубар. Борьба за економію. Доповідь на нараді редакторів при ЦК КП(б)У.—«Вісті», 16 березня 1926 р.; Про режим економії в УРСР.—«Вісті», 14 квітня 1926 р.; Индустриализация страны и задачи инженерно-технического персонала. Речь на II Всеукраинском съезде инженеров и техников.—«Украинский экономист», 15 січня 1927 р.; Советская общественность и улучшение управления промышленностью.—«Украинский экономист», 18 січня 1927 р.; Пролетарский контроль—залог успешного развития промышленности. Доклад на Всеукраинской производственной конференции металлостов.—«Пролетарий», 11 липня 1928 р.; Про заміну металів у будівництві.—«Вісті», 4 жовтня 1928 р. По пути индустриализации. Речь при обсуждении пятилетнего плана Украины.—«Харківський пролетар», 2 березня 1929 р.; Роль науки й техніки в нашому господарському будівництві.—«Вісті», 8 січня 1929 р.; Розбуркати практичну творчу думку.—«Шляхи індустріалізації», 1929 р., № 1; До проблем заощадження палива.—«Шляхи індустріалізації», 1929 р., № 2; Розгорнути план соціалістичного будівництва.—«Шляхи індустріалізації», 1929, № 5—6; На боротьбу за метал.—«Реконструкція металургії України», Харків, 1930 р.; Шляхом великого провідиря.—«Шляхи індустріалізації», 1930 р., № 1, 2; По-серьезному за техніку.—Комсомол у технічному поході, Харків—Київ, 1930 р.; Інженери і техніки до лав передових борців за побудову соціалізму другої п'ятирічки.—«Господарство України», 1932 р., № 7, та ін.

²⁰ «Коммунист», 9 вересня 1924 р.

²¹ В. Я. Чубарь. Снабжение села «В неделю крестьянина»,—«Известия ВУЦИКа», 2 вересня 1920 р.; Промова на Всеукраїнській нараді.—«Селянська правда», 29 лютого 1924 р.; Пролетаризация беднейшего крестьянства или хозяйственное укрепление.—«Правда», 23 травня 1924 р. Коллективом подолано посуху.—«Селянська правда», 10 серпня 1924 р.; О хлебных заготовках.—«Коммунист», 23 серпня 1924 р.; До Всеукраїнського з'їзду колективних господарств.—«Вісті», 24 грудня 1924 р.; Селянство, торгівля й кооперація. Неврожай і колгоспи. Як допомогти селянству. Сьомі роковини спілки робітників і селян. Допомога селу. П'ять років Радянської влади на Україні. За п'ять років.—Партія і село. Статті й промови за 1924 рік керівників КП(б)У, Харків, 1925 р. Заметки о селе.—«Коммунист», 8 січня 1925 р.; Речь на январском пленуме ЦК КП(б)У (1925 р.) в прениях по докладу «Политика на селе».—Пленум ЦК КП(б)У, 10—13 января 1925 г. Стенографический отчет, Харьков, 1925; Про незаможників і середняків.—«Селянська правда», 8—10 лютого 1925 р.; Аппарат Госстраха и крестьянства.—«Коммунист», 14 березня 1925 р.; Борьба с последствиями недороды (Беседа).—«Коммунист», 12 квітня 1925 р.; Задачи земельных работников на местах. (Речь на I Всеукраинском земельном съезде).—«Украинский экономист», 14 березня 1926 р.; Привітання від Уряду УРСР V Всеукраїнському з'їзду незаможних селян.—«V Всеукраїнський з'їзд незаможних селян». Стенографічний звіт і постанови, Харків, 1927 р.; Врожай збільшити можна.—«Радянське село», 24 травня 1928 р.; Будівництво великого сільськогосподарського виробництва.—«Вісті», 23 травня 1928 р.; Чи можливо? (Про підвищення врожайності).—«Вісті», 19 травня 1928 р.; Ще про підвищення врожаю.—«Вісті», 30 травня 1928 р.; Можливості підвищити врожай маємо, але не скористуємо їх.—«Радянське село», 3 червня 1928 р.; Науку на службу сільському господарству. Промова на спеціальній нараді при Наркомземі про

парків, лісів, гаїв. 1927 р. Чубар звернувся через пресу до трудящих республіки з закликом провести в селах і містах України «Тиждень лісу» і ознаменувати десятиріччя Жовтня масовим лісонасадженням²².

В літературній спадщині В. Я. Чубаря чимало статей і промов, присвячених висвітленню практичної діяльності партії по здійсненню культурного будівництва на Україні. Він прагнув, щоб культура запроваджувалась у виробництво, побут, виховання. «Лозунг культурної революції,— говорив Влас Якович,— він настільки багатограний, що до здійснення цього слід підходити з усіх боків»²³.

Багато сил В. Я. Чубар віддав організації роботи в республіці по ліквідації неписьменності серед дорослих. У своїй практичній діяльності він показав приклад лепінського піклування про школу. Влас Якович 1930 р. очолював Всеукраїнський Комітет допомоги загальному обов'язковому початковому навчанню, приділяв значну увагу якості навчання, виховній роботі і дальшого зміцнення матеріально-технічної бази шкіл²⁴.

врожайність.— «Вісті», 21 червня 1928 р.; Про збільшення врожайності в найближче п'ятиріччя.— «Комуніст», 28 червня 1928 р.; Ділом узятись за перебудову села.— «Оборона», 3 листопада 1928 р.; Відповідь на лист селян про підвищення врожайності.— «Радянське село», 7 листопада 1928 р.; Ми можемо, ми повинні підвищити урожай.— «Пролетарій», 27 листопада 1928 р.; Про соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Доповідь та кінцеве слово на 4-й сесії ВУЦВКА Х скликання 25.XI.1928 р.— 4 сесія ВУЦВКА Х скликання 25.XI.— 1.XII.1928 р. Стенографічний звіт, Харків, 1928 р.; За масовий наступ на фронті підвищення врожайності. Промова на Харківській окружній нараді в справі підвищення врожайності.— «Вісті», 29 січня 1929 р.; Сельсоветы и повышение урожайности.— «Известия», 27 лютого 1929 р.; Посилимо колективізацію. Перероблена стенограма доповіді на пленумі ради Всеукраїнської спілки спілок сільсько-господарської кооперації та колективізації 24 листопада 1929 р. (Харків, 1930 р.); Темпы колективизации обгоняют руководство.— «Луганская правда», 28 лютого 1930 р.; За вищу організованість всіх ланок радгоспного виробництва. Промова на першому Всеукраїнському з'їзді спілок робітників землеробських радгоспів.— «Вісті», 3 квітня 1932 р.; Піднести сільське господарство на рівень соціалістичної індустрії (Доповідь на загальноміських зборах активу комсомолу м. Харкова 31 липня 1932 р.).— «Вісті», 10 серпня 1932 р.; За піднесення соціалістичного сільського господарства. За переробленою стенограмою промов на I харківській обласній та на III Всеукраїнській конференціях КП(б)У, Партвидав ЦК КП України, 1932 р.; Підсумки 1933 сільсько-господарського року і завдання підготовки весняної сівби. Доповідь на Об'єднаному Пленумі ЦК і ЦК КП(б)У 18 листопада 1933 року, Партвидав ЦК КП(б)У, 1933 р.; Завдання колгоспного і радгоспного будівництва. Доповідь на XII з'їзді КП(б)У, Партвидав ЦК КП(б)У, 1934; Превратим машинно-тракторні станції в образцовые предприятия. Речь на совещании руководящих работников МТС и земельных органов с руководителями партии и правительства 5 января 1936 г., Партиздат ЦК ВКП(б), 1936 р.; Науку на розв'язання проблеми тваринництва.— «Комуніст», 11 січня 1934 р.; Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва. Тези доповіді, схвалені Політбюро ЦК КП(б)У.— «Комуніст», 15 січня 1934 р.; Весенний сев встретит во всеоружии. Речь на совещании директоров МТС Куйбышевской области.— «Правда», 11 березня 1938 р.

²² В. Я. Чубарь. Живой повсеместный памятник Великому Октябрю, Харьков, 1927 р.; Пора готуватися (Про проведення «Тижня лісу»).— «Вісті», 29 березня 1928 р.; Будьмо друзями, а не ворогами лісу.— «Радянське село», 5 квітня 1928 р.; Необхідним решительный перелом (О «Неделе леса»).— «Харьковский пролетарий», 24 жовтня 1928 р.; Через деревонасаждения — захистимо врожай.— «Радянське село», 11 листопада 1928 р.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4402, оп. 1, спр. 105, арк. 19.

²⁴ В. Я. Чубарь. Речь на 3-м губерньском съезде работников просвещения Кивщины.— «Профессиональная жизнь», 1924 р., № 2; Вітальна промова і доповідь «Пролетарська революція та чергові завдання Радянської влади» на Першому Всеукраїнському учительському з'їзді.— Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р., Харків, 1925 р.; О всеобщем обучении.— «Коммунист», 18 квітня 1925 р.; Про вивихи (З приводу статті Хвилевого «Апологети писаризму»).— «Вісті», 30 травня 1926 р. Критические заметки.— «Украинский экономист», 25 лютого 1927 р.; Культурное и хозяйственное строительство УССР.— «Украинский экономист», 25 грудня 1927 р.; Поборем некультурность.— «Пролетарий», 8 березня 1928 р.; Несіть культуру, опановуйте науку.— «Комсомолец Украины», 25 квітня 1928 р.; Проблема культурної революції висувається на перше місце. Доповідь на Всеукраїнському з'їзді робітників освіти.— «Комуніст», 12 червня 1928 р.; До проблеми культурної революції (В порядку самокритики).— «Комуніст», 13 жовтня 1928 р.; Переможемо некультурність.— «Комуніст», 8 березня 1929 р.; Очередные задачи сельсоветов. Организуем соревнование за скорейшую ликвидацию неграмотности.— «Харьковский пролетарий», 3 квітня 1929 р.; Більшовицькими темпами (Ліквідація неписьменності).— «Робітничка

Понад 30 статей і промов В. Я. Чубар присвятив теорії і практиці партійного, радянського будівництва²⁵.

Значну увагу приділив Чубар в своїх творах питанню зміцнення Збройних Сил. Він брав безпосередню участь в залученні широких мас республіки до оволодіння основами військової справи, в підготовці населення, особливо молоді, до оборони країни. Протягом 6 років по сумісництву керував діяльністю мільйонної армії членів Тсоавіахіму²⁶.

Багато статей і промов В. Я. Чубаря присвячено молоді, комсомолу України²⁷. Виступаючи на з'їздах, пленумах комсомолу, на зборах молоді, в листах і зверненнях Влас Якович роз'яснював завдання, які стоять перед партією і країною, закликав комсомол і молодь України дружно і натхненно боротися за справу партії і народу.

Праці, про які йшлося вище, звичайно, не висчерпують багатогранну літературну спадщину В. Я. Чубаря. Вона ж, як і літературна спадщина С. В. Косіора, Г. І. Петровського, В. П. Затонського, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника та інших, спростовує буржуазні байки про нездатність трудящих до творчої праці, до управління державою. Вона є цінним джерелом для висвітлення героїчної історії КПРС.

Т. М. КОЛЬЯК

освіта», 1930, № 11—12; По-більшовицькому розгортати культурну революцію (3 промови на I Всеукраїнській культконференції профспілок).—«Комуніст», 30 березня 1932 р. та ін.

²⁵ В. Я. Чубар. Чергові завдання Українського уряду.—«Вісті», 3 серпня 1924 р.; Привітствие 2-му Всеукраїнському съезду работников юстиции.—Бюллетень 2-го Всеукраїнського съезда работников юстиции. Стенографический отчет 26 февраля 1924 г., Харьков, 1924; Итоги XIII Всесоюзного партийного съезда.—«Коммунист», 4 червня 1924 р.; Утворення Молдавської РСР.—«Вісті», 4 вересня 1924; К проверке партийных организаций.—«Коммунист», 6 вересня 1924 р.; Экономическое положение УССР и очередные задачи партийной работы. Доклад на партконференции Краснозаводского района г. Харькова.—«Коммунист», 22 жовтня 1924 р.; Промова на Всеукраїнській нараді в справі радянського будівництва.—«Вісті», 12 лютого 1925 р.; Державне страхування на Україні.—«Вісті», 14 березня 1925 р.; Советское строительство на Украине.—«Правда», 11 жовтня 1925 р.; Підсумки роботи в справі переходу на трьохступневу систему керування. Доповідь на II сесії ВУЦВКУ 9-го скликання 23 жовтня 1925 р.—«Вісті», 25 жовтня 1925 р.; Чергові завдання радянського будівництва. Доповідь на I Всеукраїнській організаційній нараді по радянському будівництву 4 січня 1926 р.—«Радянська Україна», 1926, № 10; Про регулювання та планування господарства України. Доповідь на засіданні РПО.—«Комуніст», 9 липня 1926 р.; Пять лет планирования.—«Украинский экономист», 25 січня 1927 р.; По ленинскому пути.—(Об итогах выборов в местные Советы).—«Пролетарий», 22 лютого 1927 р.; О значении и деятельности Советов. Речь на пленуме Одесского горсовета.—«Украинский экономист», 1 квітня 1927 р.; Про роботу радянського апарату на Запоріжжі.—«Вісті», 14 січня 1928 р.; Промова на Всеукраїнській нараді працівників юстиції.—«Комуніст», 8 липня 1928 р.; Чергові завдання міськради. Промова на Всеукраїнській нараді голів міськрад.—«Комуніст», 11 квітня 1930 р. та ін.

²⁶ В. Я. Чубар. Промова на відкритті Всеукраїнської виставки авіації.—«Вісті», 18 серпня 1923 р.; Работа Укрдобротима.—«Коммунист», 17 жовтня 1924 р.; Озброєння трудящих — оборона від імперіалістичних хижаків.—«Вісті», 23 лютого 1926 р.; Готуйся до оборони!—«Вісті», 10 липня 1927 р.; Зміцнімо збройні сили.—«Вісті», 23 лютого 1928 р.; Промова на Всеукраїнській нараді секретарів окружних Рад ТДО «Авіахіму».—«Вісті», 31 жовтня 1929 р.; Міжнародний і внутрішній стан країни Рад і завдання Тсоавіахіму (3 доповіді на II Всеукраїнському з'їзді).—«Вісті», 12 лютого 1930 р.; Войовими темпами зміцняти обороноспроможність країни.—«Комуніст», 15 листопада 1930 р.; Будьмо напоготові.—«Вісті», 23 лютого 1931 р.; Шодня бути напоготові. Організовано зустріти напад, дати рішучу відсіч (Промова на другому пленумі Всеукраїнської ради Тсоавіахіму).—«Вісті», 24 травня 1932 р. та ін.

²⁷ В. Я. Чубарь. Международная детская неделя. Вспомним завет Ильича! «Пролетарий», 2 серпня 1924 р.; Молодь і національне питання на Україні.—«Вісті», 11 березня 1926 р.; Господарче становище країни і завдання комсомолу. Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ.—«Вісті», 3, 10 червня 1926 р.; Привіт юним ленинцям в міжнародний юнашеский день.—«Коммунист», 7 вересня 1924 р.; Комсомольський суботник підтримуємо.—«Комсомолець України», 23 жовтня 1928 р.; Хай живе комсомол! (Привітання на честь 10-річчя ЛКСМУ).—«Комуніст», 14 липня 1929 р.; До Всеукраїнського зльоту піонерів.—«Пролетарий», 15 серпня 1929 р.; На висоті панування комсомолу.—«Комсомолець України», 16 лютого 1932 р.; Комсомольцям про III Всеукраїнську партконференцію, Харків—Одеса, 1932 р.; До бойової роботи в школі — будьте готові! — «Комсомолець України», 24 серпня 1933 р. та ін.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

А. Ф. КОСТИН.
ЛЕНИН — СОЗДАТЕЛЬ
ПАРТИИ НОВОГО ТИПА
(1894—1904 гг.),

Госполитиздат, М., 1970, 367 с. с илл.

Монографія О. Ф. Костіна висвітлює історію створення В. І. Леніним першої марксистської партії нового типу. Спираючись на широку джерельну основу, узагальнивши матеріал попередніх досліджень, автор дає детальну картину одного з найскладніших періодів в історії російського і світового робітничого руху.

У книзі переконливо показано, що й на першому етапі створення партії, коли відбувалося формування її теоретичних, політичних і організаційних принципів, як і пізніше, увага Володимира Ілліча зосереджувалася на найскладніших, найважчих завданнях, що стояли перед партією, жодна скільки-небудь важлива проблема не вирішувалася без його керівної участі. Послідовний захист і творчий розвиток корінних положень марксизму дали В. І. Леніну змогу створити струнку й ціліне вчення про пролетарську партію, всебічно розробити методи її діяльності.

Перший розділ монографії присвячено початковому періодові створення партії. Докладно, крок за кроком простежує автор діяльність Ілліча у Петербурзі від самого приїзду в серпні 1893 р.: наполегливу роботу по згуртуванню марксистських сил, заходи в справі переходу від вузької гурткової пропаганди марксизму до політичної агітації серед широких верств пролетаріату. О. Ф. Костін підкреслює, що Ленін був першим серед російських марксистів, хто глибоко зрозумів назрілу необхідність з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом і зробив з цього далекосяжні висновки, розглядаючи перехід від гурткової пропаганди марксизму до масової агітації як переломний момент у розвитку російської соціал-демократії.

В монографії підкреслюється, що вже перші теоретичні праці В. І. Леніна знаменували собою наступ нового, ленінського етапу в розвитку марксизму, закладали міцний ідейно-теоретичний фундамент для створення марксистської робітничої партії в Росії.

Автор детально висвітлює наполегливу роботу Володимира Ілліча по створенню петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», що став зародком революційної марксистської партії в Росії. Простежуючи його діяльність, О. Ф. Костін показує роль соратників Леніна по петербурзькому «Союзу»: В. В. Старкова, А. О. Ванеєва, С. І. Радченка, П. К. Запорожця, Н. К. Крупської, Г. М. Кржижановського, І. В. Бабушкіна, В. А. Шелгунова та інших. Наведений у монографії матеріал переконливо свідчить, що діяльність «Союзу» дала могутній поштовх розвитку робітничого руху по всій країні. Автор змальовує виникнення соціал-демократичних організацій у різних місцях Росії. Зокрема, відзначено великий вплив, який справила діяльність Леніна й керованого ним «Союзу боротьби» на розвиток соціал-демократичного руху на Україні, роль київських соціал-демократів у підготовці до I з'їзду РСДРП.

Ленінському планові побудови партії та боротьбі за його здійснення присвячується другий розділ монографії. У ньому з'ясовується своєрідність історичної обстановки, в якій розгорнулася боротьба за створення першої в світі пролетарської партії нового типу.

Ленінський план, підкреслюється в дослідженні, містив розгорнуту програму боротьби за ідейне та організаційне згуртування партії на засадах революційного марксизму. Вихідним пунктом і головною ланкою цієї програми була постановка загальноросійської політичної газети «Искры».

Червоною ниткою через усе дослідження проходить боротьба Леніна проти опортунізму в міжнародному і російському робітничому русі, зокрема проти «економізму». Чільне місце приділено аналізу знаменитої ленінської праці «Що робити?», в якій вперше в історії марксизму було розкрито ідейні джерела опортунізму в соціал-демократії і сформульовано основні положення вчення про пролетарську партію нового типу.

Яскраво відтворюється в монографії величезна робота В. І. Леніна по підготовці II з'їзду партії. Показано формування російської організації «Искры», процес завоювання іскрівцями місцевих комітетів, діяльність Організаційного комітету по скликанню з'їзду. Детально досліджує автор

хід з'їзду, вирішальну роль Володимира Ілліча в його роботі.

Боротьба Леніна за згуртування партії на позиціях більшовизму — тема третього розділу книги. О. Ф. Костін послідовно аналізує стадії внутріпартійної кризи, викликані розкольніською діяльністю меншовиків, висвітлює викриття Леніном опортунізму меншовиків в організаційних питаннях, визначення ним основних принципів побудови партії, норм партійного життя і партійного керівництва, що творчо збагатили марксистське вчення про партію, піднесли його на новий, вищий щабель.

Перемога більшовицького напрямку в РСДРП, успішне подолання партійної кризи й перехід переважної більшості місцевих партійних комітетів на бік Леніна забезпечили успішне скликання III з'їзду партії.

Викликає інтерес висвітлення автором міжнародного аспекту боротьби Леніна за зміцнення партії нового типу. Це питання порівняно менше досліджувалося досі в історико-партійній літературі. Більшовицька партія на чолі з Леніном була першою послідовною революційною силою на міжнародній арені. Виступ Леніна, більшовиків проти опортунізму меншовиків та їх прихильників у II Інтернаціоналі започаткував глибоке розмежування між революційним і реформістським напрямками в міжнародній соціал-демократії.

Важливим моментом рецензованої праці є аргументована критика автором фальсифікаторських вправ буржуазних «дослідників» історії КПРС типу А. Уайлдмена, Д. Гейера, Р. Пайпса, Л. Шаніро та інших, які грубо намагаються перекрутити роль В. І. Леніна, більшовиків у робітничому і соціал-демократичному русі Росії з метою пропаганди антикомунізму. О. Ф. Костін переконливо показує, що сучасні ідеологи буржуазії, ревізіоністи і фальсифікатори,

як і їх попередники, повторюють давно викриті комуністичним рухом прийоми і методи боротьби проти КПРС та інших комуністичних партій. Саме в боротьбі за партію, проти меншовиків і міжнародних опортуністів російські марксистки здобули значний досвід розпізнавати ворогів робітничого класу, якою б маскою вони не прикривались.

У дослідженні основна увага акцентується на розкритті організаційних форм боротьби Леніна за створення і зміцнення партії. Тимчасом слід було ширше показати розробку Леніном питань революційної тактики в період виникнення більшовизму, назрівання революції. Адже саме в цей період посилювалася агітаційна, мітингова, організаторська робота партії, були закладені основи союзу робітників і селян. Все це сприяло піднесенню революційного ентузіазму мас, підготовці політичної армії революції.

В книзі недостатньо висвітлюється робота закордонних більшовицьких організацій і більшовицьких організацій України, зокрема Катеринославського, Одеського та Миколаївського комітетів, які були опорою В. І. Леніна у боротьбі проти опортунізму меншовиків. Ленін, як відомо, вів з цими організаціями особисте листування, піклувався про їх ідейне та організаційне зміцнення, направляв до них видатних партійних функціонерів-пропагандистів та організаторів.

Однак, зроблені зауваження не зменшують великого пізнавального значення монографії О. Ф. Костіна, яка, в цілому, є глибоким, ґрунтовним науковим дослідженням, що вносить вагомий вклад у розвиток історико-партійної науки.

П. С. Зашкільняк,
Г. М. Кипаренко

**ЛЕНИН И ПОЛЬША.
ПРОБЛЕМЫ, КОНТАКТЫ, ОТКЛИКИ,**
изд-во «Наука», М., 1970, 418 с.

До сторіччя від дня народження В. І. Леніна Інститутом слов'янознавства і балканістики АН СРСР підготовлено і видруковано збірник праць «Ленін и Польша». Він містить статті і матеріали радянських і польських авторів, присвячені різним аспектам теми «Ленін і Польща». Різни за побудовою, за колом використаних джерел, статті рецензованого збірника пронизані єдиним прагненням авторів розкрити силу ленінських ідей, їх значення для пізнання основних процесів розвитку польського суспільства.

Збірник відкривається статтею З. Клішка «Ленінізм у польському робітничому русі». Автор підкреслює, що польський револю-

ційний рух протягом багатьох років розвивався під особистим впливом Леніна, в єдиному руслі з російським. Чимало теоретичних і практично-політичних питань розглядалися В. І. Леніном на прикладі історії Польщі.

20 років діяльності Комуністичної партії Польщі мали важливе значення для ідейного визрівання польського робітничого руху, виховання загартованих у боротьбі революційних діячів, перевірки ідейних концепцій.

У статті польського історика Г. Яблонського на широкому історичному фоні показано, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і завоювання влади партією більшовиків на чолі з В. І. Леніном мало вирішальне значення для створення незалежної польської держави.

Змістовною є стаття І. С. Міллера «Про тлумачення ленінського терміну «шляхет-

ський визвольний рух». У праці «Про право націй на самовизначення» В. І. Ленін писав: «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще не пробудним сном, поки в цих країнах не було самостійних, масових, демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»¹. Спираючись на це ленінське висловлювання, І. С. Міллер зробив спробу внести певні уточнення в періодизацію історії польського визвольного руху. Автор дійшов висновку, що шлях до правильного розуміння трактовки відправних пунктів ленінської оцінки перебуває в тісному взаємозв'язку з принципами періодизації історії революційного процесу взагалі, зокрема з конкретизацією, глибшою аргументацією матеріалів ленінської побудови періодизації розвитку російського визвольного руху.

Викликає інтерес стаття В. А. Д'якова «В. І. Ленін про визвольний рух у Польщі та про його оцінку М. П. Драгомановим». Автор, спираючись на значний документальний матеріал, дає порівняльну характеристику позиції польських шляхтичів-повстанців 1863 р., російського революціонера-демократа М. Г. Чернишевського та українського вченого і громадського діяча М. П. Драгоманова щодо польського визвольного руху.

Заслуговує на увагу стаття О. М. Орехова, в якій досліджується історія зв'язків петербурзьких соціал-демократів з їх польськими однодумцями напередодні виникнення «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» (1893—1895 рр.). Вивчивши і проаналізувавши архівні та інші джерела, автор твердить, що тоді відносини російських і польських революційних кіл відзначалися виразними рисами співробітництва і взаємодопомоги.

Революційне співробітництво польських соціал-демократів з В. І. Леніним і більшовиками на V (Лондонському) з'їзді РСДРП — тема статті польського історика Я. Собчака. Польські соціал-демократи, зазначає автор, незважаючи на деякі часткові помилки і вагання, з усіх основних питань революційної стратегії і тактики підтримували більшовиків, були їх близькими політичними союзниками. В. І. Ленін підкреслював, що більшовиків і СДКПіЛ об'єднувала «солідарність ...проти меншовиків в усьому основному, ...що розходиться ми лише в окремих моментах»². Ця солідарність у боротьбі проти опортуністичної, антиреволюційної лінії меншовиків виявилась і на V з'їзді РСДРП та в наступні роки.

У статті О. Я. Манусевича показано, що в 1909—1910 рр. польська соціал-демократія в цілому виступала надійним союзником ленінської партії у боротьбі проти

міжнародного опортунізму, зокрема буржуазного лібералізму і його агентури в робітничому русі, та російського ліквіда-торства.

В статті Б. Я. Табачнікова «В. І. Ленін і «розламівська» опозиція в СДКПіЛ» аналізуються деякі причини, що породили розкол в рядах польської соціал-демократії, висвітлено взаємовідносини В. І. Леніна з «розламівцями», показано вплив Володимира Ілліча на діяльність СДКПіЛ.

Діяльність Краківського союзу допомоги політичним в'язням в Росії досліджує С. М. Фалькович. На основі архівних матеріалів, зібраних в Державному воеводському архіві в Кракові, автор простежує контакти Краківського союзу з російськими революційними організаціями в царській імперії та за кордоном, висвітлює участь представників соціалістичних партій Росії у роботі Союзу. На цьому фоні зв'язки краківської організації з В. І. Леніном і більшовиками відбито особливо рельєфно.

Критика В. І. Леніном позиції СКДПіЛ з національного питання розглядається у статті І. С. Яжборовської. Вона також глибоко проаналізувала розробку вождем принципу права націй на самовизначення.

Нові відомості про співробітництво В. І. Леніна з польськими соціал-демократами в циммервальдському русі наводить польський історик Ф. Тих. Вождь справедливо відносив польських соціалістичних партій до найкращих революційних і інтернаціоналістських елементів міжнародної соціал-демократії»³.

Увагу читачів приверне і стаття П. М. Ольшанського «В. І. Ленін і політика Радянського уряду щодо Польщі в 1918—1920 рр.».

У наступних двох статтях рецензованого збірника досліджується роль польських комуністів у боротьбі за здійснення ленінської тактики єдиного фронту. В. С. Неволіна приділяє головну увагу 1921—1922 рр., а М. І. Богуславський — 1935—1936 рр. Авторі зазначають, що здійснення ленінських ідей єдності робітничого класу мало важливе значення для польського народу, який дістав змогу стати на шлях будівництва соціалістичного суспільства.

Польський історик Н. Коломейчик виступає із статтю «Ленінське вчення про партію і організаційне будівництво ППР». Автор твердить, що 1948 р., напередодні об'єднання з ППС на основі марксизму-ленінізму, ППР була масовою, згуртованою партією, керівною силою польського народу.

У статті С. М. Гончарової «З історії Краківсько-Поронінського архіву В. І. Леніна» вперше висвітлено діяльність комісії, створеної на початку 1950 р. за рішенням Оргбюро ЦК ПОРП для розшуку архіву і бібліотеки В. І. Леніна.

Закінчується збірник написанням в 1920 р. Ю. Мархлевським коротким біографічним

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 324.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 322.

нарисом про В. І. Леніна. Передмову до нього написала радянський історик М. М. Чорних. Вона ж виявила нарис і здійснила його переклад.

Високо оцінюючи рецензований збірник «Ленін и Польша», висловимо кілька побажань. У ньому недостатньо висвітлено здійснення ідей ленінізму в Польській Народній Республіці. Цьому питанню практично присвячено лише одну статтю. Очевидно, слід було б докладніше розповісти про перемогу народно-демократичного ладу в країні, характер і особливості найважливіших соціально-економічних пере-

творень, успіхи в будівництві соціалістичного суспільства.

Безумовно, рецензований збірник стане у нагоді науковим працівникам, пропагандистам, студентам історичних факультетів вузів, кожному, хто вивчає ленінську теоретичну спадщину, історію братнього польського народу. В ленінських працях, в скарбниці ленінських думок радянські і польські історики знаходили, знаходять і знаходитимуть ключ до розв'язання багатьох проблем історії польського народу.

С. М. Антонюк

**С. АФТЕНЮК, Д. ЕЛИН, А. КОРЕНЕВ,
И. ЛЕВИТ. МОЛДАВСКАЯ ССР
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА 1941—1945 гг.,**

*изд-во «Карта Молдавия»,
Кишинев, 1970, 400 с.*

Минуло понад чверть століття з дня величної перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. У світ вийшли вже тисячі досліджень про бойовий і трудовий подвиг радянських людей у ті тяжкі для нашої країни часи. В 6-томному виданні «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945» узагальнено матеріали про цей подвиг. Але дана тема, безумовно, невичерпна. Її висвітлюватимуть у нових працях, зокрема присвячених окремим республікам. На полицях магазинів нещодавно з'явилася тритомне дослідження «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» І ось вийшла друком колективна монографія про працю і боротьбу молдавського народу в роки війни.

До видання цієї книги читач мав лише поверхове уявлення про життя та боротьбу трудящих однієї з радянських республік. Авторі монографії докладно розповідають про перебування Молдавської РСР у передвоєнний період в складі нашої багатонаціональної Батьківщини, розкривають загарбницькі плани румунських імперіалістів щодо нового закріпачення молдавського народу.

Особливо цінним є детальне висвітлення істориками героїчної боротьби радянських воїнів і прикордонників на території Молдавської РСР в перші місяці війни. Факти, викладені в книзі, спростовують твердження буржуазних фальсифікаторів, які намагаються зображувати цей період як часи панічного відступу, розвалу Радянської Армії і «довести», що лише безмежні простори нашої країни, а не героїчний опір радянських воїнів і допомога їм всього народу врятували СРСР від поразки.

Авторі розповідають, якою ціною були зірвані плани фашистів блискавичним ударом знищити Радянську Армію, ліквідувати соціалістичний лад, оволодіти багатствами нашої країни. Це значно доповнює уявлення читача про те, як був виграний час, необхідний для перебудови економіки країни на воєнний лад і забезпечення матеріальних умов майбутньої перемоги. Опір радянських військ дав змогу трудящим Молдавії у винятково короткий строк евакуювати 300 тис. чол., вивезти в тил 4076 вагонів з устаткуванням демонтованих промислових підприємств, сільськогосподарським майном, зерном тощо. Проте слід було не лише навести загальні дані про кількість евакуйованого населення і врятованого майна, але й подати конкретні факти.

Важливо, що бойові дії на території Молдавії показано не тільки на фоні розвитку боїв на всьому радянсько-німецькому фронті, але й пов'язано з операціями радянських військ на території сусідньої республіки — України. Це дає змогу оцінити значення бойових дій в Молдавії для оборони міста-героя Одеси і яскраво ілюструє єдність долі народів Радянського Союзу, їх взаємодопомогу в скрутні часи війни.

Тема братерської дружби народів СРСР є провідною в усіх розділах книги, особливо в третьому, присвяченому бойовій співдружності молдаван з воїнами з інших республік, праці трудящих Молдавії в тилу. За відвагу і мужність, проявлену в боях проти окупантів, понад 85 тис. молдаван було нагороджено орденами та медалями, а 16-м з них присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Розкриваючи специфіку боротьби на тимчасово окупованій території республіки, автори наводять численні приклади допомоги партизанам з боку радянського тилу, особливо братнього українського народу.

У книзі вперше в радянській історіографії всебічно висвітлюються різноманітні форми боротьби на окупованій території: діяльність перших партизанських і підпіль-

них груп, допомога партизанів і підпільників радянським військам, що наступали. Відсутність лісових масивів перешкоджала створенню великих партизанських загонів, що доводилося враховувати ще під час підготовки підпілля. Партійні органи звертали особливу увагу на добір кадрів, забезпечення максимальної конспірації і маневрування груп та загонів. Вже перші дії молдавських партизанів і підпільників викликали занепокоєння окупантів, про що свідчить багато документів, які наводяться в книзі. Зокрема, в листі від 4 серпня 1941 р. начальник штабу 4-ї румунської армії звертав увагу поліції на те, що «в тилу перебуває велика кількість комуністичних агентів, які здійснюють напади на транспортні колонії і на окремих військових, а також на невеликі групи військових». В іншому листі, в зв'язку з наказом ставки головнокомандуючого, він вимагав «вжити суворих заходів для обстеження навколишніх сіл і лісів з метою арешту всіх, що викликають підозру».

Після короткочасного періоду бойової взаємодії партизанських груп з військовими частинами, що відступали, основною формою боротьби на тимчасово окупованій території Молдавії стала пропагандистська діяльність і саботаж заходів німців. Збройні виступи підпільних груп, які не мали єдиного керівного центра, здійснювались епізодично. В книзі досить детально розповідається про створення і бойові дії молдавських партизанських загонів та з'єднань в більш сприятливих умовах північних районів України. Підготовка і боротьба молдавських партизанів на Україні свідчать про бойову співдружність народів СРСР.

Висвітлюючи визволення Молдавії радянськими військами, автори наводять цікаві дані про спільну підготовку військовим командуванням і керівництвом партизанського руху десантування організаторських груп, бойову взаємодію партизанів з частинами Радянської Армії поблизу лінії фронту.

Великий інтерес для українських істориків являє розкриття умов боротьби радянських людей у ворожому тилу, характеру окупаційного режиму в Молдавії. Авторі підкреслюють, що приєднання правобережних районів республіки до губернаторства «Бессарабія», а лівобережних — до «Транс-

ністрії» і спроби заборонити будь-які контакти між населенням цих територій мали на меті ліквідацію суверенітету молдавського народу. Приєднання до «Трансністрії» частини України дає змогу українським науковцям використати наведені в книзі факти при висвітленні окупаційного режиму на території УРСР.

Загальні підсумки господарювання окупантів в Молдавії підбиті в заключному розділі. Фашисти знищили понад 200 тис. га посівів, 30 тис. га садів і виноградників, $\frac{3}{4}$ будинків Кишинева, Бендер, Оргеєва, Унген, Корнешта, зруйнували близько половини сіл Олонештського, Бульбокського та інших районів, вбили і закатували близько 64 тис. мирних громадян, понад 47 тис. вивезли на каторгу.

Значне місце в книзі відведено процесу відбудови народного господарства республіки, який почався ще під час визволення її території. З інших республік Радянського Союзу Молдавія одержала устаткування для 23 промислових підприємств, будівельні матеріали, понад 22 тис. голів худоби. В перші місяці після визволення в Молдавію було направлено близько 5 тис. спеціалістів різних галузей народного господарства, працівників культури, партійних і радянських органів. Авторі розповідають про трудовий подвиг населення республіки. Лише в 1944—1945 рр. у Молдавській РСР вступило до ладу понад 500 підприємств, в тому числі три великих механічних і чотири консервних заводи. Навіть у порівнянні з 1940 р. чисельність робітничого класу Молдавії в 1945 р. збільшилася майже в півтора рази. У праці показана ідеологічна робота партійних органів республіки, спрямована на ліквідацію наслідків окупації.

Авторі наводять багато прикладів участі трудящих Молдавії в рухові Опору. Цю тему бажано було дещо розширити в розділі, присвяченому народній боротьбі в тилу ворога, навівши факти про спільні дії молдавських і румунських комуністів.

В цілому слід вітати вихід першої узагальнюючої праці про бойовий і трудовий подвиг народу однієї з республік Радянської країни в роки Великої Вітчизняної війни. Здійснено ще один важливий крок на шляху до дальшого поглибленого вивчення історії нашої країни в складний період її існування.

В. І. Клоков

В. КУРИЛО, М. ЛІЩЕНКО,
О. РОМАНЕЦЬ, Н. СИРОТА,
Б. ТИМОШУК. ПІВНІЧНА БУКОВИНА,
II МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ,

вид-во «Карпати»,
Ужгород, 1969, 245 с.

У рецензованому популярному нарисі, підготовленому науковцями Чернівецького держуніверситету (наукову редакцію здійс-

нив член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко), висвітлюється історія Радянської Буковини з найдавніших часів до наших днів. На багатому фактичному матеріалі автори розкривають єдність історичного процесу на Північній Буковині та в інших українських землях, з якими населення краю постійно підтримувало зв'язки і мало споріднену матеріальну й духовну культуру. Зокрема, городища і селища Північної Буковини майже нічим не відрі-

няються від поселень на інших слов'янських землях. Це підтверджують археологічні знахідки та письмові джерела.

З кінця IX ст. і до середини XIV ст. край перебував у складі руських князівств. Тоді на його території виникли нові міста (стародавні Чернівці, Хотин, Василів), селища, оборонні фортеці. До того ж, через Північну Буковину проходили торговельні шляхи загальноруського значення, що сприяло встановленню тісних економічних зв'язків між буковинськими та торгово-ремісничими центрами інших давньоруських земель. Наведений у книзі багатий фактичний матеріал доводить автохтонність українського населення краю, спростовує антинаукові твердження буржуазної історіографії, нібито до XIV ст. територія Північної Буковини була не заселена, а отже, не мала ніякої історії.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства Північна Буковина відійшла до складу Молдавії. Це позначилось на політичному та культурному житті князівства, де до середини XVII ст. державною мовою була руська, а богослужіння в церквах проводилося слов'янською. Посилення феодалного гніту, особливо з 30-х років XVI ст., коли Молдавія і Буковина потрапили під гніт султанської Туреччини, викликало опір народних мас, які спільно виступили проти турецько-татарської агресії. Авторі дають високу оцінку селянським повстанням та іншим формам антифеодальної боротьби (руху опришків тощо).

Велику увагу в монографії приділено зв'язкам Північної Буковини з Наддніпрянськими українськими землями та Росією. Одним з яскравих проявів цього була спільна боротьба народних мас з турецькими загарбниками, участь буковинців у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. та гайдамацькому русі. Завдяки успішним діям російської армії край було визволено з-під влади турецьких яничар. Однак в 1774 р. буковинські землі загарбала Австрія. За Бухарестським мирним договором 1812 р. до Росії відійшов лише Хотинський повіт. У праці детально схарактеризовано його становище. На конкретному фактичному матеріалі розкривається також колоніальний режим австрійських загарбників, які насильно перетворили Північну Буковину в сировинний придаток метрополії, боротьба народних мас проти соціального й національного гніту (одним з яскравих її проявів були виступи буковинських селян під проводом Лук'яна Кобилиці).

Увагу читача привертають матеріали про революційні події 1848—1849 рр., а також про формування й боротьбу робітничого класу, поширення марксизму, зокрема розповсюдження лєнінської «Искры». Під впливом ідей марксизму-лєнінізму трудящі розгорнули боротьбу проти австрійської монархії, за соціальне й національне визволення. На конкретних прикладах пока-

зано вплив першої російської революції 1905—1907 рр. та Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. на піднесення революційного руху на Північній Буковині.

У монографії головну увагу приділено подіям, що розгорнулись в краї під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Трудящі маси повели вперту боротьбу за встановлення влади Рад і возз'єднання з Радянською Україною. В січні 1918 р. Радянську владу було проголошено на Хотинщині. 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося Буковинське народне віче, яке ухвалило рішення про приєднання краю до України. Того ж дня утворилася і Комуністична партія Буковини, яку було проголошено крайовою організацією КП(б)У.

Але в листопаді 1918 р. Північну Буковину за підтримкою міжнародного імперіалізму окупувала королівська Румунія. В краї було встановлено жорстокий режим терору, економічного й національного гніту, проводилася насильницька румунізація корінного українського населення. Внаслідок цього занепадає економіка, зростає злиденність трудящих. Наведені в монографії матеріали свідчать, що Радянський уряд ніколи не визнавав цього загарбницького акту.

Трудящі краю не мирилися з окупацією і політичним безправ'ям. Під керівництвом комуністичних організацій вони вели безперервну боротьбу, яка набирала різних форм і методів, за соціальне та національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Яскравим прикладом цього були відоме Хотинське повстання 1919 р. та повстання солдатів 113 полку. У монографії значне місце відводиться діяльності комуністичного підпілля, зокрема його активним діячам — С. І. Канюку, В. В. Гаврилюку, І. Д. Стасюку, І. Л. Клевчуку, С. Г. Галицькому, Т. В. Руснаку та багатьом іншим. Великий вплив на піднесення визвольної боротьби в краї мали успіхи соціалістичного будівництва в Українській РСР.

Поворотним етапом в історичній долі трудящих Північної Буковини став вікомний день — 28 червня 1940 р., коли частини Червоної Армії вийшли на новий кордон Радянського Союзу з Румунією. Населення Північної Буковини зустрічало своїх визволителів хлібом-сіллю, висловлювало на зборах і мітингах глибоку вдячність Комуністичній партії і Радянському уряду. У липні 1940 р. до Москви від трудящих Північної Буковини прибула спеціальна делегація, яка була уповноважена подякувати Комуністичній партії та Радянському уряду за визволення і просити Верховну Раду СРСР возз'єднати їх край з Радянською Україною. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР ухвалила включити Північну Буковину, а також колишні Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР.

Так здійснились віковічні мрії народних мас про возз'єднання з усім українським народом. Це відкрило небачені перспективи економічного і культурного розквіту краю на основі соціалістичного ладу. На широкому матеріалі автори показують здійснення під керівництвом обласної партійної організації та місцевих органів Радянської влади соціалістичних перетворень у промисловості та сільському господарстві.

Але розбійницький напад фашистської Німеччини на Радянський Союз перервав мирну творчу працю буковинців, які спільно з усім радянським народом піднялись на священну боротьбу проти ненависного ворога. В області діяли підпільні партійні й комсомольські організації та групи, партизанські загони, населення саботувало заходи окупаційних властей.

В рецензованій праці докладно розглядається робота партійних, радянських і громадських організацій у повоєнний період по відбудові промисловості, сільського господарства, розвитку науки і культури.

Вже в 1947 р. область перевершила рівень довоєнного промислового виробництва. Після війни став до ладу ряд нових великих промислових підприємств, зокрема машинобудівний завод і завод легкого машинобудування, реконструйовано і переобладнано на новій технічній основі текстильну, деревообробну та інші галузі промисловості. Це дало змогу на кінець семиріччя порівняно з 1945 р. збільшити обсяг виробництва, скажімо, продукції легкої промисловості у 42 рази.

У 1949 р. Радянська Буковина стала областю суцільної колективізації. Колгоспне виробництво перетворилося у високомеханізоване, багатогалузеве. 1958 р. за успіхи в розвитку сільського господарства Чернівецька область удостоєна найвищої урядової нагороди — ордена Леніна. У ювілейному 1967 р. за визначні досягнення в усіх галузях народного господарства і культури її нагороджено Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Радянська Буковина пишається 33 Героями Соціалістичної Праці, тисячами орденоносців, передовиками і новаторами промислового і колгоспного виробництва, які своєю невтомною працею примножують славу і багатство рідної Вітчизни. Це люди виховані в умовах радянської дійсності.

Великої уваги заслуговують розділи монографії, присвячені розвитку культури краю до його визволення та за роки Ра-

дянської влади. Вони написані з глибоким знанням справи, аргументовано, переконливо.

Однак рецензована праця не позбавлена й певних недоліків. У розділі про розгортання революційних подій на Північній Буковині під час визвольного походу Червоної Армії на західноукраїнські землі (1920 р.) треба було підкреслити, що Галревком підтримував зв'язки з революційними елементами краю. Вказівки з цього питання містяться, зокрема, у листі В. П. Затонського до В. І. Леніна від 6 вересня 1920 р.

Мало уваги приділено висвітленню політики королівського уряду щодо заселення Північної Буковини вихідцями з власне румунських земель, щоб створити опору для проведення румунізації краю. Треба було б детальніше характеризувати становище Північної Буковини, а також боротьбу трудящих проти соціального й національного гніту за возз'єднання з Радянською Україною в роки окупації краю буржуазно-поміщицькою Румунією.

У монографії не згадується про 11 танковий корпус під командуванням генерал-лейтенанта А. Л. Гетьмана, який у 1944 р. відіграв велику роль у визволенні Радянської Буковини, мало подається узагальнюючих матеріалів про розквіт економіки області за роки Радянської влади.

Вимагає уточнення ряд наведених у монографії даних, зокрема про кількість шкіл на Буковині наприкінці XVIII ст. (стор. 112—113), розміри збитків, заподіяних народному господарству Радянської Буковини німецько-румунськими фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни (стор. 163, 184), про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці окремим трудівникам області (стор. 197) тощо. Зустрічаються неточності в окремих назвах, датах, прізвищах. Наприклад, молодіжна обласна газета «Молодий буковинець» названа «Молодь Буковини» (стор. 233—234). На стор. 68 вказується, що російська армія під час першої імперіалістичної війни вступила до Чернівців 21 вересня 1914 р., тоді як в дійсності ця подія відбулась 2 вересня, село Бабино Заставнівського району чомусь віднесено до Вижицького району (стор. 215) і т. д.

Незважаючи на згадані недоліки, в цілому монографія має великий науковий і пізнавальний інтерес. Вона схвально зустрінута громадськістю, усіма, хто цікавиться історією рідного краю.

П. В. Михайлина,
І. П. Стафійчук

**Б. В. ВИЛЕНСКИЙ.
СУДЕБНАЯ РЕФОРМА
И КОНТРЕФОРМА В РОССИИ,**

*Приволжское книжное издательство,
Саратов, 1969, 399 с.*

Монографія доктора юридичних наук Б. В. Віленського присвячена одній з важливих подій історії Росії XIX ст.—судовій реформі 1864 р. та контрреформам у наступні десятиліття. Складність проблеми, обширність невикористаних джерел, наявність великої кількості монографічної й публіцистичної літератури різних політичних напрямів не дає змоги в одному дослідженні повно й всебічно висвітлити тему, що визнає й сам автор (стор. 12).

Історіографічна цінність рецензованої праці визначається тим, що автор правильно поставився до розв'язання питань і дав глибокий аналіз історіографії судової реформи (стор. 14—51). Керуючись основними положеннями В. І. Леніна про суди й судову реформу в Росії, вчений розкриває класову суть реформи. Він уперше в радянській історіографії дає аналіз поглядів декабристів П. Г. Каховського, М. С. Луїна, К. Ф. Рилєєва, М. І. Тургенева, М. М. Муравйова, П. І. Пестеля про самодержавний суд, характеризуючи їх «послідовними прихильниками докорінної демократизації суду й судового процесу». В праці висвітлюються також погляди М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. П. Огарьова, М. О. Серно-Соловйовича на судову систему царизму й розглядаються їх програмні вимоги про демократизацію судустрою й судочинства.

У книзі дано ґрунтовний аналіз російської дворянсько-буржуазної історіографії судової реформи 1864 р. (стор. 26—46). З позицій марксистсько-ленінської методології автор критикує антинаукові концепції буржуазних істориків і юристів, які ідеалізують реформу й вихваляють її діячів. У нарисі радянської історіографії судової реформи відзначається, що вона недостатньо вивчена у порівнянні з іншими реформами 60—70-х років, а деякі історики та юристи перебільшують прогресивний характер судової реформи 1864 р. і заперечують судову контрреформу, вважають, що вона не була здійснена. Історіографічний нарис Б. В. Віленського являє великий науковий інтерес. Однак, слід визнати, що критика буржуазних концепцій потребує дальшого дослідження. Щодо радянської історіографії, то в ній недостатньо висвітлюються погляди слов'янофілів на важливі інститути судової реформи. Потрібний більш глибокий критичний аналіз і революційної публіцистики, що відображала історію боротьби різних політичних течій навколо реформи 1864 р.

Рецензована праця ґрунтується на архівних джерелах, що вперше друкуються. Автор вводить у науковий обіг такі важливі документи, як, наприклад, доповідь

К. П. Победоносцева Олександрові III від 30 жовтня 1885 р. про потребу судових реформ і «Справа про перетворення судової частини в Росії». У праці широко використані законодавчі акти й офіційне діловодство, що стосується висвітлення підготовки й проведення реформи (стор. 52—61).

Позитивним є той факт, що автор не обмежився аналізом офіційних джерел і історіографії питання, вивчив особисті фонди державних діячів (П. А. Валуєва, В. Н. Паніна, Д. Н. Блудова, Д. Н. Замiatина, К. П. Победоносцева, А. А. Половцева, М. Т. Лоріс-Мелікова, Ігнат'єва), використав щоденники П. А. Валуєва, А. В. Нікітенка, Д. А. Мілютіна, Е. А. Перетца, А. А. Половцева, а також листи К. П. Победоносцева, М. Н. Каткова і спогади А. Ф. Коні, Е. М. Феоктистова, А. Ф. Тютчевої. Різноманітна широка джерелознавча база праці дала можливість авторові показати історично правильну картину підготовки й застосування реформи.

Історія судової реформи досліджена Б. В. Віленським у тісному зв'язку з соціально-економічною й політичною історією Росії XIX ст. Виходячи з марксистсько-ленінської концепції, що історія права є складовою частиною історії суспільства, в якому склалась і набула розвитку система права, дослідник в історичній перспективі висвітлює основні інститути судової реформи. Розглядаючи соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови судової реформи, доводить, що вона була прямим наслідком селянської реформи. Скасування кріпосного права примусило царський уряд зробити ще крок по шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну й проголосити основи буржуазної законності в Росії. Правильно оцінюючи Судові статuti від 20 листопада 1864 р., Б. В. Віленський розглядає судову реформу як побічний продукт революційної боротьби, як поступку царизму революційному й суспільному рухові Росії. Царський буржуазно-поміщицький суд пореформеної Росії висвітлюється в книзі як сліпе, витончене знаряддя, що стоїть на сторожі інтересів грошового мішка. Розкриваючи прогресивне значення судової реформи, автор у той же час переконливо показує реакційний характер її.

У книзі особливий інтерес являє розділ IV — «Проведення судової реформи», де вперше в радянській історіографії висвітлюється проведення в життя судових статутів у різних частинах Російської імперії, в тому числі й на українських землях. Вчений підкреслює, що особливо в національних окраїнах імперії судова реформа яскраво довела свій реакційний характер. Але проблема дослідження судової реформи по окремих районах країни не набула ще всебічного вивчення. Для майбутніх дослідників цієї проблеми дуже цінними є висновки автора про особливості прова-

дження реформи. Так, на Правобережній Україні, наприклад, уряд відмовився від принципу одночасного впровадження Судових статутів. Автор правильно зазначає, що внаслідок порушення цього принципу й схвалення реакційного плану князя Гагаріна у Київській, Подільській і Волинській губерніях мирові суди (з порушенням принципу виборності) було впроваджено у 1872 р., а окружні суди й судові палати — у 1880 р. (стор. 205—206).

Значна увага в книзі приділяється дослідженню судової контрреформи (стор. 220—368). Наукова цінність цього дослідження полягає, насамперед, у тому, що контрреформа яскраво визначає дійсну суть всієї судової реформи. Монографічне дослідження судової контрреформи ніколи не провадилося. І безперечно дуже позитивним є факт, що Б. В. Віленський вперше в радянській історіографії піддав науковому розглядові причини, зміст й наслідки контрреформи. Особливо великий інтерес являє аналіз автором політичних процесів 70-х років XIX ст. — нечаєвців, долгушинців, «50-ти», «193-х» і Віри Засулич. Оригінальними, добре аргументованими є висновки вченого про ставлення народників 70-х років до судової реформи 1864 р., а також про те, що політичні про-

цеси 70-х років були безпосередньою причиною судової контрреформи.

За допомогою архівних документів автор розкриває реакційність урядового плану контрреформи. Б. В. Віленський зазначає, що суть цього плану зводилася до ліквідації незалежності суду, незмінності суддів, обмеження гласності судочинства й права на захист, звуження сфери діяльності суду присяжних, розширення підсудності судів з участю станових представників, до ліквідації мирового суду і впровадження інституту земських начальників.

Висвітлюючи реакційний курс політики уряду щодо демократичних інститутів Судових статутів, дослідник всебічно аналізує доповіді К. П. Палена, Д. А. Толстого, К. П. Победоносцева і план А. П. Пазухіна, які вимагали докорінно переглянути судові установи, а також царське законодавство, на основі якого уряд здійснював судову контрреформу.

Монографія Б. В. Віленського безперечно приверне до себе увагу істориків та юристів, оскільки вона вносить цінний вклад у розв'язання важливої наукової проблеми, що має великий інтерес для двох суміжних наук — історичної й юридичної.

П. Ф. Щербина

П. Г. КОЗЛОВСКИЙ.
КРЕСТЬЯНЕ БЕЛОРУССИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII—XVIII в.
(по материалам магнатских вотчин),
изд-во «Наука и техника», Минск, 1969,
202 с.

Рецензована монографія фактично є першим фундаментальним дослідженням історії білоруського селянства другої половини XVII—XVIII ст. за матеріалами магнатських вотчин. Якщо врахувати, що на той час у їх володінні перебувала понад третина всього селянства країни, то актуальність цього дослідження очевидна.

В основу книги покладено численні архівні джерела. Головну увагу П. Г. Козловський приділив соціально-економічним питанням. Він показав згубний вплив загального занепаду Польщі на стан сільського господарства, зокрема на становище селян Білорусії у другій половині XVII—XVIII ст. Водночас автор простежив глибокі зміни в господарстві безпосереднього виробника, під дією проникнення в його сферу капіталістичних відносин. У праці відзначено деяке піднесення економіки білоруського села, зумовлене розвитком внутрішнього ринку і зростанням попиту на сільськогосподарські продукти на зовнішньому ринку у другій половині XVIII ст.

На основі великого фактичного матеріалу дослідник зробив висновок щодо ево-

люції магнатського маєтку: в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. великі землевласники центральних та західних областей Білорусії ще зберігали фільварки, які було майже ліквідовано в королівських володіннях на цій території. Магнати східних вотчин в результаті непевного становища на кордоні з Росією змушені були відмовитись від своїх володінь. У другій половині XVIII ст. загальна кількість фільварків у магнатських вотчинах зросла, а їх господарство внаслідок розвитку товарно-грошових відносин ставало більш багатогалузевим (землеробство, тваринництво, виготовлення промислових виробів, особливо спиртних напоїв).

П. Г. Козловський на конкретному матеріалі показав, як в результаті війн та епідемій зменшилось населення за час з 50-х років XVII до 60-х років XVIII ст., а на кінець XVIII ст. значно збільшилось. Остання обставина дала змогу не тільки відновити втрату у людській робочій силі, а й підняти загальний рівень виробництва. Отже, перший розділ книги становить певний інтерес, відзначається самостійністю й оригінальністю думки.

Другий розділ монографії присвячується характеристиці селянських господарств. Автор значне місце приділив аналізу розмірів селянських наділів і забезпечення господарств робочою продуктивною худобою. Виключний інтерес становлять спостереження автора за сільськогосподарською техні-

кою, за динамікою урожайності та посівних площ і за тим, як поступово основні галузі селянського господарства набували товарного характеру. П. Г. Козловський робить дуже цікавий висновок, що на кінець XVIII ст. селяни у магнатських вотчинах зберегли, а, часом, і збільшили земельний фонд. Цього було досягнуто за рахунок ліквідації пусток і значного зростання загальної площі оранки в межах латифундій. Розширення орних земель селян, зазначається в монографії, було зумовлене процесом внутрішньої колонізації, зміцненням селянського господарства, а також зростанням кількості населення (природний приріст і приплив населення ззовні). При цьому вирішальне значення мало освоєння селянами нових земель. Наведені автором дані свідчать про розвиток продуктивних сил в сільському господарстві Білорусії другої половини XVIII ст.

Вперше такого висновку дійшов Д. Л. Похилевич, який досліджував становище селян Білорусії та Литви у королівських маєтках¹. Нині цей висновок підтверджують і документи приватних вотчин: «...Результати досліджень магнатських вотчин дають підставу відмовитися від оцінки другої половини XVIII століття як періоду занепаду та деградації сільського господарства Білорусії» (стор. 76), а також і спостереження на матеріалах Правобережної України, зокрема Придніпров'я, де протягом XVIII ст. відбувався процес зміцнення продуктивних сил у сільському господарстві, де тривалий час переважала грошова рента.

Значний інтерес становить третій розділ монографії, в якому йдеться про повинності селян. Грунтуючись на значному фактичному матеріалі, дослідник довів, що протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. в магнатських помістях масового переведення селян з відробіткової на грошову ренту не спостерігалось, проте питома вага чиншу підвищилася за рахунок зміцнення структури селянського наділу. При цьому звертається увага на дуже цікаве явище — селяни відробляли панщину з тяглового наділу, а з прийомного, тобто фактично з аренди, сплачували чинш. Це свідчило про те, що під спудом панщинних відносин відбувалися процеси, які виходили за межі «натуральних розрахунків» між феодалними власниками на землю та безпосередніми виробниками.

П. Г. Козловський підкреслює ту обставину, що розширення фільварочно-панщинного господарства в другій половині XVIII ст. спричинило підвищення норм панщини та запровадження різних форм відробіткової ренти при збереженні грошової, яка в кінці XVIII ст. в окремих маєтках навіть витіснила панщину. Вагомими аргументами П. Г. Козловський спростував думку, яка мала місце в історичній

літературі, про те, ніби панщина безупинно зростала, й довів, що у другій половині XVIII ст. порівняно з першою половиною XVII ст. не лише відробіткова, але й грошова ренти збільшилися на 128—130%. Основою цих змін був не стільки позаекономічний примус, скільки наслідки розвитку продуктивних сил.

Значне місце в монографії посідає дослідження майже не вивченої в історичній літературі проблеми товарності селянського господарства, яке, на думку деяких вчених, ніби було мало пристосоване до потреб зовнішнього ринку. Цю функцію виконувало панщинне господарство-фільварок, який і слід вважати великим товарним господарством. Його розвиток, безумовно, був пов'язаний з виробництвом на експорт.

П. Г. Козловський наводить дуже цікаві дані про зв'язки селянського господарства з внутрішнім ринком, а також говорить про те, що продукт селянського господарства при допомозі купецького потрапляв на зовнішній ринок. У книзі відзначаються жваві відносини між селянським господарством і містом, називаються товари, якими торгували селяни, підкреслюється дальший розвиток цього процесу протягом другої половини XVIII ст.

Зв'язок селянського господарства з ринком тісно обумовлювався проблемою рівня матеріального забезпечення селян. Щоб визначити економічну основу їх торгівлі, автор робить цікаву спробу встановити зернові ресурси господарства безпосереднього виробника. Він дійшов переконливого висновку, що далеко не завжди продаж селянам зерна був вимушеним актом, що мав єдину мету — сплату феодалної ренти. Вихід селянина як постачальника зерна на ринок значною мірою відбивав зростаючу товаризацію селянського господарства (стор. 134). П. Г. Козловський підкреслює, що товаризація господарства тісно пов'язана з процесом посилення його майнової диференціації, яка виявлялася в формуванні групи заможного селянства та все зростаючого прошарку незаможників — бобилів і кутників (стор. 146, 247, 248).

Цінні документи, зібрані автором, дають підстави констатувати наявність серед селянства майнової диференціації, що створювало умови для застосування найманої праці у вигляді примусового та вільного найму як у маєтках магнатів, так і в господарствах заможних селян. Особливо поширилося це явище в другій половині XVIII ст.

Обґрунтованим є висновок автора про те, що друга половина XVIII ст. позначилася початком процесу соціального розширення білоруського села. В останньому розділі монографії відтворюється картина гострої класової боротьби. На підставі аналізу документів П. Г. Козловський розглядає різні форми протесту селян, а також ефективність їх боротьби.

Разом з тим в книзі не відображені питання боротьби селян за землю, за нові

¹ Д. Л. Похилевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века, Вильнюс, 1966.

умови ведення господарства. П. Г. Козловський пише, наприклад, що панщани під час жнив замість того, щоб йти на панське поле, вирушали на базари (стор. 169). Але це не тільки форма непокори, а й певний інтерес селянина до ринку.

З поля зору автора випало й таке питання, як правове становище і роль селянської

громади в житті білоруського села другої половини XVII—XVIII ст.

Проте вказані недоліки не зменшують позитивної оцінки цінної за змістом книги П. Г. Козловського.

В. О. Маркіна,
З. І. Мухіна

JERZY LOVELL.
POLSKA, JAKIEJ NIE ZNAMY.
*Zbiór reportaży o mniejszościach
narodowych.*

Wydawnictwo literackie, Kraków,
1970, 174 s.

ЄЖІ ЛЬОВЕЛЬ.
ПОЛЬЩА, ЯКОЇ НЕ ЗНАЄМО.

Збірник репортажів
про національні меншості.

Літературне видавництво,
Краків, 1970, 174 с.

Вже сама назва книги промовляє про те, що присвячена вона проблемі, яка ще не знайшла належного висвітлення в польській літературі. В репортажах розповідається про національні меншості, які зараз мешкають у Польській Народній Республіці. В сучасній Польщі, крім поляків, що становлять переважну більшість населення країни, проживають також представники різних національних меншостей, а саме: українці, білоруси, євреї, словаки, чехи, литовці, німці та ін. Автор твердить, що за офіційними даними в Польщі їх налічується понад півмільйона чоловік. Коли ж зв'язати на інші джерела та обставини, зазначається в книзі, то національні меншості становлять близько 1 млн. чол. «Та навіть менша їх кількість», — пише Єжі Льовель, — була б підставою для того, щоб цього питання не обходити».

Проте через ряд обставин життя та становище національних меншостей у Польщі довгий час не висвітлювалися в спеціальних працях. Існувала, як згадує автор праці, певна упередженість щодо даного питання. Єжі Льовель з цього приводу пише: «Застерігали мене з різних сторін: «Хай пан про це не пише. Для чого? Ще час не минув, ще рани остаточно не загоїлися. Для чого згадувати, для чого їх ятрити. Хай пан цю справу залишить наступному поколінню». Говорили також: «Непотрібно створювати штучної проблеми». А все ж я не хочу мовчати. Не бачу причини для цього». Проблема, порушена Єжі Льовелем, та її виклад переконують читача у правоті автора.

Коротко про автора книги — Єжі Льовеля. Це відомий сучасний польський літера-

тор, публіцист, який проживає в Кракові. Він і раніше публікував у пресі статті про національні меншості в ПНР. У вступному розділі — «Польський характер» обґрунтовуються важливість теми і труднощі, які доводилося долати авторові при збиранні матеріалу і написанні праці. Льовель згадує і про свій родовід. Один з його предків (прапрадід) був вихідцем з Англії. Опинившись у Польщі, поселився тут і вона стала його другою батьківщиною. Рід не належав до числа багатих. «На додачу польсько-англійський коктейль крові в родині одержав ще одну складову частину — українську. Могла з цього вийти вибухова мішанина, але такого не сталося», — пише автор. З книги дізнаємося, що Льовель виріс у середовищі, де мирно співіснували поляки, українці, євреї, а також інші дрібні національні групи. Згадує він, між іншим, і про те, що знає українську мову.

Автор книги, як один з перших дослідників проблеми, провів велику і складну роботу по збиранню фактичного матеріалу. Він об'їздив всю Польщу, зустрічався з представниками національних меншостей, урядовими і партійними діячами, розмовляв з сотнями людей різних долей, різних характерів. Є. Льовель зазначає, що хід подій веде не до віддалення, а до зближення народів, їх невідчуження, а інколи й асиміляції. Проте він вважає, що цей процес не слід прискорювати або затримувати, необхідно враховувати існуюче становище, зважати на інтереси народностей, які живуть зараз в Польщі. Однією з позитивних рис книги є те, що, порушуючи різні питання, автор вдало пояснює окремі явища на основі фактів історичного минулого

Праця Є. Льовеля, як одна з перших, присвячених згаданій проблемі, заслуговує на детальний аналіз. Але, зважаючи на обмежений розмір рецензії, коротко зупинимось лише на розділах про життя українського населення в післявоєнній Польщі. Радянський читач одержує поки що мало відомостей про життя українців за рубежом, зокрема в країнах соціалістичної співдружності, де національне питання вирішується на новій основі. В «Українському історичному журналі»¹ було опубліко-

¹ М. Яворський. Десять років існування Українського суспільно-культурного

вано лише повідомлення М. Яворського про діяльність Українського суспільно-культурного товариства в Польщі.

Єжі Львовель наводить багато фактів про спільні інтереси, співпрацю прогресивних кіл польського та українського народів у різні історичні періоди. Він розповідає про складні міжнаціональні відносини, що існували в довоєнній Польщі, де правлячі кола переслідували і обмежували розвиток національних меншостей, які становили понад третину населення країни. Відомо, в якому тяжкому становищі перебували українці в буржуазно-поміщицькій Польщі до 1939 р. Єжі Львовель відзначає, що в роки другої світової війни під час німецько-фашистської окупації українські і польські націоналістичні банди вбивали тисячі мирних жителів, спалювали населені пункти. Навіть після визволення Польщі, коли народ почав будувати нове життя, не припинялися безчинства банд.

Після війни Польща була відновлена в межах етнографічних польських земель. Але в СРСР залишилася певна кількість польського, а в Польщі — українського населення. Згідно з договорами між урядами УРСР та ПНР відбувався обмін населенням. В результаті цього в Польщу переселилося 868 276 громадян, а з ПНР на Україну 485 764 чел.² Проте з різних причин, головним чином через небажання залишати рідні місця, понад 200 тис. українців не виїхало з Польщі. У східних воєводствах країни, особливо в Люблінському і Жешовському, не припиняли злочинної діяльності українські націоналісти та їх військові загони — УПА. У зв'язку з цим в 1947 р. відбулася драматична подія в житті українського населення згаданих воєводств. Автор книги Єжі Львовель пише: «Перебуваючи перед альтернативою невсухаючої боротьби, все більш жорстокої і розпачливої, яка поглинала сотні й тисячі людей, польська влада прийняла болюче,

але необхідне рішення: переселити й розпорошити українське населення. Я розмовляв як з тими, хто це рішення ухвалював, так і з тими, хто його виконував. Справді, ніхто тоді не робив цього з легким серцем» (стор. 40). Українців переселяли на землі, що були повернуті ПНР, тобто в західні і північні воєводства. Вони живуть також в містах — Варшаві, Кракові, Гданську та ін. Автор книги пише про те, як змінився характер західної Бойківщини і Лемківщини, звідкіля переселили українців.

Українці в Польщі мешкають в різних місцевостях. Це й досі ускладнює проведення серед них суспільно-громадської роботи. Центральні та місцеві партійні і урядові установи подавали їм матеріальну допомогу, сприяли підвищенню культурного рівня, залученню до будівництва нового, соціалістичного суспільства. Про це свідчать численні факти, які викладені живою, пристрасною мовою. Автор не замовчує і труднощів, зокрема розповідає, як постійно і цілеспрямовано вирішувався ряд складних питань громадсько-політичного характеру тощо.

Зроблено багато для збереження національних прав українців: викладається українська мова в школах, готуються вчителі у спеціальних ліцеях, створена кафедра української філології у Варшавському університеті, виходять газета «Наше слово» і щомісячник «Наша культура», твори українців, які живуть у Польщі, широко представлені українське слово, пісні, музика, танці в художній самодіяльності. Корисну діяльність проводить Українське суспільно-культурне товариство в Польщі, що виникло 1956 р. В новій Польщі українці є рівноправними громадянами.

Цікаві репортажі Є. Львовеля і про інші національні меншості, що живуть у Польській Народній Республіці. Закінчує книгу автор словами: «Вважаю цю працю спробою «прокладення шляху», орієнтацією в нових суспільних явищах, але безмірно важливих для народного життя і розвитку ідей».

Ф. П. Шевченко

товариства в Польщі. — УІЖ, 1966, № 6, стор. 40—49.

² И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики, К., 1962, стор. 126—128.

Хроніка та інформація

ПОСТАНОВА ЦК КП УКРАЇНИ І РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ПРО ПРИСУДЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ПРЕМІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В ГАЛУЗІ НАУКИ І ТЕХНІКИ 1970 РОКУ

Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів УРСР, розглянувши подання Комітету по Державних преміях Української РСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР, постановляють присудити Державні премії УРСР 1970 року:

9. **Мултиху** Георгію Миновичу, кандидатові історичних наук, професору, заступникові директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; **Клокову** Всеволоду Івановичу, докторові історичних наук, професору, завідувачому відділом Інституту історії Академії наук УРСР; **Слиньку** Івану Івановичу, докторові історичних наук; **Ковалю** Михайлу Васильовичу, кандидатові історичних наук; старшим науковим співробітникам, працівникам того ж інституту: **Вольському** Серафиму Андрійовичу, докторові історичних наук, професору, завідувачому кафедрою Одеського інституту інженерів морського флоту; **Голікову** Сергію Зіновійовичу, докторові історичних наук, професору Військової інженерної радіотехнічної академії імені Говорова; **Архіпову** Івану Васильовичу, працівникові штабу Червонопрапорного Київського військового округу; **Кострибі** Петру Михайловичу, кандидатові історичних наук, доценту Київського державного інституту культури, — за тритомну працю «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)».

Секретар Центрального Комітету
КП України
П. ШЕЛЕСТ

Голова Ради Міністрів
Української РСР
В. ЩЕРБИЦЬКИЙ

Редакційна колегія та редакція «Українського історичного журналу» щиро вітають новий колектив істориків-лауреатів Державної премії Української РСР Г. М. Мултиха, В. І. Клокова, І. І. Слинька, М. В. Ковалю, С. А. Вольського, С. З. Голікова, І. В. Архіпова, П. М. Кострибу з високою урядовою нагородою і від душі бажають їм нових великих творчих успіхів у розвитку української радянської історичної науки.

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛЕНІНІЗМ І АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ»

5—7 жовтня 1970 р. в Києві відбулась міжреспубліканська наукова конференція «Ленінізм і актуальні питання боротьби проти буржуазної ідеології», яка була організована Науковою радою по проблемам зарубіжних ідеологічних течій при Секції суспільних наук АН СРСР, Науковою радою з проблем критики зарубіжних буржуазних ідеологічних концепцій АН УРСР, Інститутом історії АН УРСР, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, товариством «Знання» УРСР. В роботі конференції взяли участь визначні радянські вчені, науковці та викладачі вузів Російської Федерації, України, Білорусії, Литви та Узбекистану.

Протягом трьох днів відбулося два пленарних засідання, працювали секції економіки, філософії та права, історії, секція літератури, мистецтвознавства та мовознавства. Усього було заслухано 20 доповідей і 63 наукових повідомлення.

Конференцію відкрив віце-президент АН УРСР, академік АН УРСР І. К. Білодід. У своєму слові він підкреслив, що відзначене прогресивною громадськістю всього світу 100-річчя з дня народження В. І. Леніна вилилося в могутню демонстрацію торжества ленінських ідей.

Одним із проявів ідеологічної боротьби між двома світовими системами, — зазначив промовець, — є повсякчасні намагання ідеологів буржуазії спотворити зміст ленінської спадщини. В цих умовах перед радянськими науковцями стоять важливі завдання викрити фальсифікації та перекручення ленінського вчення, предметної наукової критики сучасного антикомунізму, піддати нищівній критиці прояви українського буржуазного націоналізму.

Академік М. Б. Мітін (Москва), виступаючи на пленарному засіданні з доповіддю «Зростаюча роль ленінізму в сучасну епоху та актуальні проблеми боротьби проти буржуазної ідеології», вказав, яке місце посідає націоналізм в стратегії і тактиці сучасного антикомунізму. Доктор історичних наук Р. Г. Симоненко (Київ) у доповіді «Український буржуазний націоналізм на службі антикомунізму» зробив огляд розвитку українського буржуазного націоналізму, охарактеризував окремі сучасні «концепції» «теоретиків» українського буржуазного націоналізму. В доповіді кандидата економічних наук В. М. Мазура (Київ) «Особливості сучасного ревізійнізму» було піддано критиці основні положення сучасного ревізійнізму та опортунізму, зокрема показано наукову неспроможність і антикомуністичну спрямованість сучасних буржуазних та дрібнобуржуазних «моделей» соціалізму.

5 жовтня розпочали свою роботу згадані секції.

Плідну роботу виконала історична секція. З великим інтересом було прослухано доповідь члена-кореспондента АН УРСР К. Г. Гуслистого (Київ) «Критика буржуазно-націоналістичних перекручень з проблем етногенезу українського народу», в якій показано марксистсько-ленінський аналіз історичних фактів, що повністю спростовують вигадки націоналістичних фальсифікаторів і незаперечно доводять спільне етнічне походження російського, українського й білоруського народів від єдиного східнослов'янського етнічного кореня, доводить спільність їх історичної долі, найтіснішу близькість і спорідненість характерів, мов і культур. Важливим теоретичним питанням була присвячена доповідь кандидата історичних наук М. М. Липовченка (Київ) «Значення праць В. І. Леніна для висвітлення основних проблем національно-визвольного руху на Україні (кінець XIX — початку XX ст.)».

В повідомленні доктора філософських наук Г. П. Давидюка (Мінськ) «Критика новітніх буржуазних намагань фальсифікації ленінського вчення про революцію» підкреслювалась наукова неспроможність концепції «нової революції» Г. Маркузе, яка перекручено тлумачить революційні сили сучасності, свідомо перешкоджає революційному рухові, витончено захищає капіталістичну систему. Критиці основних напрямків буржуазно-націоналістичних фальсифікацій діяльності більшовицьких організацій України в період підготовки і проведення Великого Жовтня був присвячений виступ кандидата історичних наук І. Ф. Кураса (Київ). З повідомленням «Проти буржуазної фальсифікації ленінської спадщини питань історії Комуністичної партії України періоду громадянської війни та іноземної інтервенції» виступила кандидат історичних наук В. Б. Павленко (Київ). Критиці буржуазних перекручень марксистсько-ленінського вчення про роль робітничого класу та інтелігенції в соціалістичному суспільстві, розрахованих на «ерозію» соціалістичної інтелігенції, її «деідеологізацію» та «деполітизацію» був присвячений виступ кандидатів історичних наук В. І. Астахової та Б. К. Решетняка (Харків). Викриттю ідейних засад сучасної буржуазної преси присвятив своє повідомлення кандидат історичних наук М. М. Соломатін (Київ). З інтересом були вислухані присутніми також наукові доповіді кандидата історичних наук А. В. Тарасенкова (Черкаси) «Критика ревізійністської теорії «особливого німецького шляху до соціалізму» в працях марксистів НДР», кандидата юридичних наук Я. Г. Плясуна (Київ) «Ленінізм та ідейні течії в сучасному національно-визвольному русі», Я. І. Денисова (Львів)

«Сучасна преса західних областей України в боротьбі за інтернаціональне виховання трудящих (1960—1968 рр.)».

Значне місце в доповідях і повідомленнях історичної секції зайняли проблеми дальшого посилення боротьби проти ідеології буржуазного націоналізму. Цим питанням, зокрема, були присвячені виступи М. І. Павленка (Київ) «Антикомуністична діяльність «українознавчих» центрів у ФРН», М. М. Варварцева (Київ) «Сучасні буржуазно-націоналістичні концепції журналістики на службі антикомунізму», кандидата юридичних наук Б. А. Садурського (Київ) «Радянська молодь як об'єкт існої антирадянської пропаганди», Г. І. Ігнатченка (Київ) «Особливості підривної діяльності українського буржуазного націоналізму проти прогресивного руху в Канаді», О. В. Картунова (Київ) «Прогресивні процеси серед української емігрантської молоді на сучасному етапі», Н. І. Червінкіної-Корольової (Київ) «Сучасна уніатська церква в антирадянських підступах українського буржуазного націоналізму».

Заключне пленарне засідання доповіддю

«Особливості сучасного антикомунізму» відкрила доктор філософських наук О. Д. Модрижинська (Москва). У своєму викладі доповідач розглянула в різних аспектах особливості сучасного антикомунізму.

Завдання, яке стоїть перед радянськими соціологами, — дати критичний аналіз буржуазних концепцій засобів масової інформації, її структури і функцій, показати антисоціальну сутність буржуазної пропаганди, базуючись на марксистсько-ленінській методології — було висвітлене в доповіді доктора філософських наук Ю. В. Воронцова (Москва) «Ленінізм і методологічні основи критики буржуазних соціально-психологічних концепцій масової пропаганди». З доповіддю «В. І. Ленін про антинародну суть буржуазного націоналізму» виступив доктор філософських наук В. Ю. Євдокименко (Київ).

Після закінчення конференції її учасники взяли активну участь у днях суспільних наук, проведених 7—8 жовтня 1970 р. у Києві та області, виступили перед грудцями з лекціями і доповідями.

Н. І. Червінкіна-Корольова

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ: ПІДСУМКИ, ПЛАНИ, ЗАВДАННЯ

У 1970 р. відбулося чергове річне підсумкове засідання Наукової ради з проблем «Історія історичної науки», створеної при Секції суспільних наук АН УРСР. В її роботі взяли участь історіографи республіки з міст Києва, Харкова, Одеси, Львова, Донецька, Ворошиловграда, Чернівців, Кам'янця-Подільського, працівники Архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Учасники засідання докладно обговорили звітну доповідь голови Наукової ради члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржії про діяльність ради та її Бюро за 1970 р., завдання по створенню багатотомної історії УРСР та актуальні проблеми розвитку досліджень з історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін у республіці на наступні роки. Особливий інтерес присутніх викликало питання про перевидання історіографічної спадщини прогресивних істориків України — Д. І. Яворницького, О. І. Левницького, М. І. Костомарова, Д. І. Багалія та інших; написання фундаментальних монографічних досліджень про їх життя і творчий доробок; підготовчу роботу щодо створення історико-географічного атласа Української РСР; нові напрямки в роботі Наукової ради. І. О. Гуржій також інформував членів Ради про широку видавничу діяльність історіографів республіки. В його

довіді було відзначено, що останнім часом крім історіографії спостерігаються певні досягнення в розробці спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, зокрема у джерелознавстві, палеографії, метрології та історичної географії.

Інститут історії АН УРСР, Наукова рада з історії історичної науки за участю вчених багатьох міст УРСР видають щорічник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (вийшли в світ три випуски, четвертий — у виробництві, готуються матеріали до п'ятого); «Український історико-географічний збірник» (перший випуск виходить з друку, другий редагується); вийшло п'ять випусків щорічника «Історичні джерела та їх використання» Архівного управління при Раді Міністрів УРСР також за участю Ради.

Ширяться дослідження з історіографії та спеціальних історичних дисциплін на місцях. Про це розповідали у виступах-звітах члени Наукової ради І. Л. Шерман (Харків), П. Г. Чухрій (Одеса), В. Ф. Близнюк (Донецьк), П. В. Михайлина (Чернівці), Г. І. Яворський (Ворошиловград), Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський), Я. Р. Дашкевич та Я. Д. Ісаєвич (Львів); відзначалося, що державні університети і педагогічні інститути республіки ведуть

велику наукову та викладацьку роботу з історії історичної науки. На кафедрі історіографії Харківського державного університету ім. О. М. Горького розробляється близько 20 тем з історіографії радянського суспільства. Працівники кафедри приділяють увагу ще мало розробленому питанню методики підготовки історіографічних та джерелознавчих досліджень. В Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова питаннями історіографії займаються кафедри нової і новітньої історії, історії СРСР і УРСР. Протягом кількох років тут успішно працює студентський науковий семінар з проблеми «В. І. Ленін і розвиток історичної науки на Україні».

В Інституті суспільних наук АН УРСР одним з основних напрямків у роботі стали дослідження в галузі джерелознавства. Написано ряд монографій з філігранології, сфрагістики, готуються карти для історичного атласа України. Цікава тематика й наукових досліджень з історіографії в Львівському університеті: «Іван Франко як історик», «Іван Франко як історик-краєзнавець», «Історичні погляди І. М. Вагилевича», «В. М. Гнатюк — дослідник етнічної історії українського народу» та ін. В Музеї етнографічного та художнього промислу АН УРСР науковці працюють переважно в галузі спеціальних історичних дисциплін,

друкують оригінальні праці з української етнографії. Цікаву роботу ведуть також викладачі Донецького і Чернівецького університетів, Ворошиловградського та Кам'янець-Подільського педінститутів.

З інформацією про роботу архівів України та видавничу діяльність у галузі археографії виступив член Ради, заступник начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР І. Л. Бутич. Він, зокрема, повідомив, що архівні установи республіки приступили до підготовки описів і каталогів документальних матеріалів усіх архівів УРСР з теми «Ревкоми України». Мають вийти з друку Каталог Київської археографічної комісії, Каталог Львівського архіву; ведеться велика робота по створенню нарисів з археографії та історії архівної справи на Україні.

Наукова рада ухвалила рішення та рекомендації, спрямовані на дальший розвиток історії історичної науки в республіці, на поліпшення координації роботи вчених науково-дослідних установ і учбових закладів України. Учасники засідання одностайно схвалили пропозицію Бюро Наукової ради провести в листопаді 1971 р. наукову конференцію з спеціальних історичних дисциплін.

Н. В. Комаренко

ДРУГА ПРИКАРПАТСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

В Івано-Франківську 16—17 жовтня 1970 р. відбулася Друга Прикарпатська історико-краєзнавча наукова конференція, організована Івано-Франківською обласною організацією Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, Державним педагогічним інститутом, краєзнавчим музеєм.

Конференцію відкрив ректор Івано-Франківського педінституту доцент О. А. Устенко. На пленарному засіданні виступили з доповідями завідувачий відділом пропаганди і агітації Івано-Франківського обкому КП України Є. А. Новицький «Розквіт Радянського Прикарпаття», завідувачий кафедрою історії КППС та наукового комунізму Івано-Франківського інституту нафти і газу доцент М. П. Хвостін «Карл Маркс, Фрідріх Енгельс і Україна», директор Інституту археології АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко «Зв'язки Галицької землі з Кневом у першій половині XVIII ст.», завідувачий кафедрою історії КППС та наукового комунізму Івано-Франківського медичного інституту доцент М. К. Кучеров «Боротьба трудящих Східної Галичини за

встановлення Радянської влади у 1920 р.», старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР у м. Львові доктор історичних наук В. В. Грабовецький «Олекса Довбуш в оцінці видатних діячів науки і культури».

Працювали секції археології та історії дожовтневого часу, історії радянського періоду, етнографії та мистецтва, філології, на засіданнях яких було заслухано понад 50 доповідей та повідомлень. В роботі секцій взяли участь працівники архівів, музеїв, учителі-історики, літератори, краєзнавці, студенти та ін.

Цікавою та різноманітною була тематика виступів на секції археології та історії дожовтневого часу. Ряд доповідей, повідомлень присвячено найдавнішій історії, археології, з якими виступили: В. Д. Баран (Інститут археології АН УРСР) «Етнокультурні процеси в межиріччі Дніпра і Вісли у першій половині I тис. н. е. в світлі археологічних досліджень», Л. В. Вакулєнко (Інститут археології АН УРСР) «Дослідження слов'янського поселення в селі Волосів на Прикарпатті», М. М. Кучінко (Інститут суспільних наук АН

УРСР) «Підсумки досліджень стародавнього Галича у 1970 р.», М. М. Клапчук (краєзнавець з с. Делятин Надвірнянського р-ну) «Археологічні дослідження 1970 р. на Покутті», М. С. Думка (професор Івано-Франківського медінституту) «Найдавніші історичне минуле західноукраїнських земель», Я. І. Воевідка (вчитель з с. Устя Снятинського р-ну) «З досвіду роботи секції археології учнівського історико-краєзнавчого гуртка». В згаданих доповідях були проаналізовані результати археологічних досліджень на Прикарпатті за останні роки. Співставлення відомостей археологічних розкопок із повідомленнями римських та візантійських авторів, що аналізував професор М. С. Думка, викликало цікаву дискусію.

О. Я. Мацюк (ЦДІА УРСР у м. Львові) у повідомленні «Книгодрукування на Прикарпатті в XVII ст.» детально зупинився на історії друкарні в с. Стратин; Т. А. Балабушевич (аспірантка Київського держуніверситету) у виступі «До історії найдавніших промислових підприємств на Прикарпатті» показала виникнення і розвиток гуті в Сколе; історію Івано-Франківської фортеці висвітлив М. І. Максим'юк (вчитель Битківської середньої школи Надвірнянського району). Надзвичайно цікава доповідь Ф. І. Стебля (Інститут суспільних наук АН УРСР) «Руська трійця і Прикарпаття». Він розповів про перебування Я. Головацького та І. Вагилевича на Прикарпатті, їх зв'язки з Г. Кобринським, Р. Мохом, К. Блонським, Й. Шухевичем та іншими діячами з Прикарпаття. У повідомленні «До питання про парламентську діяльність Івана Капушача» краєзнавець Ф. М. Бондаренко цікаво співставив виступ Капушача 17 серпня 1848 р. на засіданні австрійського парламенту з його викладом «Новій Рейнській газеті». Я. С. Мельничук (доцент Івано-Франківського педінституту) у виступі «До питання про будівництво перших залізниць на Прикарпатті» спробував з'ясувати значення перших залізниць для економічного і політичного життя краю. У дискусії з цих питань вказувалось на дальше ґрунтовне вивчення питань розвитку продуктивних сил, пам'яток матеріальної культури на Прикарпатті, ширше залучення до цього архівних та публікованих джерел.

Увага доповідачів секції радянського періоду була зосереджена на двох основних проблемах: боротьби трудящих Прикарпаття за соціальне і національне визволення під впливом Великого Жовтня, за возз'єднання з Радянською Україною, а також соціалістичних перетвореннях на Прикарпатті. З доповненнями на пленарному засіданні виступили: Б. М. Паньків (сикладач Рогатинського ветзоотехнікуму) «Боротьба за Радянську владу на Рогатинщині в 1920 р.», П. Ю. Сегал (Коломийське фармацевтичне училище) «Повстання ґуцулів Верховини у 1920 р.»,

І. К. Васюта (доцент Івано-Франківського педінституту) «Піднесення селянського руху на Західній Україні в 1930 році», О. П. Сьома (доцент Івано-Франківського педінституту) виступив з повідомленням «Четвертий з'їзд КПЗУ про деякі питання стратегії і тактики боротьби за створення єдиного антифашистського фронту». Цікавими були повідомлення краєзнавців І. Я. Артиша «Пісні революційного підпілля 20—30 років XX ст. і їх роль в боротьбі робітників та селян Прикарпаття проти буржуазно-поміщицької Польщі», Б. М. Гаврилів «Пам'ятники революційної слави Прикарпаття». З повідомленням джерелознавчого характеру виступила Л. М. Правдива «Історія Прикарпаття в документах обласного архіву». В. І. Ковбас (обласний краєзнавчий музей) зробив доповідь «Партійні організації області в боротьбі за соціалістичну перебудову сільського господарства 1945—1950 рр.», К. Г. Кройтор «Розвиток освіти на Снятинщині за роки Радянської влади» та О. І. Синиця (обласний краєзнавчий музей) «Роль музеїв Прикарпаття у комуністичному вихованні трудящих». В обговоренні виступів вказувалось на потребу детальнішого вивчення питань визвольної боротьби трудящих Прикарпаття під впливом Великого Жовтня та соціалістичних перетворень у цьому краї.

Значна частина виступів на секції етнографії та мистецтва була присвячена Гуцульщині, зокрема, І. В. Прокопів «(краєзнавець), Р. В. Чугай (Музей українського мистецтва), О. Г. Соломченка (Косівське художньо-прикладне училище), З. Е. Болтарович (Музей етнографії та художніх промислів АН УРСР), П. І. Арсенич (обласний краєзнавчий музей). Етнографії, фольклору та мистецтву Бойківщини, Лемківщини і інших місцевостей Прикарпаття були присвячені виступи Л. Д. Шереметьєвої (Музей етнографії і художніх промислів АН УРСР), В. М. Мельника (доцент Івано-Франківського педінституту), В. В. Твардовського (викладач Івано-Франківського педінституту), І. Д. Красовського (Музей етнографії та художніх промислів АН УРСР), А. Г. Данилюка (Музей етнографії та художніх промислів АН УРСР), В. О. Качкана (краєзнавець), А. В. Крюкова (Івано-Франківський обком КП України). На секції філології цікавими були виступи Ф. П. Погребенника (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР) про перебування Василя Стефаника на Прикарпатті, І. Я. Козовника (Івано-Франківський медінститут) — творчість М. М. Козоріса, А. Ф. Мельничук (Івано-Франківський педінститут) — Гната Хоткевича, О. А. Феданка (краєзнавець) — А. Л. Могилянського, В. Т. Полека (Івано-Франківський педінститут) — М. Бучинського, а також топонімічні повідомлення О. А. Купчинського (ЦДІА

УРСР у м. Львові), М. М. Кляпчука, П. І. Кривоносюка (краєзнавець) та інші.

Підсумки роботи конференції були підбиті на заключному пленарному засіданні. В одностайно прийнятій резолюції намічено проблематику історико-краєзнавчого вивчення Прикарпаття та проведення Тре-

тої Прикарпатської історико-краєзнавчої конференції у вересні 1972 року.

Перед учасниками конференції виступив Народний вокально-хореографічний ансамбль Івано-Франківського педінституту «Верховина» та організовано екскурсію по Прикарпатті і Гуцульщині.

Я. С. Мельничук

ЮВІЛЕЙ БОЛГАРСЬКОГО ЖУРНАЛУ «ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД»

Минуло 25-річчя від дня виходу в світ першого номера журналу «Исторически преглед» — органа болгарської історичної науки і всіх болгарських істориків. З нагоди цієї події 17 листопада 1970 р. у великому залі БАН за участю провідних болгарських учених, спеціалістів різних галузей історичної науки, громадських і культурних діячів відбулися урочисті збори, скликані Інститутом історії Болгарської Академії наук, Софійським історичним товариством та редколегією журналу.

В президії зборів були завідувачий відділом науки й освіти ЦК БКП Георгі Атанасов, голова Бюро Народних Зборів Сава Гановські, заступник директора Інституту історії БАН Войн Божинов, головний редактор журналу — академік Жак Натан і члени редакційної колегії — Димитр Косев, Веселин Хаджиниколов, Николай Тодоров, Христо Гандев, Петр Тичев, Методі Петров. Збори відкрив секретар Відділу історичної та педагогічної науки БАН і голова центральної ради Історичного товариства НРБ Димитр Косев. За 25 років свого існування, підкреслив промовець, «Исторически преглед» утвердився як об'єднавчий центр болгарських істориків і став найавторитетнішим органом історичної науки в Болгарії. Заслуга видання полягає в тому, що воно мобілізує спеціалістів усієї країни на розвиток марксистсько-ленінської історичної науки, поширює історичні знання серед народу, зміцнює науковий соціалістичний світогляд і виховує молоде покоління в дусі патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. Таким чином, зазначив академік Д. Косев, «Исторически преглед» робить значний вклад у соціалістичну культурну революцію в Болгарії.

Головний редактор журналу академік БАН Жак Натан зробив доповідь на тему «25 років на службі соціалізму та науки». Доповідач звернув увагу присутніх, насамперед, на внесок, що його зробив «Исторически преглед» у розвиток і утвердження в історичній науці марксистсько-ленінської методології, у розквіт болгарської марксистської історіографії. Журнал, перший номер якого вийшов у березні 1945 р.,

став першим марксистсько-ленінським періодичним виданням з історії в Болгарії.

Минуле чвертьстоліття в діяльності журналу характеризується наполегливою боротьбою проти буржуазної ідеології. Матеріали, опубліковані в ньому, розкривають багато нових і невикористаних джерел, висвітлюють питання історії Болгарії з марксистсько-ленінських позицій.

Жак Натан підкреслив далі величезне значення журналу у розвитку та збагаченні болгарської історичної науки. На його сторінках знайшли відображення найважливіші актуальні теми, розроблювані в Болгарії та в Радянському Союзі. Безумовно, зазначив Жак Натан, «Исторически преглед» відображатиме й проблеми, пов'язані з насущним завданням болгарських істориків — створенням багатотомної історії Болгарії.

Редколегія журналу, сказав доповідач, завжди дбає про зміцнення болгаро-радянської дружби, що стала основною рушійною силою розвитку соціалістичної Болгарії. Протягом 25 років на сторінках видання з'явилися десятки статей, наукових повідомлень і документів, присвячених цій важливій темі.

Доповідач відзначив великий вклад журналу у створення історичних кадрів. Багато істориків знаходили на його сторінках відповіді на найактуальніші питання історичної науки, вчилися писати свої праці на зразках досліджень кращих представників болгарської історичної науки.

Чвертьстолітній ювілей видання є важливою віхою розвитку болгарської історичної науки. За 25 років вийшов 141 номер журналу (близько 18 230 сторінок), де в різних рубриках було надруковано близько 1500 статей та інших матеріалів. Це дало змогу болгарським читачам ознайомитися з найважливішими напрямками наукової діяльності болгарських істориків після перемоги в країні соціалістичної революції.

«Исторически преглед» сприяє популяризації болгарської історичної науки за рубежом. Багато іноземних історичних видань публікували довідки про тематику та основні напрями історичних досліджень,

опублікованих у журналі «Исторически преглед».

Досягнення найстарішого журналу істориків Народної Болгарії є, зазначив головний редактор, насамперед наслідком підтримки з боку Центрального Комітету БКП, народної влади, керівництва Академії наук НРБ.

Після закінчення доповіді головного редактора з вітанням виступив голова Бюро Народних Зборів НРБ Сава Гановскі, який зачитав Указ Президії Народних Зборів про нагородження журналу «Исторически преглед» орденом «Народна Республіка Болгарія» першого ступеня і вручив цей орден головному редактору. Присутні тепло поздоровили колектив журналу з високою нагородою.

Від імені Спілки наукових працівників Болгарії ювілярів поздоровив професор Іван Унджієв, який відзначив велику роль видання в поширенні історичної істини про болгарський народ. Великі заслуги в цьому мають працівники журналу, насамперед Жак Натан і Веселин Хаджиниколов, які, працюючи в журналі від дня його заснування, своєю діяльністю дають молодим болгарським історикам приклад відданості служінню історичній науці.

Професор Войн Божинів передав вітання від Інституту історії БАН, відзначивши великі заслуги журналу в підготовці та вихованні наукових кадрів істориків. З поздоровленнями від Інституту історії БКП при ЦК БКП та його органу «Известия на Института по история на БКП» виступив старший науковий співробітник Димитр Сирков. Він говорив про внесок журналу «Исторически преглед» у дослідження історії комуністичного та робітничого руху, його значення в розвитку історико-партійної науки в Болгарії.

Поздоровивши журнал «Исторически преглед», директор Інституту балканістики професор Ніколай Тодоров відзначив, що історіографічне дослідження до робку журналу відображає історію розвитку історичної науки в Народній Болгарії. На його сторінках друкували свої перші праці всі відомі зараз болгарські історико-марксистичні.

Редколегію журналу «Исторически преглед» поздоровили професор Станчо Ваклінов (від Інституту археології БАН і журналу «Археология»), генерал-лейтенант запасу Іван Маринов (від Військово-історичного наукового товариства, та його органу «Известия»), професор Любен Беров (від імені економічного інституту ім. Карла Маркса), професор Іван Калайков (від Інституту філософії БАН і редколегії журналу «Філософска мисль»). «Исторически преглед» поздоровили також Інститут етнографії БАН та етнографічний музей, Спілка журналістів НРБ, Архівне управління при Комітеті мистецтва та культури, музей болгаро-радянської дружби, Музей революційного руху в Болгарії, Окружний музей в Благоевграді, Кабінет історії профспілкового руху в Болгарії, журнал «Профсоюзни летописи» та ін.

Ряд поздоровлень надійшов на адресу болгарського історичного журналу з Радянського Союзу. Від імені українських радянських істориків «Исторически преглед» поздоровили В. А. Жебокрицький, П. С. Сохань, А. І. Доронченков.

У заключному слові Жак Натан подякував Президію Народних Зборів НРБ за високу оцінку роботи журналу та нагороду, і запевнив, що колектив журналу докладе всіх зусиль, щоб і надалі бути в авангарді історичної науки Болгарії, пропагуватиме історичні знання серед мас, висвітлюватиме героїчну боротьбу болгарського народу, болгарського робітничого класу, його марксистсько-ленінської партії, виховуватиме в народі почуття народного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, сприятиме зміцненню болгаро-радянської дружби.

*Елена Бояджієва,
Методі Петров*

Користуючись нагодою, «Український історичний журнал» бажає своїм болгарським колегам дальших успіхів у творчій діяльності на благо марксистсько-ленінської історичної науки.

РАДЯТЬСЯ ІСТОРИКИ СТОЛИЦІ

Вся країна готується до зустрічі XXIV з'їзду КПРС і КП України. У всеозброєнні зустрінуть з'їзд і педагогічні колективи столиці України. З цього приводу, за ініціативою Київського міського комітету КП України, Міського відділу народної освіти та Інституту удосконалення кваліфікації вчителів для викладачів різних фахів влаштовуються семінари-конференції,

методичні наради та секційні заняття. Саме про конференцію, що відбулася 19 листопада 1970 р. і хочеться поділитися деякими міркуваннями.

До Київського міського Палацу піонерів прийшли завідувачі райвно, інспектори, директори шкіл та завучі, викладачі мистецьких середніх учбових закладів, професійно-технічних училищ. 183 середніх і 30

восьмирічних шкіл Києва послали делегатами понад 500 вчителів історії та суспільствознавства. Привітав передових пропагандистів марксистсько-ленінської теорії, головних наставників молоді секретар Київського міськкому КП України А. Г. Шевельов. Теплим словом звернувся він до присутніх у залі, ознайомив з порядком роботи наради-конференції.

З доповіддю виступив завідуючий кафедрою філософії Вищої партійної школи при ЦК КП України, доктор філософських наук професор М. В. Гончаренко. Він проаналізував стан культурного розвитку в країнах капіталу, з філософським осмисленням розкрив занепад, регрес, що вражає молоді душі в капіталістичному світі. Цікавим був виступ проректора по науковій роботі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка доктора фізико-математичних наук професора О. З. Жмудського. Тема його доповіді: «В. І. Ленін і новітня революція в природознавстві».

Двох думок бути не може. Такі семінари-конференції (одноденки) вчителів-істориків столиці України дуже корисні і потрібні. Для поліпшення й урізноманітнення дальшої їх роботи хотілося б висловити кілька зауважень і пропозицій.

Насамперед — організаційний фактор. Три рази збирались викладачі історії в

1970 р., але, на жаль, є товариші, які ще не відвідували семінарів. Цей докір варто закинути районним відділам народної освіти та директорам шкіл, які часом не відпускають своїх педагогів, ремствуєючи на неможливість замінити їхні години.

Ми за тісну співдружність всіх наук, однак хотілося б на наступних нарадах вчителів історії послухати, скажімо, крім лекторів-міжнародників за круглим столом, вчених-філософів, фізиків, фахівців з обчислювальної техніки — «чистих» істориків, а зокрема, провідних вчених з Інституту історії партії ЦК КП України, Інституту історії АН УРСР. Адже їх праці є для нас, викладачів історії «середньої руки» дуже вдячним матеріалом, що допомагає глибше працювати над собою. На тих матеріалах слід будувати викладання і навчання юних істориків-краєзнавців, червоних слідопитів тощо. Безсумнівно, що коли б на семінари вчителів-істориків завітали наші старші колеги — вчені, то це був би поштовх для думок.

Отже, наступні семінари-конференції вчителів історії мусять бути різноманітними за формою, методами викладання, вони мають перерости у добрі і повчальні традиції відвертих розмов істориків-освітян.

А. С. Василенко

ПРО ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ о. ХОРТИЦЯ

Останнім часом все більше уваги приділяється історичним пам'яткам, що знаходяться під водою. Особливе значення ці нові джерела мають «для вивчення історії народів, які мали розвинуте кораблебудування або інші численні засоби для плавання по морях, ріках та інших водоймах»¹. Такою і була більшість народів, які жили на берегах Дніпра в різні періоди історії.

Про те, що в глибоку давнину пересувались по водних шляхах Дніпро-Бузького басейну, свідчить човен, який відносять до часів неоліту. Його було піднято з дна Бугу в 1937 р. Перший дослідник цієї знахідки Р. А. Орбелі вважав, що в Південний Буг він потрапив з Дніпра², звідки його перетягли волоком. За свідченням

письмових джерел, східні слов'яни виходили на морські простори ще в VI—VII ст. Можна припустити, що у слов'янських племен, наприклад, антів, ще раніше було розвинуте річкове судноплавство. Це підтверджують і свідчення багатьох авторів, зокрема Маврикія³.

Цікаві відомості про мореходців Київської Русі, які містяться в руських літописах і у відомій праці К. Багрянородного, знаходять цікаве підтвердження у випадкових підводних знахідках, зроблених на дні Дніпра біля о. Хортиця.

Великою перешкодою для київських флотилій були дніпровські пороги. Іноді доводилось взагалі розвантажувати судна і переправляти їх на плечах та волоком. Переправа ускладнювалась ще й частими нападами печенігів. Але коли всі труднощі були подолані, флотилія приставала до острова св. Георгія (так називався о. Хортиця). Біля святого дуба на острові руси робили жертвоприношення, ворожили і,

¹ В. Д. Блавадский. О подводной археологии. — «Советская археология», 1958, № 3, стор. 82.

² Р. А. Орбелі. Гидроархеология. Подводные исторические изыскания близ древних греческих городов на черноморском побережье. — «Судоподъем», 1945, № 1, стор. 145—154.

³ Маврикий. Стратегикон. — Вестник древней истории, 1941, № 1, стор. 256.

очевидно, ремонтували судна, які не завжди вдавалось переправити благополучно через пороги. Безперечно, що частина вантажів і суден тонула, про що свідчать підводні знахідки в районі острова. На початку XIX ст. рибацькими сітями з дна Дніпра в районі поргів була піднята бронзова посудина з візантійськими монетами X ст. Під час будівництва Дніпрогесу з річкового дна в районі Хортиці були підняті п'ять мечів, які датуються теж X ст.⁴

Перебування значного флоту біля Хортиці відзначено і в 1223 р., коли вгору по Дніпру на 1 тис. суден піднялась рать південноруських дружинників для участі в битві на Калці⁵. Цими фактами вичерпуються відомості про значні пересування суден по Дніпру до часів походів запорізьких козаків. І в ліквідації цієї прогалини останнє слово за археологією, зокрема за підводними дослідженнями.

Період запорізького козацтва з його відважними морськими експедиціями до Криму, Малої Азії, в Середземне море тощо є чи не найцікавішим і найперспективнішим для гідроархеологічних пошуків на Дніпрі. В похід, як правило, вирушало багато суден. 1602 р. в поході брало участь «тридцять чайок і одна каторга», 1625 р. (на Трапезунд і Синоп) — 300 чайок^{6–11}. Під час російсько-турецької війни козаки прибули до Очакова на 2 тис. «дубів»¹².

Судна російської флотилії будували на Запорізькій верфі (поблизу Хортиці)¹³. Всього біля острова в той час перебувало 399 суден. Весною 1739 р. при скресанні Дніпра 43 судна затонули або були віднесені водою. З тих, що залишилось, відбудували не більше 193¹⁴. Отже, тільки за весну 1739 р. вийшли з ладу 206 суден. Очевидно, до цих подій і слід віднести ті довгі, добре збиті 17 суден, знахідку яких на дні Дніпра в районі запорізької корабельні описує Д. І. Яворницький. Він же вказує на підводні знахід-

ки і в інших місцях Хортиці, зокрема в Старому Дніпрі. «Напроти гирла балки Куцої» — судно з гарматою, а в Новому Дніпрі «напроти Вошивої скелі» — судно, навантажене кулями й ядрами¹⁵.

Значний інтерес становлять також дві ковані гармати, які зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького. Вони були доставлені в музей після того, як 1872 р. їх підняли з запорізького човна, що затонув у Дніпрі біля Хортиці. Очевидно, до подій російсько-турецької війни належать знайдені на дні ріки 300 ядер (декілька ядер зберігається в музеї Хортицької середньої школи № 43).

Весною 1968 р. аквалангісти Запорізького морського клубу на 9-метровій глибині Старого Дніпра неподалік від гирла балки Куцої виявили 3 стволи (очевидно дубів) діаметром в 1 м і довжиною по 8 м кожний. Стволи були оброблені, і їх, мабуть, сплавляли по Дніпру на Запорізьку верф для побудови суден.

Ось уже декілька років біля берегів Хортиці з допомогою земснарядів поглиблюється русло Старого Дніпра і добувається з дна пісок. За свідченням робітників, досить часто трапляються різні знахідки. Багато з них мають історичну цінність. Так, в експозиції Запорізького краєзнавчого музею знаходиться великий фрагмент кольчуги, піднятий з дна річки. У 1968 р. робітник А. П. Страхов передав авторам розвідки дубовий блок діаметром 320 мм — один з трьох, які були з'єднані між собою. Два інших блоки робітники спалили, не уявляючи їх цінності.

Випадкові підводні знахідки на Дніпрі, а також цікаві відомості письмових джерел поставили питання про організацію експедиції. Влітку 1970 р. на честь 200-річчя Запоріжжя секцією підводної археології Запорізької обласної організації підводного спорту була організована експедиція, яка мала на меті дослідження підводних історичних пам'яток на дні річки біля острова Хортиця, проведення підводних археологічних робіт в умовах Дніпра і збір відомостей про випадкові підводні знахідки. Внаслідок проведеної роботи на дні були виявлені нові цікаві пам'ятки історії. Неподалік від руїн Запорізької верфі на острові Канцеровському на 8-метровій глибині членами експедиції були знайдені і підняті на берег 4 великих ковані якори. Скупчення якорів на порівняно невеликій ділянці дна і в глибокому місці рядом зі зручним для висадки на сушу берегом наводить на думку, що саме тут, біля північно-східного берега Канцеровського острівка була розташована якірна стоянка суден в період існування верфі.

Очевидно, до того часу належить і друга знахідка на Старому Дніпрі (в районі

⁴ Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв., М.—Л., 1954, стор. 36—37 (рис. 6); В. И. Равдоникас. Надписи и знаки на мечах из Днепростроя.— Известия ГАИМК, вып. 100, 1933.

⁵ Д. С. Наливайко. Західноєвропейські автори XVI—початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією.— УІЖ, 1968, № 5, стор. 147.

^{6–11} Н. Костомаров. Южная Русь и казачество. — «Отечественные записки», 1870, № 1, стор. 60, 71.

¹² В. Г. Фоменко. Про козацькі човни «чайки» та «дуби». — УІЖ, 1966, № 8, стор. 110.

¹³ В. Г. Фоменко. План Запорізької верфі. — «Архіви України», 1969, № 3, стор. 49.

¹⁴ А. Банов. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны, Спб., 1906, стор. 91.

¹⁵ Д. И. Эварницкий. Остров Хортица на реке Днепр.— «Киевская старина», 1886, т. XIV, стор. 78—79.

пляжу профілакторія заводу «Запоріж-сталь»). Тут на дні річки знайдено шпангоут великого судна довжиною 180 см. В ньому збереглось 7 залізних кованих гвіздків.

У тому ж місці Старого Дніпра, де, за повідомленням Д. І. Яворницького, в минулому столітті було виявлено судна з гарматою, аквалангістами був знайдений кований гарматний шомпол з дерев'яною ручкою. Судно ж, мабуть, скрите під намитим піском і виявити його поки що не вдалося.

В південно-західній частині острова Канцерівського, в підводних глинистих обвалах берега знайдено залізний клепаний котел. На деяких ділянках його збереглися сліди покриття (лужіння?). Археолог А. В. Бодянский пов'язує знахідку з коцівниками і датує її XIII ст.

Поблизу Хортиці нижче острівка Канцерівського експедиція виявила і підняла великий (2,5 м) фрагмент видовбаного човна. Радіовуглецевий аналіз допоможе встановити вік знахідки. Можливо, що це одна з найдавніших знахідок експедиції «Скіф-70».

Поки що біля Хортиці виявлені залишки судна і човна, якорі, предмети озброєння і домашнє начиння. Це так би мовити перші кроки. Застосування нових методів пошуку, зокрема методу звукової геолокації, поряд з відомими уже — магнітною розвідкою, підводним фотографуванням — відкриє нові перспективи у проведенні історичних досліджень на о. Хортиці, отже, дасть абсолютно нові джерела для вивчення багатьох питань історії.

*Г. І. Шаповалов,
Є. Р. Спинов*

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ П. М. КАЛЕНИЧЕНКОМ

15 грудня 1970 р. на засіданні Вченої Ради Інституту історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Відділу історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР П. М. Калениченком на тему «Великий Жовтень і революційна боротьба польських трудящих (1917—1920 рр.)».

Офіційні опоненти доктори історичних наук І. І. Костюшко (Москва), І. Д. Кундюба, О. Я. Манусевич (Москва), А. Г. Шевелєв, та неофіційні опоненти доктор історичних наук І. М. Мельникова, доктор філологічних наук Г. Д. Вервес відзначили, що дисертація П. М. Калениченка є серйозною науковою узагальнюючою працею, в якій дисертант, використавши і ввівши в науковий обіг раніше невідомі матеріали майже 30 державних, партійних архівів Радянського Союзу та Польської Народної Республіки, на ви-

сокому науковому рівні висвітлює вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Польщі, роль марксистських пролетарських партій, виникнення і діяльність Рад, боротьбу сільськогосподарських робітників, безземельних та малоземельних селян, участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

З даної теми дисертант опублікував понад 50 наукових праць (загальний обсяг 90 друк. арк.), частина яких надрукована в ПНР, зокрема монографія «Поляки в Жовтневій революції і громадянській війні на Україні. 1917—1920 рр.», що дістала високу оцінку.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одностайно ухвалила присудити П. М. Калениченку вчений ступінь доктора історичних наук.

В. В. Кравченко

Додаток

ВІД З'ЇЗДУ ДО З'ЇЗДУ (ПУБЛІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР)

(продовження)

Лось Ф. Є. Історія Української РСР. Підручник для 7—8 класів. Вид. 2-е. К., «Рад. школа», 144 с. (співавтор) та рос., угор. мовами; Історія Української РСР. Посібник для 9—10 класів. К., «Рад. школа», 192 с. (співавтор) та рос. мовою; В. И. Ленин как историк партии рабочего класса.— В. И. Ленин и историческая наука. М., с. 159—172; Основні етапи розвитку історичної науки на Україні.— УІЖ, № 1, с. 14—24 (співавтор).

Мартьянов К. Ф. Музей бойової слави.— УІЖ, № 1, с. 160; Рец.: УІЖ, № 5, с. 156—158; Важливе історичне джерело.— «Ленінська правда», 27 лютого; УІЖ, № 4, с. 149—151 (співавтор).

Мельникова І. М. Історична перемога трудового народу Чехословаччини.— «Комуніст України», № 2, с. 60—67; Повчальні уроки історії.— «Сільські вісті», 27 жовтня; Рец.: Нова робота з історії революційного руху на Закарпатті.— Питання нової та новітньої історії, вип. 7. К., с. 140—147.

Мишко Д. І. Повстання під проводом Якова Острянина і Дмитра Гуні.— УІЖ, № 4, с. 130—133; Замайорили червоні прапори.— «Молодь України», 28 січня; Школі—980 літ. Історія.— «Молодь України», 16 лютого; Яскраве світло в майбутнє.— «Молодь України», 27 лютого.

Мойсєєв О. В. Герої безсмертні. Матеріали для бесід з учнями. К., «Рад. школа», 184 с.; Визволення столиці України Києва від німецько-фашистських загарбників (листопад 1943 р.). К., «Знання», 32 с. (співавтор); Подвиг на Дніпрі. К., «Знання», 47 с. (співавтор); Форсування Дніпра радянськими військами восени 1943 р.— УІЖ, № 10, с. 129—132; Битва за столицю України.— «Патріот Батьківщини», 3 листопада.

Москвич Л. Г. Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького).— УІЖ, № 12, с. 125—127; Міжреспубліканська нарада істориків.— УІЖ, № 9, с. 152—153.

Олійник Л. В. Революціонер, громадський діяч, учений.— УІЖ, № 9, с. 112—114; Навіки разом.— «Рад. Україна», 2 серпня; Рец.: Роки боротьби і звершень.— «Друг читача», 5 липня; Доповіді АН УРСР, № 5, Серія А, с. 476—478 (співавтор).

Павелко В. У. З. Р. Неєдли — друг радянського народу.— УІЖ, № 3, с. 115—118.

Панашенко В. В. До історії українського ділового письма другої половини XVII ст.— УІЖ, № 12, с. 85—93; Про стан і деякі завдання в розвитку української палеографії.— Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., с. 164—180.

Панібудьласка В. Ф. На крилах дружби. Соціалістичні нації у боротьбі за комунізм. К., «Знання», 47 с.; Дружба і співробітництво українського і грузинського народів в роки комуністичного будівництва.— Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, с. 239—252; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР.— Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., с. 75—94; Під прапором Леніна народжений.— «Рад. Україна», 25 жовтня; Рец.: Молодість Полтавського краю.— «Сільські вісті», 29 серпня; УІЖ, № 4, с. 151—152 (співавтор).

Парасунько О. А. Рец.: Доповіді АН УРСР, № 5, Серія А, с. 476—478 (співавтор).

Пархомчук С. М. Союз і співробітництво народів СРСР в освіщенні сучасної буржуазної історіографії.— Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, с. 212—225; Проти фальсифікації історії радянського суспільства.— УІЖ, № 7, с. 134—137.

Пашко Я. Ю. Історична перемога на Дніпрі (До 25-річчя визволення Києва

від фашистських загарбників).— «Комуніст України», № 11, с. 38—45; Рец.: «Комуніст України», № 2, с. 88—93.

Перковський А. Л. Українське населення в 60—70 роках XVIII ст.— УІЖ, № 1, с. 107—111.

Петерс І. А. Гарантія дружби і співробітництва.— «Правда України», 12 декабря; Знаменні роковини. Чехословацькій Республіці— 50 років.— «Робітнича газета», 27 жовтня; Мюнхен не повториться! — «Робітнича газета», 29 вересня.

Петренко В. С. Видатний історик-славист (До 90-річчя з дня народження академіка В. І. Пічети).— УІЖ, № 10, с. 134—136; Вклад художньої інтелігенції міста в розвиток духовної культури українського села (1959—1968 рр.).— УІЖ, № 11, с. 3—11 (співавтор); Зростання політичної активності колгоспного селянства України (1951—1967 рр.).— УІЖ, № 7, с. 15—25; Літературні маршрути по Україні.— «Укр. мова і література в школі», № 5, с. 33—35; Народні музеї бойової слави на Україні.— «Военно-исторический журнал», № 9, с. 107—111; Шкільні меморіальні музеї.— «Рад. школа», № 7, с. 34—39; Полум'яний революціонер (До 90-річчя з дня народження О. М. Ярославського).— «Рад. освіта», 17 лютого (співавтор); 60-річчя О. М. Самсонова.— УІЖ, № 1, с. 140 (співавтор); Рясні сходи великого засіву.— «Вільне життя», 1 грудня; Рец.: Історія шахтарського краю.— «Рад. Україна», 25 вересня (співавтор); УІЖ, № 4, с. 154; Історіографія України.— «Рад. школа», № 6, с. 109—110.

Плющ М. Р. Агітаційно-масова робота КП(б)У серед робітничого класу в період між XIV та XV з'їздами партії.— УІЖ, № 11, с. 122—124; Джерела про досвід профспілок України у здійсненні соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.).— «Архіви України», № 6, с. 81—84; Про піднесення трудової активності робітничого класу України в 1926—1929 рр.— УІЖ, № 7, с. 89—92; Робота КП(б)У по залученню робітничого класу республіки до радянського будівництва в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 25, с. 77—84; Рец.: УІЖ, № 3, с. 149—150.

Рубач М. А. Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. Т. 2. К., Політвидав України, 423 с. (член авт. кол.); В. І. Ленін о познанні противоречий исторического процесса.— В. И. Ленин и историческая наука. М., с. 92—106; Образование Украинской Советской Социалистической Республики.— «Вопросы истории», № 5, с. 3—16 (співавтор).

Руденко Н. М. Захист докторських дисертацій О. В. Мойсеевим.— УІЖ, № 8, с. 156.

Санцевич А. В. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., с. 21—45; К. Маркс про відображення пресою історичної дійсності.— УІЖ, № 5, с. 24—30; Рец.: Сходина до історії.— «Київська правда», 11 лютого; УІЖ, № 6, с. 148—149; «История СССР», № 1, с. 165—166.

Сарбей В. Г. Академік А. Ю. Кримський і Грузія.— Райдужними мостами. Укр.-груз. літ. зв'язки. К., с. 241—255; Борьба В. И. Ленина против буржуазной концепции истории Украины.— В. И. Ленин и историческая наука. М., с. 185—199; Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії.— Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., с. 194—210; К вопросу об отношении В. И. Ленина к публицистике М. П. Драгоманова.— Революционное и общественное движение в России XIX века. Воронеж, с. 58—59; Сторінки історії робітничого класу і селянства України в ленінській «Іскре» (1900—1903 рр.).— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., с. 95—127; Матеріалістичне розуміння історії — наукове відкриття К. Маркса.— УІЖ, № 4, с. 3—11; Основні етапи розвитку історичної науки на Україні.— УІЖ, № 1, с. 14—24 (співавтор); Видатний син партії (До 100-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера).— «Рад. освіта», 31 серпня; З поглядом у прийдешнє (Про зв'язки К. Маркса і Ф. Енгельса з рев. рухом Росії).— «Рад. освіта», 4 травня; Рец.: «Комуніст України», № 7, с. 95—96; Джерело сили.— «Вітчизна», № 10, с. 198—201.

Сергієнко Г. Я. Відгомін революції 1848 р. в суспільно-політичному житті України.— УІЖ, № 3, с. 31—38; Відзначення 200-річчя народного повстання 1768 р.— УІЖ, № 10, с. 155—156; Наукова конференція «Революція 1848 р. в Україні».— УІЖ, № 7, с. 149—150 (співавтор); Карл Маркс і революційна демократія на Україні.— «Культура і життя», 5 травня; Комуністична партія України і утворення СРСР.— «Культура і життя», 20 червня; Славна сторінка історії. До 200-річчя нар.-визвольної війни під проводом М. Залізняка (Коліївщина).— «Робітнича газета», 18 травня.

Сидоренко В. П. Борець за дело коммунизма. К 80-летию А. В. Иванова.— «Правда Украины», 29 октября.

Симоненко Р. Г. Чорне перо фальсифікаторів. Проти перекозів історії боротьби за Радянську владу на Україні. К., «Знання», 61 с.; Передмова. Герострати і каїни. Ужгород, «Карпати», 144 с.; Підступи сучасного буржуазного «українознав

ства».— Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., с. 160—179; Рец.: Літописці, бійці.— «Рад. Україна», 16 березня.

Скаба А. Д. Вступ. В. И. Ленин и историческая наука. М., «Наука», с. 7—11; Карл Маркс та історичний процес.— УІЖ, № 5, с. 3—10; Шляхом, осяяним Іллічем.— «Друг читача», 10 грудня.

Скляренко Є. М. Перемога Радянської влади на Україні. К., «Реклама», 7 с. (співавтор) та рос. мовою; Непохитий більшовик (До 80-річчя з дня народження В. В. Куйбишева).— УІЖ, № 6, с. 132—134; Осененные знаменем ленинского интернационализма. К 50-летию II съезда Компартии Украины.— «Правда Украины», 17 октября; Пламенный боец за коммунизм. К 80-летию со дня рождения В. В. Куйбишева.— «Правда Украины», 6 июня.

Слинько І. І. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. Т. 2. К., Політвидав України, 518 с. (член авт. кол.); Прославлені керівники народних месників.— Книга для читання... Ч. III. К., с. 278—285; До 25-річчя славних партизанських рейдів.— УІЖ, № 3, с. 132—133; Рец.: УІЖ, № 11, с. 146—148.

Сохань П. С. Вспоминая о Шипке и Плевне... (К 90-летию освобождения Болгарии от турецкого ига).— «Правда Украины», 2 марта; Славна сторінка солідарності.— «Рад. Україна», 15 грудня.

Стоян П. К. Комітети незаможних селян. — Книга для читання... Ч. III. К., с. 114—119.

Супруненко М. І. Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. Т. 2. К., Політвидав України, 423 с. (член авт. кол.); Образование Украинской Советской Социалистической Республики.— «Вопросы истории», № 5, с. 3—16 (співавтор); Рец.: Бессмертный подвиг народа.— «Правда Украины», 21 февраля (співавтор).

Тимченко Ж. П. Прославлені герої.— Книга для читання... Ч. III. К., с. 75—84; Звитязна молодість (Про Ю. Мельникова).— «Ранок», № 5, с. 8; Вірність братерству. II Всеукраїнський з'їзд Рад.— «Сільські вісті», 17 березня (співавтор); Полум'яний революціонер (До 90-річчя з дня народження О. М. Ярославського).— «Рад. освіта», 17 лютого (співавтор); Рец.: Сторінки більшовицького літопису.— «Наддніпрянська правда», 16 березня.

Ткач Н. І. Социалистическое соревнование трудящихся Генического района Украины и Махарадзевского района Грузии.— Из истории украинно-грузинских связей. Тбилиси, с. 188—198 (співавтор); Рец.: Дорогою зростання.— «Друг читача», 20 серпня (співавтор).

Ткачова Л. І. Допомога Радянської Армії трудящим УРСР у відбудові народного господарства (1943—1945 рр.).— УІЖ, № 9, с. 69—73.

Трубайчук А. Ф. Марксизм і класова боротьба. До 150-річчя з дня народження Карла Маркса.— «Блокнот агітатора», № 5, с. 5—8; На службі монополії.— «Комуніст України», № 5, с. 84—86; Опитування громадської думки і парламентські вибори в Англії.— УІЖ, № 2, с. 59—64; Парадні промови не пройдуть.— «Робітнича газета», 3 вересня; Похолодання на британських островах.— «Робітнича газета», 20 січня; Рец.: Апологети антикомунізму.— «Друг читача», 19 березня.

Філіпенко Д. М. Друзі й вороги революційної Туреччини (1918—1922). К., «Наук. думка», 210 с.; Економічні зв'язки Української РСР з країнами Близького та Середнього Сходу (1946—1967 рр.).— УІЖ, № 9, с. 54—59.

Черніков І. Ф. Рец.:— УІЖ, № 12, с. 140—141.

Шевченко Л. А. Вклад художньої інтелігенції міста в розвиток духовної культури українського села (1959—1968 рр.).— УІЖ, № 11, с. 3—11 (співавтор); По шляху невинного розвитку (Роль Комуністичної партії України в розвитку культури). До 50-річчя КПУ України.— «Соц. культура», № 6, с. 1—3; Рец.: УІЖ, № 4, с. 148—149.

Шевченко Ф. П. Про принципи створення історичного атласа України.— Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., с. 236—251; Академік Б. О. Рибаків (До 60-річчя з дня народження).— УІЖ, № 5, с. 136; В комісії істориків СРСР і Польської Народної Республіки.— УІЖ, № 2, с. 154; Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні.— УІЖ, № 9, с. 11—23; Соціалістична революція та історична наука.— УІЖ, № 4, с. 35—46; Рец.: УІЖ, № 12, с. 136—138; Подих буремних років.— «Рад. Україна», 20 серпня.

Шевчук Г. М. Етапи розвитку української радянської культури.— УІЖ, № 5, с. 31—41; Рец.: Розквіт культури українського народу.— «Народна творчість та етнографія», № 4, с. 91—93 (співавтор).

Шелюх Т. М. «Український історичний журнал (1957—1966)». Систематичний показник. К., «Наук. думка», 234 с. (співавтор); Бібліографія української історіографії (1956—1965 рр.).— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. I. К., с. 239—273 (співавтор); Українська РСР у міжнародних відносинах у післявоєнний

період. Бібліографія.— УІЖ, № 6, с. 159—160; № 7, с. 158—160; № 8, с. 157—160; № 9, с. 159—160 (співавтор).

Шуць О. Й. Жовтневі бої Київського пролетаріату.— Книга для читання... Ч. III. К., с. 21—27; Безсмертя звитяжців.— «Рад. Україна», 28 січня.

Юрченко А. В. Сесія, присвячена 100-річчю з дня народження академіка М. Ф. Біляшівського.— УІЖ, № 1, с. 158—160 (співавтор).

1969

Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. К., «Наук. думка», 300 с.
Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., «Наук. думка», 232 с.
Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Дніпропетровська область. К., 958 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Закарпатська область. К., 786 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Одеська область. К., 910 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Чернівецька область. К., 704 с.

История технического развития угольной промышленности Донбасса. В 2-х т. К., «Наук. думка». Т. 1, 654 с.; Т. 2, 608 с.

История Украинской ССР. В 2-х т. К., «Наук. думка». Т. 1, 836 с.; Т. 2, 900 с.

Ленінська теоретична спадщина в Українській радянській історіографії. К., «Наук. думка», 336 с. (Авт. колектив: Сарбей В. Г., Гутянський С. К., Сидоренко В. П., Санцевич А. В.).

Під впливом ідей Великого Жовтня (3 історії міжнародного революційного руху 1917—1924. 36. ст.). К., «Наук. думка», 256 с. (Авт. колектив: Сташевський Д. М., Гулевич В. Н., Кулініч І. М., Сохань П. С., Філіпенко Д. М., Черніков І. Ф., Зайцев В. М., Калениченко П. М., Пархомчук С. М.).

Показчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956—1967). К., «Наук. думка», 295 с. (Складачі: Гудзенко Л. М., Шелюх Т. М., Яковенко М. М. Іноземну частину показника підготувала Лісняк Є. І.).

Шляхом, осяяним Леніним (Ленін і Україна. Вид. в 4-х т.). К., «Наук. думка», 412 с. (Авт. колектив: Гудзенко П. П., Гуржій І. О., Ковалевський Б. П., Коваль М. В., Компанієць І. І., Лещенко М. Н., Лихолат А. В., Лось Ф. Є., Панібудьласка В. Ф., Рубач М. А., Сергієнко Г. Я., Скаба А. Д., Стоян П. К., Супруненко М. І., Талан Є. П.).

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., «Наук. думка», 221 с.; Хортиця. К., «Мистецтво», 80 с. (франц., іспанськ. мовами); Азовське козацьке військо; Вишневецький Ярема; Воєнне мистецтво на Україні (співавтор).— Радянська енциклопедія історії України (далі—РЕІУ), т. 1. К., с. 36; 285—286; 328—331; Сучасніці дівчини з легенди.— «Літ. Україна», 7 березня (співавтор); Рец.: УІЖ, № 5, с. 140—143; З давнього гомону.— «Літ. Україна», 25 березня.

Балковий П. М. Рец.: УІЖ, № 9, с. 145—146 (співавтор).

Бондаренко І. М. Алексєєв П. О.; Бауман М. Е.; «Група народовольців».— РЕІУ, т. 1. К., с. 45; 116; 483.

Варварцев М. М. Агапій Гончаренко—піонер української еміграції в США.— УІЖ, № 6, с. 115—119; Вони були першими.— «Під прапором ленінізму», № 9, с. 22—23; Товариш Андрій.— «Україна», № 30, с. 1; Гончаренко Агапій.— РЕІУ, т. 1. К., с. 438.

Вітрук Л. Д. Міжнародний жіночий день 8 березня (Матеріал на допомогу лектору). К., 35 с.; В. І. Ленін про участь трудящих в суспільно-політичному житті Радянської країни.— УІЖ, № 8, с. 3—14 (співавтор); Вершини (До 50-річчя Першої Кінної армії).— «Роб. газета», 16 листопада (співавтор).

Гончарук П. С. Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві.— УІЖ, № 8, с. 78—85; Кирило-мефодієвець Пантелеймон Куліш. До 150-річчя від дня народження.— «Наука і суспільство», № 8, с. 22—24.

Горбик В. О. Смог над Альбіоном (Проблеми зовнішньої та внутрішньої політики сучасної Англії). К., «Знання», 48 с.; Рец.: У боротьбі проти капіталу.— «Друг читача», 3 червня.

Гудзенко Л. М. В. І. Ленін і Україна (Бібліографія).— УІЖ, № 3, с. 158—159; № 4, с. 154—158; № 5, с. 154—159; № 6, с. 156—158 (співавтор).

Гудзенко П. П. Вінницьке Жовтневе збройне повстання 1917; Воєнний комунізм; Дев'ятий з'їзд РКП(б).— РЕІУ, т. 1. К., с. 308; 331—332; 552—523.

Гулевич В. Н. Антимілітаризм; Берлінський конгрес 1878.— РЕІУ, т. 1. К., с. 59—60; 130; Рец.: «Друг читача», 14 січня; Важливий принцип.— «Друг читача», 28 січня; Фундамент дружби.— «Друг читача», 7 жовтня; Дружбі міцніти.— «Друг читача», 24 червня; НДР та Україна.— «Наше слово», 19 жовтня.

Гуржій І. О. Видатні радянські історики. К., «Рад. школа», 248 с. (співавтор); Передмова. Стратегія комунізму і проблеми інтернаціонального виховання. К., «Наук. думка», 223 с.; Розкладання і кризис феодально-крепостнической системы. Рост капиталистических отношений на Украине (конец XVIII—перв. полов. XIX в.);

Развитие промышленного капитализма и начало революционной борьбы пролетариата Украины во второй половине XIX в.—История УССР, т. 1. К., с. 365—526 (співавтор); Вступна стаття. Маруся П. Схречені мечі. Дніпропетровськ, «Промінь», 232 с.; Передмова. Ситенко Л. Т. Модернізм релігії, його особливості і суть. Львів, 206 с.; Передмова. Стратегія комунізму і проблеми сближення націй (Сб. ст.). К., «Наук. думка», 220 с.; Військові поселення; Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття; Возз'єднання України з Росією 1654; Дворянство.—РЕІУ, т. 1. К., с. 297—298; 333—334; 334—337; 518—519; Героїчна сторінка історії України (До 180-річчя Турбаївського повстання).—УІЖ, № 6, с. 136—138; Дослідження з історії в Академії наук УРСР.—ВАН УРСР, № 5, с. 53—62; Здійснення ленінського плану культурної революції (До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна).—«Соц. культура», № 4, с. 5—7; Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України.—ВАН УРСР, № 7, с. 61—71 (співавтор); 150-річчя повстання військових поселенців на Харківщині.—УІЖ, № 7, с. 136—138; Україна в працях В. І. Леніна.—«Наука і суспільство», № 8, с. 2—5; Квітне рідний край.—Обл. газ. ПАТАУ, «Вінницька правда», 30 грудня; Ленініана київських істориків.—«Вечірній Київ», 1 жовтня; Рец.: «Друг читача», 1 квітня (співавтор); Соше свободи.—«Рад Україна», 2 листопада; «Комуніст України», № 9, с. 90—94 (співавтор).

Гутянський С. К. В. І. Ленін і українська соціалістична культура. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.—«Комуніст України», № 12, с. 19—32 (співавтор); Скарбниця людської думки (До 50-річчя ЦНБ АН УРСР).—УІЖ, № 9, с. 125—129 (співавтор); Тема зобов'язує.—«Трибуна лектора», № 3, с. 45—46; Всенародна наукова книгозбірня. Центр. наук. б-ш АН УРСР—50 років.—«Друг читача», 7 жовтня; Пам'яті вченого-книгознавця (Ю. О. Меженка).—«Літ Україна», 28 листопада (співавтор).

Дзира Я. І. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України.—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., с. 158—179; Бельські; Бялковський Л. І. (співавтор); Вуйцик Збігнев; Гільденштедт Й. А.; Гмелін С. Г.; Голота; Гоцинський С.—РЕІУ, т. 1. К., с. 122, 227; 383; 419—420; 425—426; 435; 451; Рец.: Слава козацької зброї.—«Вітчизна», № 10, с. 206—208.

Дмитрієнко М. Ф. Журнал «Східний світ» (1927—1931 рр.). Історіографічний огляд.—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., с. 189—198; Більшовицька преса; «Борьба»; Відродження.—РЕІУ, т. 1. К., с. 156—160; 187; 290—291; Археографічна робота в АН УРСР.—УІЖ, № 3, с. 27—33; Помста.—«Україна», № 12, с. 22—23; Вірний друг і соратник Ілліча.—«Київська правда», 26 лютого (співавтор); Вірність інтернаціоналізму.—«Черкаська правда», 2 березня (співавтор); Невловима підпільниця.—«Деснянська правда», 20 вересня (співавтор).

Дядиченко В. А. Історія Української РСР. Підручник для 7—8 класів. Вид. 3-е. К., «Рад. школа», 144 с. (співавтор); Програма спецкурсу «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією». К., 7 с.; Усиление феодально-крепостнического гнета на Украине в конце XVII—первой половине XVIII в. Феодально-крепостнический строй на Украине во второй половине XVIII в. Развитие капиталистических отношений.—История УССР, т. 1. К., с. 291—364; Азовські походи; Апостол; Барська конфедерація 1768; Величико Самійло; Галяцький полк; Гетьман.—РЕІУ, т. 1. К., с. 36—37; 69; 111—112; 260—261; 387; 417—418.

Дятленко М. Д. Антисоціалістичний пакт; «Братерське співробітництво військовополонених»; Бухенвальд; Внутрішній фронт; Дахау.—РЕІУ, т. 1. К., с. 59; 192—193; 225; 325; 501.

Євтушенко А. П. Здійснення на Україні ленінських ідей радгоспного виробництва.—УІЖ, № 3, с. 12—18; Ленін і радгоспне виробництво (До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна).—«Механізація сільського господарства», № 2, с. 3—4; Так починався соціалізм на селі.—«Сільські вісті», 15 лютого.

Забарко Б. М. Из истории помощи Межрабпом борьбе трудящихся Китая (1925 г.).—«Народы Азии и Африки», № 5, с. 148—155 (співавтор); Клара Цеткин и организация международной рабочей помощи.—«История СССР», № 6, с. 106—112 (співавтор); Межрабпом: организация пролетарской солидарности.—«Наука и жизнь», № 6, с. 2—10 (співавтор); Межрабпом—Советской России (1921—1925 гг.).—«Сов. архивы», № 6, с. 72—82 (співавтор); Роль В. І. Леніна в діяльності організації «Міжнародна Робітнича Допомога».—УІЖ, № 11, с. 20—27.

Зайцев В. М. По місцях бойової слави на Україні (1941—1945). К., «Рад. школа», 44 с. (співавтор); Аль-Фазарі Мухаммед ібн-Ібрагім; Ахмед III; Войшелк Міндович.—РЕІУ, т. 1. К., с. 46; 94; 344; Осаяна світлом Великого Жовтня. До 45-річчя Монгол. Нар. Республіки.—«Під прапором ленінізму», № 8, с. 57—59; Суецький канал—національне надбання єгиптян.—УІЖ, № 12, с. 100—102 (співавтор); Рец.: Слова і діла реваншистів.—«Друг читача», 21 січня; ФРН, якою вона є.—«Друг читача», 11 листопада; Запорудка успіху—єднання.—«Друг читача», 28 січня.

Зибіна Г. Г. Шлях Іраку до незалежності. К., «Наук. думка», 152 с.

Знаменська М. В. До питання розвитку дружніх зв'язків між трудящими України і Болгарії (1958—1968 рр.).—Питання нової та новітньої історії. Вип. 9. К.,

с. 126—137; Наукова сесія, присвячена 25-річчю Польської Народної Республіки.— УІЖ, № 10, с. 158.

Калениченко П. М. Співробітництво Радянської України та Народної Польщі (1944—1969 рр.) (До 25-річчя Народної Польщі). К., «Знання», 35 с.; Польская революционная печать на Украине в годы Октябрьской революции и гражданской войны.— Советское славяноведение. Минск, с. 176—181; Боровский С.; Боровский В.; Військо польське в СРСР; Гжелак-Вімут; «Глос комуністи».— РЕІУ, т. 1. К., с. 164—165; 184; 294—295; 419; 424; Ленінської гвардії рядовий — Я. С. Ганецький.— УІЖ, № 7, с. 109—112; Народи-сусіди, народи-брати. До 25-річчя Народної Польщі.— «Роб. газета», 19 липня; Рец.: УІЖ, № 12, с. 139—140; Як одружуються принци.— «Роб. газета», 2 жовтня; «Туркменская искра», 16 сентября; «Совет Туркменистаны», 10 декабря; В. І. Ленін і польський революційний рух.— «Наше слово», 31 серпня; 7, 14, 21, 28 вересня; 5, 12, 19, 26 жовтня; 2 листопада; В. І. Ленін і російський революціонер-емігрант Б. Д. Вігілев у зах. Галичині.— «Наше слово», 23, 30 листопада; 7, 14, 21 грудня (співавтор); Українсько-польські зв'язки і співробітництво в галузі культури в 1944—1969 роках.— «Наша культура», № 9, с. 4—6; № 10, с. 1—3; Ювілей українського полоніста (60-річчя професора І. Д. Кундюби).— «Наше слово», 27 квітня; 1 травня; Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920. Warszawa, «Książka i wiedza», 295 s; Głos w dyskusji. Sesja historyczna poświęcona 50-leciu powstania i rozwoju Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.— «Notatki Płockie». Płock, Nr. 2/51, s. 35; Na zesłaniu syberyjskim (Pierwsze osobiste kontakty Lenina z rewolucjonistami polskimi).— «Czerwony sztandar», 21 maja; O władzę radziecka na Ukrainie (Polacy w Rewolucji Październikowej).— «Za wolność i lud», Nr. 21, s. 12—13; Polacy w walce o zwycięstwo Rewolucji Październikowej na Ukrainie.— «Kraków-Kijów». Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich. Kraków, s. 169—228; Polska prasa rewolucyjna na Ukrainie (1917—1920).— Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. T. 5. Warszawa, s. 133—139; Rec.: Wartościowa książka o prasie polskiej.— «Czerwony sztandar», 28 grudnia.

Кизя Л. Є. В бій ідуть партизани.— «Наука і суспільство», № 11, с. 22—25; Ленін допоможе.— «Україна», № 9, с. 4—5.

Клоков В. І. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. Т. 3. К., 455 с. (член авт. кол.); В рядах українських підпільників і партизанів.— «Наука і суспільство», № 10, с. 24—28; 25-а річниця Словацького національного повстання.— «Комуніст України», № 9, с. 47—52; Славна сторінка бойової співдружності (До 25-річчя Словацького народного повстання).— УІЖ, № 8, с. 128—130; Славные страницы освободительной борьбы (К 25-й годовщине словац. нац. восстания).— «Агитатор», № 16, с. 55—56.

Ковалевський Б. П. Ленінське вчення про союз робітничого класу та селянства в дії.— УІЖ, № 5, с. 14—23; Бригади комуністичної праці; Гагановський рух; Двадцять другий з'їзд КПРС.— РЕІУ, т. 1. К., с. 198—199; 385—386; 505—506.

Коваль В. С. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. Т. 3. К., 455 с. (член авт. кол.); Берлінська конференція 1945.— РЕІУ, т. 1. К., с. 129; Кривавий злочин імперіалізму. До 30-х роковин початку другої світової війни.— «Під прапором ленінізму», № 4, с. 41—43.

Коваль М. В. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Т. 3. К., 455 с. (член авт. кол.); Міжнародні зв'язки Української РСР у період Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС. Вип. 30. К., с. 153—165; Бабин Яр; Базарська операція; Військові наради; Втеча 11-ти; Громадський буксир; Громадські конструкторські бюро; Демонстрація політична.— РЕІУ, т. 1. К., с. 96; 100; 297; 383; 466; 466; 537—538; Безсмертя всенародного подвигу. До 25-річчя визволення Радянською Армією території Укр. РСР від німецько-фашистських загарбників.— «Трибуна лектора», № 9, с. 22—27; На фронті відбудови (Про відбудову нар. господарства після Великої Вітчизняної війни).— «Під прапором ленінізму», № 6, с. 31—35; Основні риси бойових дій партизанів України (1941—1944 рр.).— УІЖ, № 7, с. 32—40; Перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні.— «Сільський календар на 1970». К., с. 78; Немеркнучий подвиг народу.— «Кіровоградська правда», 11 жовтня; Рец.: Біографи народу.— «Рад. освіт», 9 липня; «Комуніст України», № 5, с. 92—93 (співавтор); За іудині срібляки.— «Рад. Україна», 4 вересня; Ратний подвиг столиці.— «Правда України», 16 октябрю.

Коваль М. К. Жива творчість трудящих.— «Роб. газета», 1 квітня; Життя в ім'я революції.— «Рад. Україна», 24 серпня; Легендарний Дибенко. Білці Ленінської гвардії. До 80-річчя з дня народження.— «Сільські вісті», 16 лютого.

Комаренко Н. В. Хроніка найважливіших подій з історії Академії наук Української РСР.— ВАН УССР, № 1, с. 86—101; Рец.: УІЖ, № 12, с. 137—139 (співавтор); Науки кроки сажени.— «Київська правда», 15 серпня.

Компан О. С. Українські словники XVI—XVII ст. як історичне джерело.— Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. К., с. 24—37; Сучасні дівчини з легенди.— «Літ. Україна», 7 березня (співавтор); Рец.: Дослідження з історії збройних сил

українського народу.—«Архіви України», № 5, с. 90—92; Перші три.—«Вітчизна», № 5, с. 178—186; Мистецтво, народжене революцією.—«Літ. Україна», 21 лютого; УІЖ, № 5, с. 138—140; Дослідження з історії промисловості України у XVIII ст.—«Архіви України», № 4, с. 90—92.

Компанієць І. І. Возникновение и причины империалистической войны. Ход военных действий. Борьба большевиков против империалистической войны, великодержавного шовинизма и украинского буржуазного национализма.—История УССР, т. 1. К., с. 720—741; Рец.: Страницы вечной славы.—«Правда Украины», 20 мая.

Кондрацький А. А. Безсмертя подвигу (До 25-річчя з дня визволення від гітлерівських загарбників м. Севастополя).—УІЖ, № 5, с. 121—123 (співавтор); До 25-річчя визволення Криму від німецько-фашистських загарбників.—УІЖ, № 5, с. 117—121 (співавтор); Немеркнуча сторінка війни (До 25-річчя визволення Західних областей України).—«Патріот Батьківщини», 27 липня (співавтор).

Котляр М. Ф. Принципи та методика складання нумізматичної карти УРСР (IX—XIX ст.).—Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. К., с. 289—295; Хто такі бродники.—УІЖ, № 5, с. 95—101; Рец.: «Архіви України», № 6, с. 88—89.

Кравченко В. В. Відзначення ювілею професора І. М. Мельникової (До 50-річчя з дня народження).—УІЖ, № 1, с. 156—157.

Кук В. С. Азовська провінція; Бахмутська провінція; Волоське право; Галицьке намісництво.—РЕІУ, т. 1. К., с. 35—36, 117, 355, 393; Канцелярський курінь у Глухові.—«Знання та праця», № 2, с. 18—19.

Кулініч І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К., «Наук. думка», 276 с.; О деятельности Харьковской группы немецких коммунистов в 1918—1919 гг.—Ежегодник германской истории. 1968. М., с. 265—273; Сторінка з життя і діяльності українського революціонера П. Ю. Дятліва в Берліні у 1922—1924 рр.—Питання нової та новітньої історії. Вип. 9. К., с. 84—92; Владиславів похід. 1443—1444.—РЕІУ, т. 1. К., с. 324; Боротьба В. І. Леніна за згуртування лівих сил в німецькому соціал-демократичному русі.—УІЖ, № 11, с. 1—13; Республіканська наукова сесія, присвячена 50-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки (1919 р.).—УІЖ, № 6, с. 153—154 (співавтор); Стан і завдання вивчення історії європейських соціалістичних країн.—УІЖ, № 1, с. 3—12 (співавтор); Красные флаги над броненосцами.—«Правда Украины», 18 апреля; Рец.: УІЖ, № 4, с. 142—143; УІЖ, № 12, с. 136—137 (співавтор); Міфи боннської історіографії.—«Друг читача», 8 липня; На шляху до Великої Жовтня.—«Друг читача», 17 червня; Die Eroberungspolitik des deutschen Imperialismus gegenüber der Ukraine in den Jahren 1914—1918.—Zur Ukraine-Politik des deutschen Imperialismus. Protokoll einer Arbeitstagung am 23. 9. 1967 in Berlin. Jena, s. 43—67.

Курносів Ю. О. УССР на международной арене. XXII съезд КПСС. Программа строительства коммунизма. Подъем общественно-политической жизни республики—История УССР, т. II. К., с. 720—732; 757—781; До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція».—УІЖ, № 5, с. 68—74.

Ладивір І. І. Вклад ученых Академии наук Украинской РСР у відбудову народного господарства республіки в 1943—1945 рр.—УІЖ, № 5, с. 48—57.

Лещенко Л. О. Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., «Наук. думка», 288 с.; Два курса в международных отношениях послевоенного времени УССР на международной арене.—История УССР, т. II. К., т. 559—570; Братська солідарність монгольського народу з радянським народом у роки Великої Вітчизняної війни.—УІЖ, № 7, с. 69—75; Рец.: «Друг читача», 1 квітня (співавтор).

Лещенко М. Н. Аграрна криза кінця 19 століття; Байдаківське селянське заворушення 1905; Безуглівське селянське заворушення 1861; Бібіков Д. Г.; Випушна операція; Водолазьке селянське заворушення 1864—71.—РЕІУ, т. 1. К., с. 21; 102; 120; 138; 280; 327; Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів.—УІЖ, № 12, с. 66—74; Рец.: Народний літопис індустріального краю.—«Рад. Україна», 14 листопада; Київ—наше місто дороге.—«Під прапором ленінізму», № 6, с. 76—77 (співавтор).

Лівень В. А. Американські профспілки і зовнішня політика США (1960—1968 рр.). К., «Наук. думка», 180 с.

Лісевич І. Т. Рец.: У материнному лоні.—«Друг читача», 11 листопада.

Лихолат А. В. Бубнов А. С.—РЕІУ, т. 1. К., с. 205; Торжество ленінської національної політики на Україні.—«Трибуна лектора», № 4, с. 3—12; В. І. Ленін—творець радянської держави.—«Рад. Україна», 6 лютого.

Лола О. П. Верлан; Гаркуша С. І.; Голий Г.; Гонта І.—РЕІУ, т. 1. К., с. 264—265; 406; 430; 438.

Лось Ф. Є. Історія Української РСР. Підручник для 7—8 класів. Вид. 3-е. К., «Рад. школа», 144 с. (співавтор); Історія Української РСР. Посібник для 9—10-х класів. Вид. 2-е. К., 192 с.; Революція 1905—1907 гг. на Украине. Украина в годы реакции (1907—1910 гг.).—История УССР, т. I. К., с. 527—622; Бойові дружини; Горлівське збройне повстання 1905; Грудневе збройне повстання.—РЕІУ, т. 1. К., с. 173; 441—442; 477; Ленінська характеристика основних етапів формування російського пролетаріату та його ідеології.—УІЖ, № 9, с. 12—19.

Лугова О. І. Військові реформи; Дворянські банки.— РЕІУ, т. 1. К., с. 298; 519; Друга наукова українсько-грузинська сесія.— УІЖ, № 8, с. 154—155.

Лукач Б. І. Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в Угорщині (1957—1958 рр.).— УІЖ, № 1, с. 83—90; Історія Угорщини в працях українських радянських істориків (1945—1967 рр.).— УІЖ, № 4, с. 126—134; Рец.: УІЖ, № 12, с. 136—137 (співавтор).

Макаренко О. А. Гаагська конференція; Генуезька конференція.— РЕІУ, т. 1. К., с. 384; 411; Ленінізм про єдність національних та інтернаціональних завдань трудящих.— «Роб. газета», 29 липня; Рец.: «Вопросы истории», № 7, с. 156—159 (співавтор); Ленінська дружба народів.— «Наша культура», № 11.

Мартянов К. Ф. Рец.: УІЖ, № 1, с. 147—148 (співавтор).

Мельникова І. М. Международное положение и внешнеполитическая деятельность УССР.— История УССР, т. II. К., с. 630—643; В. І. Ленін — засновник і вождь Комуністичного Інтернаціоналу.— «Комуніст України», № 3, с. 22—31; Стан і завдання вивчення історії європейських соціалістичних країн.— УІЖ, № 1, с. 3—12 (співавтор).

Мишко Д. І. Перший Литовський статут і його історичне значення.— Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. К., с. 14—24; Бельський Ф. І.; Бояри; Глинський М. Л.— РЕІУ, т. 1. К., с. 135—136; 190—191; 423; 600 років від дня народження Яна Гуса.— УІЖ, № 6, с. 138—142; В сім'ї єдиній. До 30-річчя возз'єднання західно-українських земель в єдиній Українській державі.— «Роб. газета», 31 жовтня; Друг Країни Рад. 100 р. з дня народження М. Кашена.— «Роб. газета», 20 вересня.

Мойсеев О. В. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919—1969). К., Политуправление КВО, 544 с. (член авт. кол.); Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. Т. 3. К., 455 с. (член авт. кол.); Безсмертя подвигу (До 25-річчя з дня визволення від гітлерівських загарбників м. Севастополя).— УІЖ, № 5, с. 121—123 (співавтор); Визволення західних областей Української РСР (липень 1944 р.).— УІЖ, № 7, с. 132—136; Визволення Правобережної України від німецько-фашистських загарбників.— УІЖ, № 4, с. 43—51; До 25-річчя визволення Криму від німецько-фашистських загарбників.— УІЖ, № 5, с. 117—121 (співавтор); Немеркнуча сторінка війни (До 25-річчя визволення Західних областей України).— «Патріот Батьківщини», 27 липня (співавтор); Рец.: Тих днів не змовкне слава.— «Друг читача», 22 липня.

Молодчиков О. В. Рец.: УІЖ, № 12, с. 137—139 (співавтор).

Олійник Л. В. Суспільно-політичні та історичні погляди І. П. Котляревського.— УІЖ, № 8, с. 54—60; Рец.: Київ — наше місто дороге.— «Під прапором ленінізму», № 6, с. 76—77 (співавтор); ВАН УРСР, № 3, с. 105—107 (співавтор); Корисне дослідження.— «Комуніст України», № 11, с. 94—95.

Павелко В. У. Здружені у віках (Українсько-чехословацькі культурні зв'язки). К., «Знання», 45 с.; Зв'язки Радянської України і Чехословаччини в галузі середньої і вищої освіти (1948—1965 рр.).— УІЖ, № 11, с. 73—80; Наукова сесія, присвячена 25-річчю Словацького національного повстання.— УІЖ, № 11, с. 148—149; Наш друг Карел Лукеш.— «Комсомольское знамя», 1 октября (співавтор).

Панібудьласка В. Ф. Начало второй мировой войны. Внешняя политика Советского Союза. Борьба украинского народа за выполнение третьей пятилетки. Улучшение благосостояния трудящихся. Борьба трудящихся Украины за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства.— История УССР, т. II. К., с. 401—422; 571—598; Братерство і дружба народів РСРС — триумф ленінської національної політики.— «Під прапором ленінізму», № 12, с. 24—27; В. І. Ленін про класову єдність і співдружність трудящих Країни Рад у національних відносинах.— УІЖ, № 9, с. 3—11; Ми — інтернаціоналісти (Про парт. керівництво интерн. вихованням трудящих України).— «Соц. культура», № 1, с. 1—3; Братерство борців-одномудців. В. І. Ленін про класову єдність трудящих.— «Роб. газета», 4 грудня; Рец.: Два класи — дві ідеології.— «Друг читача», 25 листопада; «Правда України», 7 марта; «Комуніст України», № 9, с. 90—94 (співавтор).

Парасунько О. А. Подъем революционного движения.— История УССР, т. 1. К., с. 629—652; Альбертівського рудника страйк робітників.— РЕІУ, т. 1. К., с. 46; Рец.: Дослідження про роль України в системі всеросійського ринку в 60—90-х рр. XIX ст.— «Комуніст України», № 2, с. 93—96; ВАН УРСР, № 3, с. 105—107 (співавтор); «Комуніст України», № 9, с. 90—94 (співавтор).

Пархомчук С. М. Бужор М. Г.— РЕІУ, т. 1. К., с. 209—210; Шляхом соціалізму — шляхом розквіту.— «Комуніст України», № 8, с. 75—81; Рец.: УІЖ, № 11, с. 137—138 (співавтор); УІЖ, № 1, с. 147—148 (співавтор).

Пашко Я. Ю. Місто-герой на Дніпрі. К., Політвидав України, 360 с.; Братство по оружию, братство по идеалам.— «Правда Украины», 29 августа.

Петерс І. А. Народжена в боях.— «Роб. газета», 29 серпня; Это было в Прешове... К 50-летию провозглашения Словац. Советской Республики.— «Правда Украины», 15 июня.

Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., «Рад. школа», 248 с. (співавтор); Вересневий Пленум ЦК КПРС. 1965.— РЕІУ, т. 1. К., с. 263—264; Краєзнавча

робота з учнями.—«Початкова школа», № 5, с. 12—18; В. І. Ленін — вождь трудового селянства.—«Хлібороб України», № 1, с. 4—6; О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946—1965 гг.).—«История СССР», № 4, с. 80—89; Позакласна робота з історії напередодні ленінського ювілею.—«Рад. школа», № 10, с. 8—12; Позмінній праці — майбутнє.—«Хлібороб України», № 12, с. 26—27 (співавтор); Розвиток фізичної культури на селі УРСР в 1951—1968 рр.—УІЖ, № 9, с. 66—75; Шкільне літературне краєзнавство (Досвід шкіл України).—«Укр. мова і література в школі», № 8, с. 47—50; Від з'їзду до з'їзду.—«Деснянська правда», 21 листопада (співавтор); В. І. Ленін і розвиток культури народу.—«Черкаська правда», 23 березня; Ленін і трудове селянство.—«Деснянська правда», 7 січня; Шлях, осяяний генієм вождя.—«Вінницька правда», 10 вересня; Юні патріоти.—«Патріот Батьківщини», 21 вересня; Рец.: «Советская педагогика», № 9 (співавтор); Інтелігенція і суспільство.—«Рад. Україна», 29 квітня; Шляхи героїв.—«Рад. школа», № 2, с. 111; «Вільне життя», 24 травня (співавтор).

Путро О. І. Влада генеральної військової старшини на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.—«Архіви України», № 5, с. 11—20; Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.—УІЖ, № 1, с. 74—82; «Шування козацтва» як форма антифеодальної боротьби.—УІЖ, № 11, с. 95—102.

Романовський І. В. Наукова сесія, присвячена 25 річниці соціалістичної революції в Болгарії.—УІЖ, № 11, с. 146—148.

Рубач М. А. Рост монополистического капитализма и состояние сельского хозяйства. Предвоенный политический кризис. Хозяйственная разруха. Февральская буржуазно-демократическая революция.—История УССР, т. 1. К., с. 623—628; 667—674; 742—745; 752—761; Біднота селянська; Буржуазія; Бюро української преси та інформації; Грушевський М. С.—РЕІУ, т. 1. К., с. 141; 219—220; 227; 483—484; До історії політики царизму на Україні (Донесення полтав. губернатора міністру внутр. справ).—УІЖ, № 1, с. 112—116; Урок історії. К 50-літтю краха інтервенції Антанти на Україні.—«Правда Украины», 4 апреля (співавтор); Рец.: Фундаментальний труд по истории Великого Октября.—«История СССР», № 6, с. 163—167.

Санцевич А. В. Українська радянська історична наука в 1966 р.—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., с. 18—41; Анархо-синдикалізм; Ватикан.—РЕІУ, т. 1. К., с. 49; 238—239; Історична наука в системі Академії наук УРСР. До 50-річчя Академії наук УРСР.—УІЖ, № 2, с. 44—51; Історія Української РСР (1945—1968 рр.) у документальних збірниках.—«Архіви України», № 5, с. 81—86; Про роботу історіографа.—УІЖ, № 12, с. 103—106; Становлення та розвиток радянського суспільства в працях В. І. Леніна.—УІЖ, № 7, с. 15—24.

Сарбей В. Г. Газета «Южный рабочий» (1900—1903 рр.) та її вклад в історіографію історії України.—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., с. 100—122; Музейна і архівна Шевченкіана В. Тарновського.—Збірник праць шістнадцятої наукової шевченківської конференції. К., с. 134—140; Развитие украинской культуры в начале XX в.—История УССР, т. 1. К., с. 697—719; Бантиш-Каменський Д. М.; Бантиш-Каменський М. М.; Баранович О. І.; Бартошевич Ю.; Берлінський М. Ф.; Болховітінов Є. О.; Варшавська історична школа; Винський Г. С.; «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук»; Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів.—РЕІУ, т. 1. К., с. 107; 109; 112; 128—129; 176—177; 232; 281; 316; 378.—Історична наука в системі Академії наук УРСР. До 50-річчя Академії наук УРСР.—УІЖ, № 2, с. 38—44; Криниця марксової думки (Про М. Драгоманова).—«Вітчизна», № 9, с. 173—182; Ленін і наука.—«Наука і суспільство», № 5, с. 2—5; Ленін як учений.—«Наука і суспільство», № 1, с. 2—7; Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України.—ВАН УРСР, № 7, с. 61—71 (співавтор); Один з фундаторів української радянської науки.—«Архіви України», № 3, с. 32—36; Перше зібрання творів (В. І. Леніна).—«Наука і суспільство», № 10, с. 2—3; Перший президент (В. І. Вернадський).—«Вітчизна», № 12, с. 174—181; Праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму.—УІЖ, № 12, с. 22—30; Біля джерел науки.—«Рад. освіта», 9 квітня; У кабінеті першого президента.—«Київська правда», 22 травня; Рец.: Цінна праця про ленінські основи історичної науки.—«Рад. школа», № 11, с. 106—107; УІЖ, № 1, с. 148—150; УІЖ, № 8, с. 144—146 (співавтор); Корисне наукове дослідження.—«Всесвіт», № 11, с. 110—111; «Просвіти» на Придніпровській Україні.—«Наше слово», 12 січня.

Сергієнко Г. Я. Андрузький Г. В.; Берестецька битва; Білозерський В. М.; Братковський Д.; Городові козаки; громади; Гулак М. І.—РЕІУ, т. 1. К., с. 54; 127; 145; 193; 444—445; 465—466; 488; Діяльність «Союзу польського народу» на Україні (1835—1839 рр.).—УІЖ, № 12, с. 75—84; Великий гуманіст, просвітителі і творці культури.—«Культура і життя», 7 вересня.

Сидоренко В. П. Питання робітничого контролю і націоналізації промисловості в українській радянській історіографії.—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., с. 58—70; До 50-річчя Першого Всеукраїнського з'їзду профспілок.—УІЖ, № 4, с. 108—110; До 40-річчя Всесоюзного з'їзду ударних бригад.—УІЖ, № 11,

с. 122—126; Етапи розвитку соцзмагання в промисловості України.— УІЖ, № 7, с. 41—51; Творчий звіт учених Інституту історії АН УРСР на Дніпропетровщині.— УІЖ, № 4, с. 149—150; Переможний крок першопроходців. До 40-річчя Всесоюзного з'їзду ударних бригад.— «Роб. газета», 5 грудня; Народний герой.— «Червоний прапор», 31 серпня (співатор).

Симоненко Р. Г. Антанта; Брест-литовська угода; Брестський мир 1918; Варшавська угода Директорії з Пилсудським; Версальсько-Вашінгтонська система.— РЕІУ, т. 1. К., с. 56; 196; 197—198; 232—233; 266; Фальсификаторы. О промислах соврем. буржуазных украинцев.— «Дружба народов», № 11, с. 229—243; Від «Великого стрибка» до Великої провокації.— «Роб. газета», 20 березня; Червоні прапори на рейді.— «Роб. газета», 19 квітня; Рец.: «Корисне й актуальне дослідження.— «Комуніст України», № 5, с. 89—91; Всеперемагаюча сила ленінської стратегії і тактики.— «Комуніст України», № 11, с. 88—91; УІЖ, № 9, с. 144—145.

Сирцова С. М. Перші кроки соціалістичних перетворень у промисловості західних областей УРСР (1939—1941 рр.).— УІЖ, № 11, с. 28—32; Участь жінок України у соціалістичному будівництві (1929—1941 рр.).— УІЖ, № 3, с. 107—112; Пролетарський інтернаціоналізм торжествує.— «Друг читача», 22 липня.

Скаба А. Д. Історичний аналіз Брестського миру в працях В. І. Леніна.— УІЖ, № 6, с. 3—15 (співатор); Комінтерн у боротьбі за єдиний фронт проти фашизму (1933—1939 рр.).— УІЖ, № 8, с. 15—23 (співатор); Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України.— ВАН УРСР, № 7, с. 61—71 (співатор); По пути, озаренному Лениным.— «Книжное обозрение», 20 июня.

Скляренко Є. М. Самостійники.— СИЭ, т. 12. М., с. 519; Австро-німецька окупація України 1918; Балтський полк повстання 1919; Білгородське селянське повстання 1918—1919; Білківське повстання 1919; Болгарських матросів повстання 1918; Всеукраїнський Центральний військово-революційний комітет; Гетманщина; «Горнотруд».— РЕІУ, т. 1. К., с. 15—17; 105; 144; 153; 175; 381—382; 418; 443; УРСР; Перша Конституція УРСР; Лютнева революція; Подарунок вождів.— «Нива» (календар), 6 січня; 10 березня; 12 березня; 22 квітня; Тургайський сокіл (А. Іманов).— «Обрій» (календар), 18 травня; Рец.: УІЖ, № 11, с. 137—138 (співатор); УІЖ, № 9, с. 145—146 (співатор); Bemerkungen zur Diskussion.— Zur Ukraine-Politik des deutschen Imperialismus. Protokoll einer Arbeitstagung am 23.9.1967 in Berlin. Jena, s. 233—235.

Слабеев І. С. По місцях бойової слави на Україні (1941—1945). К., «Рад. школа», 44 с. (співатор); Ідеї Леніна — вічні.— «Друг читача», 8 квітня; Рец.: «Комуніст України», № 3, с. 87—95 (співатор).

Слинько І. І. Рец.: Грізна зброя.— «Друг читача», 19 серпня.

Сохань П. С. Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. Изд. 2-е, испр. и доп. К., «Наук. думка», 256 с.; Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве 1945—1965 гг. К., «Наук. думка», 328 с.; Болгарська комуністична партія і Комінтерн.— УІЖ, № 5, с. 58—67; Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20—30-х рр.— УІЖ, № 1, с. 136—142 (співатор); Солідарність і співробітництво — основа могутності соціалістичних країн.— «Комуніст України», № 12, с. 60—69; Участие трудящихся балканских стран в борьбе за власть Советов на Украине (1907—1920).— Actes du Premier congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes. IV. Histoire (XVII—XIX). Sofia, s. 625—635.

Сташевський Д. М. Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства 1917—1933. К., «Наук. думка», 212 с.; За кулісами дипломатичної блокади. Боротьба ленінської дипломатії за нормалізацію відносин з капіталістич. країнами (1917—1924). К., 96 с.; Комінтерн у боротьбі за єдиний фронт проти фашизму (1933—1939 рр.).— УІЖ, № 8, с. 15—23 (співатор).

Стецюк К. І. Социально-экономическое развитие и политическое положение Украины после воссоединения с Россией (вторая половина XVII в.).— История УССР, т. 1. К., с. 240—290; Брюховецкий І. М.; Варениці повстання 1664—65; Виговський І. О.; Дейнеки. Дейнеки повстання.— РЕІУ, т. 1. К., с. 204; 231; 274; 525—526; Дбайливо охороняти історичні пам'ятники столиці України.— УІЖ, № 8, с. 111—116; Історія і сучасний місто.— «Строительство и архитектура», № 7, с. 15; Ротонда князя Аскольда.— «Правда Украины», 11 октября (співатор).

Стоян П. К. Украинская ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925).— История УССР, т. II. К., с. 172—235; Вища рада народного господарства; Всеукраїнська рада з питань радянського будівництва; ГОЕЛРО.— РЕІУ, т. 1. К., с. 288; 378—379; 429; Ідеї Леніна — вічні.— «Друг читача», 8 квітня (співатор); Рец.: УІЖ, № 11, с. 137—138 (співатор).

Супруненко М. І. Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции. Установление советской власти на Украине. Украинская ССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920). Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945).— История УССР, т. II. К., с. 7—171; 482—558; Боротьбисти; Громадянська війна в СРСР

1918—1920.—РЕІУ, т. 1. К., с. 185—186, 467—475; Разгром. К 50-летию победы над Деникиным.—«Правда Украины», 11 декабря (співавтор); Урок истории. К 50-летию краха интервенции Антанты на Украине.—«Правда Украины», 4 апреля (співавтор).

Талан Е. П. Успешное выполнение пятой пятилетки. На новом этапе исторического развития. Борьба украинского народа за создание материально-технической базы коммунизма.—История УССР, т. II. К., с. 644—662; 733—756; 782—803 (співавтор); В. І. Ленін про участь трудящих в суспільно-політичному житті Радянської країни.—УІЖ, № 8, с. 3—14 (співавтор).

Тимченко Ж. П. Радянська історіографія про Ради селянських депутатів у 1917 р.—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., с. 87—99; Бош Є. Б.; Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок 1920.—РЕІУ, т. 1. К., с. 190; 380; Всесоюзная наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін і розв'язання аграрного питання в СРСР» (Москва, черв. 1969).—УІЖ, № 9, с. 152—153; Дочка комунара.—«Блокнот агітатора», № 4, с. 34—35; Селянські з'їзди на Україні в 1917 р.—УІЖ, № 11, с. 113—120; Вершини (До 50-річчя Першої Кінної армії).—«Роб. газета», 16 листопада (співавтор); Від з'їзду до з'їзду.—«Деснянська правда», 21 листопада (співавтор); Вірний друг і соратник Ілліча.—«Київська правда», 26 лютого (співавтор); Вірність інтернаціоналізму.—«Черкаська правда», 2 березня (співавтор); Невловима підпільниця.—«Деснянська правда», 20 вересня (співавтор).

Ткачова Л. І. Зміцнення зв'язків воїнів Радянської Армії з трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни.—УІЖ, № 10, с. 38—43.

Уманець О. Д. До 90-річчя від дня народження В. П. Волгіна.—УІЖ, № 6, с. 142—143; До 125-річчя від дня народження Є. Й. Заславського.—УІЖ, № 12, с. 126—127.

Черненко І. С. Бібліотека Центральна наукова Академії наук Української РСР у Києві.—РЕІУ, т. 1. К., с. 139.

Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства.—РЕІУ, т. 1. К., с. 379; Вплив ленінських ідей на розвиток національно-визвольного руху народів Сходу.—УІЖ, № 11, с. 14—19; Про радянсько-турецькі економічні та культурні зв'язки в 1935—1939 рр.—УІЖ, № 3, с. 56—70; Соседям — дружить.—«Правда Украины», 15 ноября; В интересах усього прогрессивного людства.—«Друг читача», 1 липня; Рец.: Жовтень і країни Сходу.—«Друг читача», 4 листопада; На вірному шляху.—«Друг читача», 25 листопада; Між рівними рівна, між вільними вільна.—«Друг читача», 30 вересня.

Шевченко Л. А. Украинская советская культура на пути к коммунизму.—История УССР, т. II. К., с. 804—835; Историчні зв'язки і дружба українського і грузинського народів.—ВАН УССР, № 6, с. 84—86; Рец.: «Сов. педагогика», № 9 (співавтор); «Друг читача», 28 жовтня; Їх життя — взірць для молоді.—«Патріот Батьківщини», 12 січня; УІЖ, № 11, с. 141—142; «Вільне життя», 24 травня (співавтор).

Шекера І. М. Бурундай.—РЕІУ, т. 1. К., с. 223.

Шелюх Т. М. Бібліографія української історіографії (1966—1968 рр.).—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., с. 207—229; В. І. Ленін і Україна (Бібліографія).—УІЖ, № 3, с. 158—159; № 4, с. 154—158; № 5, с. 154—159; № 6, с. 156—158 (співавтор).

Шлепаков А. М. Биография статуи свободы. Исторический очерк. М., «Мысль», 116 с.; Америка; Андрійчук М. М.; Бориско Д. І.—РЕІУ, т. 1. К., с. 47; 53; 181.

Шуць О. Й. Антонов-Овсієнко В. О.; Агітпоїзд.—РЕІУ, т. 1. К., с. 66; 20; За настановами вождя. До 50-річчя VIII Всерос. конференції РКП(б). В. І. Ленін і Україна (До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна).—«Під прапором ленінізму», № 9, с. 6—10; Морський міністр революції (Сьогодні минає 90 років з дня народження П. Ю. Дибенка).—«Рад. Україна», 16 лютого; «Наша допомога недалеко».—«Правда Украины», 26 августа; Разгром. К 50-летию победы над Деникиным.—«Правда Украины», 11 декабря (співавтор); Талановитий воєначальник.—«Рад. Україна», 30 серпня.

(Далі буде).

РЕЗЮМЕ

М. Е. Голубков.— Единство партии и народа — залог успешного строительства коммунизма. Связь с массами является важнейшим ленинским принципом деятельности КПСС, залогом успешного выполнения задач коммунистического строительства. На основании документальных материалов в статье показано укрепление и развитие этого важнейшего принципа на современном этапе, раскрыто значение идейно-воспитательной работы партии для упрочнения ее связей с массами.

В. К. Василенко.— Деятельность партийных организаций Украины по воспитанию и укреплению дисциплины труда в период коммунистического строительства (1961—1970 гг.). В статье на основе ленинских положений и партийных документов раскрывается понимание социалистической дисциплины труда в условиях коммунистического строительства, обобщается опыт работы парторганизаций республики в деле воспитания и укрепления дисциплины труда.

Ю. А. Пинчук.— Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в оценке Н. И. Костомарова. Автор анализирует историческое наследие ученого, раскрывает его характеристики основных вопросов освободительной войны 1648—1654 гг. воссоединения Украины с Россией, показывает вклад Н. И. Костомарова в исследование и освещение этих важнейших событий истории украинского народа.

SUMMARIES

M. E. Golubkov.— Unity of Party and People — a Pledge of the Successful Building of Communism. Ties with masses is the most important Lenin's principle of the C.P.S.U. activity, a pledge of the successful fulfilment of the tasks faced Communist building. On the basis of the documental materials an intensification and development of this most significant principle at modern stage is shown in the article, the importance of the ideological and educational work of the Party for consolidating its relations with masses is revealed.

V. K. Vasilenko.— The Activity of Party Organizations of the Ukraine in Educating and Strengthening the Labour Discipline in the Period of Communist Building (1961—1970). On the basis of Lenin's principles and Party's documents the sense of the socialist labour discipline under conditions of Communist construction (1961—1970) is revealed, an experience of activities of the republic party organizations in the field of educating and strengthening labour discipline is generalized.

Yu. A. Pinchuk.— Liberation War of 1648—1654 and Reunification of the Ukraine with Russia as Estimated by N. I. Kostomarov. The author analyses the historical legacy of the scientist, reveals his characteristics of the main problems of the liberative war in 1648—1654 and reunification of the Ukraine with Russia, shows N. I. Kostomarov's contribution to investigation and elucidation of these most important events in the history of the Ukrainian people.

ПОПРАВКИ

В № 11, 1970 р. на стор. 95 в рядку 24 зверху читати: «...до середняцьких — четверту (10—25 дес.)...»;
в № 12, 1970 р. на стор. 72 в рядку 8 зверху читати: «...33 колгоспи, названі іменем вождя.»; на стор. 73 в рядках 2—3 знизу читати: «...В. Ю. Маланчук...».